

III GLAVA

NOVI POLET NOP I OSLOBODENJE BOKE I PAŠTROVIĆA

KAPITULACIJA ITALIJE I NEMAČKA OKUPACIJA VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA UOČI KAPITULACIJE ITALIJE

Posle velike pobede nad Nemcima kod Staljingrada, Crvena armija je u leto 1943. potpuno preuzela inicijativu na istočnom frontu i prinudila nacističke armije na povlačenje prema Dnjepru. U isto vreme zapadni saveznici su potpuno očistili Afriku od Romelovih jedinica i od 10. jula do 17. avgusta zauzeli Siciliju a zatim preduzeli iskrcavanje na Apeninsko poluostrvo.

Uspesi saveznika i sve jači porast antifašističkih snaga u svetu odlučujuće su uticali na porast političkog vrenja u Italiji, tako da je već 25. jula 1943, došlo do pada Musolinija i fašističkog režima. Novu vladu je obrazovao maršal Pietro Badoljo, a vrhovni komandant postao je kralj. Ova garnitura je lavirala između saveznika i Hitlera, da bi ipak 3. septembra 1943. bila prisiljena da potpiše primirje, što je, u stvari, značilo kapitulaciju, koja je usledila 8. septembra.

Približavanjem Crvene armije Karpatima, kao i usled situacije u Italiji, Balkansko poluostrvo, a posebno Jugoslavija, odjednom je postalo jedno od prvorazrednih strategijskih i političkih područja. Nemci su smatrali da će se zapadni saveznici iskrcati na ostrva Egejskog mora, a zatim i na grčko kopno. Zbog toga i usled sve veće aktivnosti jedinica Narodnooslobodilačke vojske na čitavoj

teritoriji Jugoslavije, posle neuspele Pete neprijateljske ofanzive, Nemci su bili prisiljeni da poklone naročitu pažnju ovom području.

Uoči kapitulacije Italije na jugoslovenskom ratištu bilo je angažovano 37 okupatorskih divizija (15 italijanskih, 13 nemačkih, 7 bugarskih, 2 mađarske), kao i razne policijske i kvislinške jedinice. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je tada imala 18 divizija, nekoliko samostalnih brigada i oko 70 partizanskih odreda, kao i izvestan broj manjih samostalnih jedinica.

Posle pada Musolinija, Nemci su odmah preduzeli hitne mere za produženje rata u Italiji, za eventualni rat protiv nje i za zaposedanje onog dela Balkana koji su tada držale italijanske snage. Već 26. jula Hitler je izdao direktivu za odbranu Balkana i za regulisanje odnosa između nemačkih i italijanskih jedinica. Prema toj direktivi odbrana Balkana usredsređena je, uglavnom u nemačke ruke. Zatim je izvršena detaljna reorganizacija nemačkih snaga na Balkanu. U Beogradu je oformljen štab grupe armija »F«, sa feldmaršalom fon Vajksom, koji je u isto vreme bio postavljen i za komandanta Jugoistoka, a njemu je bio potčinjen dotadašnji komandant Jugoistoka general Aleksandar Ler, koji je i dalje ostao komandant Grupe armije »E« sa delokrugom dejstva na Grčku.

U avgustu 1943. Nemci su sa istočnog fronta prebacili u Srbiju štab 2. oklopne armije, na čijem se čelu nalazio general Rendulic. Operativno područje ove armije, koja je imala 4 korpusa (5. SS brdski, 15. i 21. brdski i 69 rezervni) kao i 3. SS diviziju »Germanija«, obuhvatala je Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, a posle kapitulacije Italije i Crnu Goru sa Albanijom.

Da bi odvojili što veći broj svojih jedinica za odbranu obale, Nemci su angažovali za okupaciju Srbije još 3 bugarske divizije, a Pavelić je po njihovom nalogu izvršio reorganizaciju domobranske vojske u brigade i korpus. Nemci su vrlo brzo radili, želeći da održe ranije pozicije, kako iz operativno-strategijskih razloga, tako i da bi sačuvali svoje satelite kako na Balkanu, tako i u Italiji. Naro-

čito su preduzimali hitne i energične mere za uništenje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i u tom cilju je general Rendulić dobio specijalne instrukcije. Već u avgustu su Nemci zaposeli sve aerodrome duž jadranske obale, a 5 njihovih divizija čekalo je u pripravnosti, da u momentu kapitulacije Italije zauzmu glavne luke na Jadranu.¹

*

Analogno opštoj vojno-političkoj situaciji i prilike u Boki i Paštrovićima razvijale su se pod njenim uticajem. Italijani su i posle pada fašizma, s obzirom da je skoro čitav aparat u provinciji i vojnim jedinicama ostao netaknut, a i pod uticajem četničkih elemenata, bili neprijateljski raspoloženi prema narodnooslobodilačkom pokretu i čak su nekoliko dana pred kapitulaciju Italije vršili racije na partijske radnike.² Ove akcije Italijana, u poslednjim danima njihove vladavine, vršene su i pod uticajem Nemaca, koji su se sve više približavali moru.³

Posle pada fašističkog režima i u očekivanju kapitulacije Italije, naročito su se aktivirali crnogorski i četnici Boke i Paštrovića. Težište četnika bilo je da se što bolje i što pre učvrste na Crnogorskom primorju, jer su pretpostavljali da će se Britanci i Amerikanci iskrcati na našu obalu. Oni su čak bili izradili i konkretne planove za doček zapadnih saveznika i za razoružanje italijanskih jedinica. Da bi se u tom času pred saveznicima pokazali kao jedina snaga koja se bori protiv okupatora na jugoslovenskom ratištu, oni su morali, pre svega, potpuno uništiti partizanski pokret u ovom kraju. Zato su iz Crne Gore i Hercegovine uputili na Crnogorsko primorje i u Boku svoje odrede i najsposobnije oficire (Gojnića iz Crmnice i Petra Baćovića iz Hercegovine). Međutim, planovi su im ostali neostvareni, zahvaljujući u prvom redu jakom uticaju Partije na široke narodne mase u ovim krajevima,

¹ AVII — Ia, k. 362—11/7—1; Na, k. 9—27/10; k. 73 A-L/3, ORNJ, knj. I, str. 525—529.

² Zbornik, tom III, knj. 5, str. 440—447.

³ Isto, str. 442 i 444.

zatim što nije došlo do iskrcavanja saveznika na našu obalu, kao i zbog brutalnih postupaka prema narodu jer su tako izgubili i ono malo moralnog kredita koji su do tada imali.

*

Rad partijske organizacije baš u ovom periodu postao je vrlo intenzivan. Razvoj političkih događaja je oslobodio mase od preteranog straha i svaki pravi rodoljub je sam tražio da se poveže sa partizanima i partijskim organizacijama. Pomoć koju je pružio Pokrajinski komitet Crne Gore, preko Okružnog komiteta Cetinje ovom terenu u leto 1943, bila je dragocena. Dolaskom jednog broja iskusnih partijskih radnika iz operativnih jedinica, načinjena je prekretnica u partijskom radu. Organizacione sposobnosti i elan ovih drugova ne samo da su uneli svežine u rad Partije na ovom terenu, nego su i dali jakog podstreka za omasovljenje Partije i za njeno potpuno aktiviranje u masama. Ponovo je oživljen rad narodnooslobodilačkih odbora i u onim mestima u kojima je u periodu oseke ustanka bio potpuno paralizovan, a počelo se i sa pripremanjem za formiranje opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora.

Skoj je razvio živu aktivnost među omladinom, tako da su u ovom periodu organizovane mnoge omladinske grupe aktivista, kao i priličan broj novih skojevskih grupa i aktiva.

Partijska organizacija je u ovom periodu razvila živu propagandu, objašnjavajući masama preko biltena, vesti i ličnih dodira, na užim i širim skupovima i konferencijama, političku situaciju, obrađujući liniju narodnooslobodilačke borbe, izdajničku ulogu četnika kao i njihovu spregu sa okupatorom i svim reakcionarnim snagama. Partijske organizacije sa terena vršile su i pripreme za oružani ustanak u momentu kapitulacije Italije, a u nekim mestima, uspostavljale i vezu sa pojedinim italijanskim vojnicima i oficirima, antifašistički raspoloženim.

Kapitulacija Italije (8. septembra 1943) značila je prelomni momenat za dalji razvoj narodnooslobodilačkog

pokreta u Boki i Paštrovićima i to ne samo zato što se ovaj kraj oslobodio jednog okupatora i odmah pao pod drugog, još okrutnijeg, nego i zbog toga što su se ovde, od kapitulacije Italije pa sve do potpunog oslobođenja Boke, sukobljavale 3 oprečne struje: narodnooslobodilačkog pokreta, nemačka, i četnička.

Nemci su još pre 8. septembra preduzeli sve mere da bi se u momentu kapitulacije italijanskih snaga dočepali obale i sprečili invaziju zapadnih svaznika. 14. avgusta zauzeli su aerodrom u Grudi sa 8 oficira i 67 vojnika,⁴ a skoro u svim italijanskim štabovima i jedinicama pojačali obaveštajnu službu i vrbovali oficire i vojnike za dalju borbu. Iako oslabljeni, Nemci su za Boku i Crnogorsko primorje odvojili dosta velike snage i priličan broj aviona.

I četnici kada su videli da im se planovi ne ispunjavaju i da se saveznici neće iskrcati na našoj obali, okrenuli su se novom okupatoru i s njim počeli aktivno saradivati protiv narodnooslobodilačkog pokreta.⁵

Komunistička partija je, imajući jak uticaj na mase, takođe nastojala da na ovom području uspostavi svoju vlast i da je po mogućnosti održi, kako bi se lakše mogla povezati sa saveznicima u slučaju njihovog iskrcavanja na našu obalu.⁶ Ukoliko se to ne ostvari, Partija je imala plan da na ovom terenu ostavi manje partizanske jedinice, a gro ljudstva da prebaci u Crnu Goru i u povoljnom momentu, zajedno sa drugim snagama Narodnooslobodilačke vojske, oslobodi ovaj kraj od okupatora i tako onemogućiti četničkim i drugim reakcionarnim snagama da se povezuju preko mora sa međunarodnom reakcijom, koja ih je sestrano potpomagala. U takvoj konstelaciji snaga i pod takvim različitim stremljenjima, narod Boke i Paštrovića dočekaao je kapitulaciju Italije.

⁴ AVII — Ia, k. 362—11/7—1.

⁵ Isto, k. 777—21/2 i izveštaj Save Ćirkovića od 23. X 1943, čija se kopija nalazi u DAK, neregistrovano.

⁶ Zbornik, tom III, knj. 5, str. 64.

Od ovog perioda pa do oslobođenja, Boka nije bila posebna provincija, nego se zajedno sa Crnom Gorom nalazila pod nemačkom vojnom komandom.

Kapitulaciju Italije narod ovog kraja dočekaao je sa velikim oduševljenjem. Ne samo prijatelji narodnooslobodilačkog pokreta, nego i pasivni, pa čak i oni koji su bili pod jakim uticajem četnika, počeli su prilaziti narodnooslobodilačkom pokretu. Oslobođene straha i terora, pod uticajem povoljnih vesti sa svih frontova, mase su oduševljeno prihvatile poziv Partije za nastavak borbe za konačno oslobođenje. Ali nedovoljno vojno iskustvo partijskih radnika sa terena, momentana udaljenost operativnih jedinica, zatim kapitulantsko držanje većeg dela italijanskih jedinica i odbijanje saradnje sa narodnooslobodilačkim pokretom, kao i izdajnički rad četnika Draže Mihailovića, onemogućili su oslobođenje i zadržavanje Boke i Paštrovića, u ovom momentu, u rukama Narodnooslobodilačke vojske.

Sem toga, neophodno je podvući da se u vreme kapitulacije Italije u Boki i Paštrovićima nalazio relativno mali broj partijskih radnika i da partijske organizacije nisu bile čvrsto organizaciono povezane sa partijskim rukovodstvom, već je to urađeno tek dva meseca posle kapitulacije. Najveći broj aktivista, među kojima je bio priličan broj članova Partije i Skoja, nalazio se u zatvorima i logorima. Ovaj momenat u razvoju pokreta na ovom području imao je vidnog odraza i upravo zbog toga pozicije narodnooslobodilačkog pokreta bile su umnogome oslabljene.

KAPITULACIJA ITALIJE I DRŽANJE ITALIJANSKE VOJSKE

Na dan kapitulacije Italije u Boki Kotorskoj se nalazila skoro kompletna divizija »Emilija«, na prostoru od Budve do Bara delovi divizije »Ferara«, na sektoru Grahovo—Crkvice delovi divizije »Taurinense«, kao i priličan broj četnika iz Hercegovine.⁷ 3. puk divizije »Taurinense«

⁷ AVII — Ia, 777—21/2; Zbornik, tom III, knj. 5, str. 439, 444; ORNJ, knj. I, str. 552.

koji se nalazio na pravcu Grahovo—Crkvice, 9. septembra, naredbom komande divizije, stavlja se pod komandu divizije »Emilija« sa zadatkom da zatvori pravac prema Grahovu u slučaju napada nemačkih snaga.

Čim se saznalo za kapitulaciju Italije, predstavnici narodnooslobodilačkog pokreta su odmah otišli u komande italijanskih jedinica radi pregovora o zajedničkoj borbi protiv Nemaca, upozoravajući Italijane da je to njihova dužnost i obaveza prema saveznicima. Ali, na žalost, u vrlo malo primera došlo je do izvesnih sporazuma i koordinacije. Komanda divizije »Emilija«, koja se nalazila u Kotoru, stalno je oklevala, izgovarajući se da čeka naređenje više komande. Neke manje jedinice su opet, pod uticajem četnika, na primer u Risnu, ne samo odbile saradnju, nego odmah obavestile četničku komandu da su pregovarači narodnooslobodilačkog pokreta stigli u Risan i da ih treba uhapsiti, tako da su ovi morali odmah napustiti pregovore. U Kotoru su Italijani radili mnogo opreznije. Pregovarače — predstavnike narodnooslobodilačkog pokreta, Mata Petrovića i još neke partijske radnike, oni su dosta korektno primili, ali su odugovlačili sa odlukom o zajedničkoj borbi.

Dolazak predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta, stanovništvo Kotora je dočekalo oduševljeno, što je i na same Italijane ostavilo utisak i donekle uticalo na njihovu odluku da dadu stanovništvu nešto oružja i municije i da u prvom momentu pruže otpor Nemcima. U isto vreme pojavio se u gradu kapetan Đuro Ivetić u uniformi bivše jugoslovenske vojske, sa 2 naoružana pratioca, ali njega niko nije ni primećivao niti mu pružao ikakvu moralnu podršku.

Koliko su Italijani bili izgubljeni u vreme kapitulacije lepo ilustruje operativni dnevnik 3. puka divizije »Taurinense«, koji se odmah posle kapitulacije našao na sektoru Dragalj—Crkvice—Bijela gora—Grahovo. 10. septembra 1943. puku je naređeno da zauzme tesnace koji vode od Risna prema Grahovu i da pruži otpor u slučaju dolaska Nemaca. Zato već 11. septembra komanda puka prelazi u Crkvice, da bi imala bolju operativnu i taktičku

preglednost. U toku 12. i 13. septembra puk dobija kontradiktorna naređenja. Bez ikakve svrhe dolazi do premeštanja jedinice čas u jedan čas u drugi garnizon. 13. septembra komandant divizije »Emilija« naređuje komandantu 3. puka da spreči prodor četnika, a Nemcima da dozvoli prolaz, da bi još istog dana dobio obaveštenje od komandanta divizije »Taurinense« da je odlučeno da napadnu Nemce. Istog dana i divizija »Emilija« odlučuje da napadne Nemce i vrši novu pregrupaciju bataljona. General Negro 14. septembra, iz štaba divizije »Emilija«, stiže u Crkvice i daje nova naređenja za raspored jedinica, odustajući od ranije odluke da sa grupom bataljona krene za Kotor, već počinje da koncentriše snage na sektoru Ledernice—Crkvice—Risan. Istog dana grupa oficira divizije »Taurinense« samovoljno je napustila komandanta divizije i priključila se 3. puku.

Oficiri i vojnici fašisti nastojali su svim silama da se priključe Nemcima. Međutim, najveći deo oficira i vojnika, želeo je da se što pre prebaci za domovinu, a najmanji (antifašisti) radio je na priključenju jedinicama Narodno-oslobodilačke vojske.

U toku 14. septembra 3. puk dobija dva naređenja za pokret i dejstvo i to jedno od komandanta a drugo, suprotno, od zamenika komandanta divizije »Emilija«.

Da bi obezbedili evakuaciju jedinica morskim putem za domovinu, Italijani su 14. septembra uputili jedan bataljon sa zadatkom da izbaci Nemce iz Grude, sa Molunata i Prevlake, zajedno sa tamošnjim jedinicama.

15. septembra otpočinje napad na Gruđu, ali usled nedovoljne odlučnosti Italijana, i, kako oni tvrde, usled izdaje četnika napad nije uspeo. Posle dolaska pojačanja Nemcima, a naročito kad su »štuke« bombardovale i mitraljirale, Italijani su se, povukli uz znatne gubitke u pravcu Jablan Dola. Istog dana bataljon dobija naređenje za ponovni napad, ali usled gubitaka i totalne demoralizacije »njegova akcija se više ne oseća.«⁸ Za to vreme je komandant divizije »Emilija« izdao naređenje jednom ba-

⁸ AVII — Ia, k. 777—21/2.

taljonu da zauzme Oštru i Kobilu i da se u toku noći ukrca i krene za Italiju, a drugim jedinicama da obezbede ukrcavanje i pripreme se za povlačenje. Međutim, ni ovo naređenje nije moglo biti izvršeno, jer je pritisak Nemaca od Dubrovnika uneo među italijanske bataljone takvu pometnju da su potpuno izgubili vezu jedni s drugima. Razbijeni u grupe, njihovi vojnici su padali u nemačko zarobljeništvo, ili se povlačili prema Crkvicama, a kasnije prema Crnoj Gori, ili se predavali Nemcima. Samo se vrlo mali broj u toku noći 14/15. prebacio za Italiju.

U takvoj zbrci i haosu komandant 3. italijanskog puka, koji je inače bio za borbu protiv Nemaca, preko kurira javlja izolovanim bataljonima da deluju u skladu sa situacijom.⁹ Bataljoni su zaista i radili »po svom nahođenju«: jedni su se predali Nemcima, drugi se pridružili četnicima, a zatim zajedno s njima Nemcima, dok su se treći u neredu povlačili prema još postojećim italijanskim garnizonima. Jedan veoma mali deo je prišao tek formiranim partizanskim jedinicama i zajedno sa ovim vodio borbu protiv Nemaca.

Iako su 16. septembra svuda stupili u vezu sa predstavnicima narodnooslobodilačkog pokreta, a komanda divizije »Taurinense« zvanično obavestila Glavni štab Crne Gore da se priključe jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, Italijani u Boki još manevrišu nadajući se da će se prebaciti u domovinu. Tako je komandant 3. puka tog istog dana napisao u svom dnevniku kako je stupio u vezu sa Nemcima, obaveštavajući ih da drži položaje protiv partizana i četnika, da bi odmah zatim zabeležio kako je dobio naređenje od komandanta divizije da drži određene položaje i da »pruži otpor do poslednjeg čoveka«.

Od kompletnog puka ostaju 18. septembra samo neki prištapski delovi i 2—3 nekompletne čete sa 2 topa. Slična je situacija bila i sa pukovima divizije »Emilija«.

Umesto da postupi po direktivi Glavnog štaba Crne Gore sa kojim je uhvatio vezu i da krene na vreme sa svim jedinicama prema Gornjem Polju (Nikšić), koman-

⁹ Isto

dant divizije »Taurinense« 19. septembra dolazi na Crkvice sa odlukom da tu pruži otpor Nemcima.

Situacija kod divizije »Taurinense« 20. septembra je još više konfuzna. Komandant 3. puka stupa u vezu sa majorom Bačovićem, četničkim komandantom za istočnu Bosnu, Hercegovinu i Boku, koji je došao sa svojim snagama da utiče na Italijane da mu se priključe. Nemci istog dana avionima nadleću Crkvice i bacaju letke sa porukom komande italijanskog 14. armijskog korpusa da sve jedinice krenu za Skadar preko Podgorice (danas Titograd) tj. da se priključe Nemcima.

Od 20. septembra pa sve do 3. oktobra, kad su morali odstupiti u pravcu katunske nahije, jedinice divizije »Taurinense« i jedan mali broj ljudi iz divizije »Emilija« koji se nisu hteli priključiti Nemcima, uzaludno i bez ikakvog plana manevrisale su na pomenutim položajima, rasipajući snage i gubeći dragoceno vreme. Ovakvim postupkom Italijani su omogućili Nemcima da se konsoliduju i da postepeno razbijaju njihove jedinice, sprečavajući tako i razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Boki Kotorskoj.

Treba naročito osuditi komandu italijanske divizije »Emilija«, koja je od kapitulacije Italije pa sve do 16. septembra, kad se predala Nemcima, izbegavala svaku aktivnu saradnju sa partizanima, izgovarajući se da očekuje naređenje više komande. Na taj način je omogućila Nemcima, koji su u prvom naletu bili razbijeni u borbama protiv partizana na Vrmcu i Lepetanima, da se srede, te su tako ugrozili partizanske snage koje su bile narasle u samoj Boki na nekoliko bataljona.¹⁰ Važno je istaći da su pojedine manje italijanske jedinice samostalno donosile odluke o pristupanju ili suprotstavljanju partizanskim jedinicama. Tako se komandant italijanskog bataljona divizije »Emilija«, koji se nalazio u Risnu, direktno suprotstavio pretpostavljenoj komandi kad je od nje dobio naređenje da se priključi partizanima. Ili, kada je grupa simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta sa jednim partij-

---

¹⁰ Isto i Zbornik, tom III, knj. 5, str. 77, 155, 207, 291, kao i citirane hronike.

skim terenskim radnikom uspela da razoruža grupu Italijana u Krtolima i da zapleni nekoliko kamiona ratne opreme, naišla je veća grupa Italijana, pretežno crnokošuljaša. Ona je odmah otvorila vatru i u sukobu je poginulo preko 15 simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta.

Pored svojih posebnih razloga, Italijani su se kolebali da pristupe narodnooslobodilačkom pokretu i zbog vrlo aktivnog delovanja četnika Draže Mihailovića i njegovih agenata. Oni su pronosili lažne vesti, kako Draža sa velikom vojskom ide u Crnogorsko primorje u susret saveznicima. Ali te laži narod je brzo prozreo.

U kotorskom kraju (uglavnom Grbalj) četnički vođa kapetan Đuro Ivetić u danima kapitulacije je krenuo protiv okupatora da bi vezao za sebe narod, ali u tome nije uspeo. Posle kapitulacije Ivetić je odmah u Kotoru, kao i Baćović u Risnu i Crkvicama stupio u vezu sa italijanskom komandom i »prenosio im naređenja Draže i Saveznika«. ¹¹ U stvari, i jedan i drugi učinili su sve da bi sprečili sporazum između Italijana i partizana. Italijani su, opet, taktizirali sa četnicima, a jedan deo fašističkih oficira direktno je saradivao s njima, dajući im oružje i drugu ratnu spremu, za borbu protiv partizana. Čim se predala divizija »Emilija« i čim su Nemci zauzeli čitav zaliv, Đuro Ivetić se odmah »izgubio« i »sklonio u ilegalnost«, u stvari, preko najreakcionarnijih elemenata uhvatio je vezu sa Nemcima u Kotoru. Posle izvesnog vremena pojavio se među Grbljanima, objašnjavajući im »u najvećoj tajnosti« kako je bio lično kod Draže i kako je doneo direktive za rad. Radmilović, komandant četničkog korpusa, i major Baćović, posle pada Boke u ruke Nemaca, postepeno su se povlačili prema Hercegovini i vršili stalni pritisak na delove divizije »Taurinense«, koja se povlačila iz Crkvica, da odstupe s njima i da im se priključe. Oni Italijani koji su uvideli obmanu četnika postepeno su se od njih odvajali i prilazili jedinicama Narodnooslobodilačke vojske u Crnoj Gori.

¹¹ AVII — Ia, k. 777—21/2.

Četnici Draže Mihailovića u Boki ni u ovom momentu nisu se odrekli obmanjivanja masa, tj. i dalje su se prikazivali kao ilegalci koje progoni okupator, kao ljudi koji čekaju novi momenat da stupe u borbu protiv okupatora. Kad nisu uspjeli da zagospodare Primorjem i pošto nije došlo do iskrcavanja zapadnih saveznika, oni su otpočeli tajnu saradnju sa Nemicima, da bi kasnije sve više i više otkrivali svoje pravo lice i prilikom oslobođenja odstupili zajedno s Nemicima.¹²

AKTIVNOST PARTIJSKE ORGANIZACIJE U DANIMA KAPITULACIJE ITALIJE

Čim se saznalo za kapitulaciju Italije, partijske organizacije Boke i Paštrovića održale su vanredne sastanke uz prisustvo partijskih instruktora Okružnog komiteta Cetinje, koji su se u tom momentu odmah našli na ovim terenima. Svaki partijac i svaki skojevac dobio je konkretan zadatak: jedni su delegirani da pregovaraju sa Italijanima, drugi su održavali konferencije i sastanke po svim mestima i formirali partizanske jedinice za borbu protiv Nemaca, dok su treći razoružavali Italijane. U Grblju je odmah formiran jedan partizanski bataljon na čelu sa Stevom Jovanovićem i Rakom Radulovićem.¹³ Od ljudstva iz Kavča, Mrčevca, Tivta i Lastve formiran je drugi bataljon na čelu sa Antonom Šuranom i Vidom Đuričkovićem. Ovi bataljoni naoružani su zaplenjenim oružjem.

120 Nemaca sa jednom baterijom topova, koji su u momentu kapitulacije Italije došli iz Dubrovnika, utvrđeni u Lepetanima davali su vrlo jak otpor partizanima i Italijanima. Borba je trajala čitav 14. septembar. Deo Italijana

¹² Isto i izveštaj Save Ćirkovića od 23. X 1943.

¹³ Čim je kapitulirala Italija, održana je konferencija u selu Vranovići gde se okupilo prilično boraca. Oni su zatim krenuli po ostalim selima Grblja, prikupljajući nove borce od kojih je formiran kompletan bataljon. Četnici se nisu nigde smeli pojaviti, iako su ranije tvrdili da u njihova sela partizani neće smeti doći. Prema izjavama Steva Jovanovića, Jovana Vujadinovića i drugih.

je predveče odstupio i partizanske snage su onda preuzele njihove položaje, a zatim izvršile juriš i zauzele Lepetane. U ovoj borbi Nemci su imali oko 7 mrtvih i oko 30 ranjenih i 35 zarobljenih, a ostali su uspjeli da se probiju prema Kotoru. Gubici partizana su bili 6 poginulih i nekoliko ranjenih, dok su Italijani imali oko 40 mrtvih i ranjenih. Zarobljene Nemce partizani su zatvorili u Tivtu, ali su ih kasnije oslobodile nemačke jedinice.

Posle Lepetana partizanske terenske snage uspele su da oslobode Vrmac, i zarobe nekoliko stotina Nemaca koji su došli iz Crne Gore, ali su, na žalost, usled nebudnosti partizana i uz pomoć italijanskih fašista i nekih četničkih elemenata, uspjeli da se sutradan oslobode i udare partizane s leđa.

Da su se Italijani odmah odlučili na saradnju sa partizanima i zajedno organizovali odbranu, Nemcima bi trebalo ne nekoliko dana, nego možda i nedelja da zauzmu Boku, a to bi za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Boki i čitavom Crnogorskom primorju značilo mnogo. Posle ovih akcija deo Nemaca je uspeo da se održi na periferiji Kotora (bolnica-hotel Slavija) i da tu sačeka pojačanja koja su stizala od Cetinja, preko Njeguša i Mirca, i da zajedno s njima, i uz pomoć avijacije, 16. septembra posle podne, pod borbom, zauzme Kotor.

Na sektoru Herceg-Novi — Risan partijska organizacija iako pod vrlo teškim uslovima, povezala se sa masama. Pojedini članovi su odmah stupili u vezu sa italijanskim komandama i uspjeli da dobiju nešto oružja. Na žalost, ni na ovom sektoru nije došlo do saradnje i zajedničke borbe protiv Nemaca i to baš zahvaljujući uticaju četničkih elemenata.

No, i pored toga, partijska organizacija iz ovog kraja uspela je da zajedno sa internircima sa Mamule, među kojima je bio i priličan broj Orjenaca, okupi oko 40—50 boraca i organizuje ih u jednu jedinicu pod komandom Stojadina Soldatovića i Draga Radulovića. Posle nekoliko akcija, ova jedinica se prebacila u Cuce (Bata), gde se odmah i rasformirala, a ljudstvo stupilo u crnogorske jedinice.

Pre polaska iz Boke, upućeni su za Herceg-Novi Jugole Grakalić i Mišo Mustur da organizuju veze sa partijskom organizacijom na terenu i posvršavaju još neke manje zadatke. Prilikom povratka u jedinicu zarobili su ih četnici na Kamenom, zverski ih mučili, a zatim odveli na Zubce i streljali.

Za vreme boravka jedinice u Cucama održano je partijsko savetovanje kome je prisustvovao član Pokrajinskog komiteta Crne Gore Jefto Šćepanović Čajo. Na ovom savetovanju analizirana je novonastala situacija i date su direktive za dalji rad partijskim organizacijama i partizanskim odredima. Doneta je odluka za povratak oko 20 partijskih radnika na teren Risan—Herceg-Novi, među kojima su bili: Luka Matković, Janko Beko, Veljko Čatović, Petar Čurić, Dušan Malešević, Drago Radulović, Jovo Samardžić, Đuko Perčinović, Uroš Zagorac i još neki. Povratkom na teren svaki od ovih drugova dobija svoj sektor, na kome su organizovali partijski rad, tako da je skoro svako mesto bilo partijski obuhvaćeno.

Velika briga partijske organizacije bila je oslobodjenje interniraca sa Mamule i Prevlake. Iako je već 8. septembra kapitulirala Italija, uprava logora na Mamuli nije pustila internirce sve do 13. septembra i to posle nekoliko intervencija kod italijanskih komandi u Kotoru i Herceg-Novom. Na intervenciju partijske organizacije iz Herceg-Novog i jednog italijanskog oficira, na Mamulu su poslate motorne barkace koje su prebacile internirce, jedne na poluotok Lušticu, odakle su sami pešice išli svojim kućama, potpomognuti od mesnog stanovništva, a druge preko Rose za Zeleniku. Pošto su Nemci već bili na Prevlaci, oni su na ovu drugu grupu otvorili mitraljesku vatru i neke internirce ranili, dok su ostali poskakali u more i doplivali do obale. Logor sa Prevlake nije bio oslobođen, jer su i ovde Italijani oklevali, a u međuvremenu su našli Nemci.

Na Prevlaci je došla do punog izražaja solidarnost političkih interniraca i njihova odlučnost da spasavaju najugroženije drugove i drugarice. Tako su uspeali da pre-

ko nekih veza prebace za bolnicu nekoliko drugova i drugarica, koji su se zatim priključili partizanima.

Logor Prevlaka bio je posle kapitulacije Italije 4—5 dana potpuno bez hrane, vode i ikakve veze sa partijskom organizacijom. Partijski radnici iz Herceg-Novog nisu uopšte znali da logor nije rasformiran. Tek posle je organizovano doturanje hrane i uspostavljena veza.

U logoru Prevlaka nalazila se i grupa bivših jugoslovenskih oficira anglofilski, tj. četnički raspoloženih, koji su nastojali da posle kapitulacije Italije nametnu svoj režim ostalim internircima, vršeći pritisak na njih da se opredele za nacionaliste, odnosno četnike. Ova akcija im nije uspela jer su simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta, među kojima je bilo i organizovanih, pružili jak otpor i produžili život u logoru u duhu kolektiva i međusobne pomoći sve dok ih Nemci. 2. oktobra nisu pustili kućama.¹⁴

*

Na području Budve i Paštrovića, gde je još pre kapitulacije Italije organizovano delovao Sreski komitet Bar, odigrali su se važni događaji. Grupa boraca iz Maina i Paštrovića, predvođena terenskim partijskim radnicima, uspela je da oslobodi logor u Budvi, koji su još držali Italijani. Odmah po kapitulaciji narod je masovno prišao partizanskom pokretu i već posle nekoliko dana formiran je kompletan bataljon. Istoga dana grupa boraca ovog bataljona upala je u Petrovac na moru i oslobodila uhapšene iz zatvora. Bataljon je odmah izvršio pokret prema Baru da bi oslobodio tamošnji logor, ali ovaj zadatak nije izvršen jer su u Bar već stigle nemačke snage. Bataljon je zatim oslobodio nekoliko sela u okolini Bara. Za vreme ovih akcija bataljon je došao u sukob sa nemačkim snagama, koje su pristizale u Bar iz Crne Gore i Albanije. Tom prilikom oslobođeno je Sutomore gde su zaplenjena italijanska skladišta sa raznom ratnom spremom i hranom.

¹⁴ Prema izjavi Pera Bukilice, Vlada Porobića i drugih.

Partizani su ovaj materijal podelili borcima i stanovništvu. Usled pridolaska novih nemačkih snaga bataljon je bio prisiljen da napusti oslobođena naselja i da se povuče prema brdima. Dok se bataljon nalazio u okolini Bara, četnici Crmnice, potpomognuti reakcionarnim elementima iz Paštrovića, upali su u paštrovska sela i došli do iznad Petrovca. Prilikom povlačenja, partizanski bataljon je naišao na četničke zasede, pa je došlo do borbe koja je trajala čitav dan. Predveče su se partizani morali povući u pravcu Sv. Stefana, jer su im za leđima, od Bara, nastupali Nemci. Usled ovog četničkog napada došlo je u partizanskom bataljonu do kolebanja, tako da se dobar deo novih boraca rasuo i otišao kućama. Od preostalog dela formirana je četa (oko 40 boraca), koja je zauzela položaje na Ograđenici (Paštrovska gora). Ovde su protiv četnika vođene borbe oko 15 dana, i za to vreme partizanima su stalno pristizali novi borci i organizovane jedinice (Mainsko-brajička četa, jedna Grbaljska i Barsko-ulcinjska), tako da se ponovo formirao Primorski bataljon, čiji je komandant bio Stevo Jovanović, a politički komesar Marko Kuljača. Četnici u ovom momentu nisu uspeli da zauzmu partizanske položaje, ali su zato terorisali narod, vršili prisilnu mobilizaciju i razna nasilja.¹⁵

Usled stalnih pojačanja koja su pristizala Nemcima i sve drskijih napada četnika, Sreski komitet Bar je uvideo da je nemoguće držati front koji se protezao od Brajića, pa duž cele Paštrovske gore, te je uz saglasnost Okružnog komiteta Cetinje doneo odluku da se bataljon povuče prema katunskoj nahiji i uđe u sastav Lovćenskog odreda. Većina njegovih boraca ušla je kasnije u sastav 4. crnogorske proleterske brigade.¹⁶

*

Uoči kapitulacije Italije, Nemci nisu imali skoro nikakve snage u Boki i na Crnogorskom primorju, ali su

¹⁵ Zbornik, tom III, knj. 5, str. 289—294 i 155—157, kao i hronika svetostefanske opštine.

¹⁶ Isto

zato, čim su saznali za kapitulaciju, krenuli jakim snagama da bi se što pre dočepali obale i na taj način onemogućili iskrcavanje saveznika na ovaj osetljivi deo Balkana. Tako je 118. lovačka divizija (ranije 718) sa dva lovačka (750. i 738.) i jednim artiljerijskim pukom i ostalim prištapskim jedinicama, odmah krenula u područje Cetinje—Bar—Budva—Kotor—Herceg-Novi i uz sadejstvo 297. pešadijske divizije, koja je nastupala obalom od Albanije, brzo razbila delove divizije »Ferara«, koji su se nalazili na području Crnogorskog primorja, i uz manji otpor partizanskih snaga uspela za relativno kratko vreme da zauzme Crnogorsko primorje, sve do Kotora. Uz pomoć ustaško-domobranskih snaga 7. SS divizija zauzela je deo primorja od Dubrovnika do Herceg-Novog, utvrdila se na ulazu u Boku i Konavle. U prethodnici 118. divizije bio je 750. puk, koji je naišao na najjači otpor u samom Kotoru i nešto kasnije u Risnu. 118. divizija je već 16. septembra, posle predaje divizije »Emilija« u Boki, zauzela deo obale od Bara do Herceg-Novog, a kasnije i do Dubrovnika. Nemci su Italijane prisilili na kapitulaciju, koristeći i avijaciju.¹⁷

Od svih sukoba sa Nemcima, pored već pomenutih, vredno je istaći i borbu za Kotor. Sve do 14. septembra italijanska komanda u Kotoru samo je pregovarala sa Nemcima, partizanima i četnicima, verujući da će na taj način dobiti u vremenu i iskoristiti povoljan momenat za prebacivanje u Italiju. Za to vreme Nemci su se koncentrisali i već 15. septembra u rejonu Kotor—Škaljari imali su skoro kompletan bataljon, ojačan tenkovima i artiljerijom. Onda su Italijanima postavili ultimatum za predaju. Ali ovi pod pritiskom izvesnog dela oficira, partizanskih snaga i naoružanog naroda, kao i usled opšte naredbe nove Italijanske vlade, nisu prihvatili ultimatum. 15. i 16. septembra borbe su se uglavnom vodile artiljerijom, a kad su Nemci angažovali avijaciju, Italijani su se predali Nemcima. Partizanske snage oko Kotora nisu mogle same

---

¹⁷ AVII — Na, k. 73 A — 1/3 i 4/3; k. 9—27/10; ORNJ, knj. I, str. 528 i 551.

da se suprotstave Nemcima, pa su odstupile. Padom Kotora 16. septembra i Risna sa zaleđem 20. septembra 1943. u ruke Nemaca pala je skoro čitava Boka i samo se još održavao front na sektoru Crkvice—Ledenice—Dragalj, da bi i ove položaje Nemci zauzeli prvih dana oktobra.¹⁸

118. divizija ostala je na ovom sektoru do novembra 1943. kad je prebačena na mesto 7. SS divizije na područje od Dubrovnika do Splita i na južna dalmatinska ostrva. Na mesto 118. divizije došla je 181. divizija koja je prebačena iz Norveške i koja je ostala na ovom području sve do oslobođenja Boke.¹⁹

Koncem septembra 1943, kada su Nemci zauzeli sve važnije tačke u Boki, deo boraca iz kotorskog kraja (Kotor—Tivat—Grbalj), koji je učestvovao u akcijama u danima kapitulacije Italije, sakupio se u Trešnjici (Grbalj) i od njih je formirana četa od oko 40 boraca, sa komandantom Andrijom Klačem i političkim komesarom Savom B. Četkovićem i odatle upućena za Paštroviće, a kasnije preko Lovćenskog odreda u 4. proletersku crnogorsku brigadu.

Od dva bataljona formirana u vreme kapitulacije Italije ostalo je oko 150 ljudi. Jedan deo ovih se pokolebao i vratio kućama, od kojih su neki, kasnije, stupili u četničke formacije, a drugi deo je živio ilegalno da bi se koncem novembra priključio novoformiranom bataljonu, koji se preko Majstora, Bjeloša i Štitara prebacio za Crnu Goru.

Oko 20. septembra 1943. na Trešnjici je održana partijska konferencija kojoj su prisustvovali svi komunisti ovog kraja. Pored analize rada i propusta na konferenciji su svim članovima Partije postavljeni zadaci za budući rad po svim sektorima. Odlučeno je, takođe, koji će partijski radnici ostati na terenu, a koji će ići sa borcima u jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Posle konferencije, partijski rad na ovom sektoru organizaciono se postavio na mnogo

¹⁸ Dnevnik Uroša Zagorca koji se nalazi kod autora, zatim izjave Mata Petrovića, Sava Starovića, Jova Crnogorčevića i drugih.

¹⁹ AVII — Na, k. 73 A — 1/3, 1/4, 7/4 i 33/4.

solidnije osnove. Oformljene su mnoge nove partijske organizacije, primljen je u Partiju priličan broj novih članova, koji su se kroz dotadašnju borbu ili pod okupatorom dostojno držali. Jednom reči, rad je po svim partijskim pitanjima (organizacionom, političkom, vojnom, zatim narodna vlast, omladina, AFŽ itd.) krenuo mnogo smelije napred.²⁰

NEMAČKA OKUPACIJA I SARADNJA REAKCIONARNIH SNAGA SA OKUPATOROM

Ne raspoložujući sa dovoljno snaga, kako u Crnoj Gori, tako i u Boki, Nemci su u početku okupiranja Boke i Crnogorskog primorja, nastupali vrlo oprezno, želeći da u narodu ostave povoljan utisak. Na čitavoj teritoriji Crne Gore i Boke oni su odmah posle kapitulacije Italije imali svega jednu kompletnu (118) diviziju, zatim neke pomoćne jedinice kao i nešto Italijana-fašista. Između Bara i Herceg-Novog bio je raspoređen 750. lovački puk: jedan bataljon u Kotoru, jedan u Herceg-Novom, a jedan od Bara do Budve, a štab puka i prištapske jedinice u Kotoru.²¹ Poučeni iskustvom iz Srbije i drugih krajeva u radu sa četnicima, Nemci su se od prvog momenta počeli povezivati sa ovim izdajničkim elementima na teritoriji Boke i Crnogorskog primorja i formiraju od njih kvislinške organizacije slične onima u Srbiji.

Pre organizovanja civilne vlasti i u Boki i u Crnoj Gori, Nemci su preko raznih, »uticajnih« ljudi sendirali teren, ispitivali raspoloženje naroda i davali do znanja da su vrlo tolerantni prema svima koji poštuju vlast, red i mir, ali i veoma rigorozni prema onima koji se suprotstavljaju vojnoj i civilnoj vlasti. Tako je komandant mesta u Kotoru već 21. septembra pozvao grupu od 6 ljudi, predstavnika Srba i Hrvata, koji su se do tada držali potpuno pasivno i živeli povučeno. Komandant im je izjavio da će

²⁰ Prema izjavama: Steva Jovanovića, Veljka Koraća, Jovana Vujadinovića, Radomira Vukšića, Sava Četkovića i drugih.

²¹ AVII — NOP, k. 175—9/3; Na, k. 9—27/10; k. 73 A — 1/3 i 4/3.

narod, ukoliko bude miran, uživati nemačku zaštitu, a da će partizane, ukoliko se negde pojave, nemilosrdno iskoreniti i imanja im uništiti. Zatim im je stavio do znanja da će biti streljan svaki kod koga se nađe oružje, i da će im kuće biti uništene. Kad su mu predstavnici predočili da ovde postoje organizovani nacionalisti, on im je odgovorio da mogu slobodno nositi oružje, ali kod njega treba da dođe njihov vođa i da se s njim sporazume o znacima raspoznavanja.²² Sem toga, nemački komandant im je saopštio da će Boka Kotorska administrativno potpasti pod Crnu Goru. Odmah po stacioniranju jedinica po većim garnizonima Crne Gore i Boke, Nemci počinju organizovati vojno-pozadinske vlasti.²³ 1. novembra 1943. izdat je proglas iz koga se vidi da je Boka u vojničkom pogledu podređena Feldkomandanturi na Cetinju i da su sva naređenja koja izdaju nemačke vlasti, obavezna i za Boku Kotorsku.²⁴

Čitav oktobar Nemci su i u Boki i u Crnoj Gori iskoristili za opštu konsolidaciju prilika i zaposedanje najvažnijih komunikacija, raskrsnica i važnijih garnizona, a uporedo s tim postepeno pripremali organizovanje civilne vlasti. Iako je Feldkomandantura na Cetinju bila organizovana već koncem septembra, civilna vlast nije bila uspostavljena sve do početka novembra.

Oko 1. novembra 1943. oformljena je na Cetinju od najreakcionarnijih elemenata i slugu okupatora Narodna uprava za Crnu Goru i Boku na čelu sa Ljubom Vuksanovićem. Ova uprava je na osnovu jednog sporazuma sa feldkomandantom generalom Kajperom preuzela civilnu vlast na pomenutoj teritoriji i bila glavna spona između četnika Draže Mihailovića i svih reakcionarnih snaga s jedne i Nemaca s druge strane. U ovoj upravi resor za prosvetu i propagandu vodio je dr Obrad Novaković iz Boke.

Koliku je vlast imala uprava i šta je ona u stvari predstavljala najbolje ilustruju sledeće činjenice: uprava

²² DAK, neregistrovano.

²³ AVII — DM: CG-V-21.

²⁴ Original Proglasa u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

je odmah po osnivanju predložila Feldkomandanturi da naprave neki sporazum po kome će se tačno odrediti njene kompetencije i prerogativi, ali su Nemci na ovo oštro reagovali. Kajper je već 3. novembra, odgovarajući na ovaj akt, jasno potvrdio da »između nemačke vojne sile i Upravnog odbora ne može da se sklapa nikakav sporazum, ni ugovor, pošto nemačka vojna sila kao okupator, izdaje samo naređenja i donosi odluke«. »Ako je nemačka vojna sila napustila — suprotno ranijem okupatoru, italijanskoj državi — vršenje uprave nad Crnom Gorom i ograničila se na to da jedino putem vojne uprave nad Crnom Gorom nadzire novostvorenu državnu upravu, u tome se ogleda samo osobita predusretljivost i dokaz poverenja nemačke vojne sile prema narodnom Upravnom odboru. *Ova predusretljivost i poverenje nemačke vojne sile treba svakoga dana iznova da budu opravdani delotvornim lojalnim i doslednim radom...*«²⁵ (podvukao D. Ž.).

Da su četnici Draže Mihailovića odmah aktivno saradivali sa Narodnom upravom, a preko nje sa Nemcima, najbolje potvrđuje pismo Đorđa Lašića Ljubi Vuksanoviću od 6. novembra 1943.²⁶

Da bi, donekle, popravio utisak Kajper piše Ljubi Vuksanoviću 6. novembra, nagoveštavajući duh prijateljstva i saradnje i ocenjujući osnivanje Narodne uprave, kao potpunu predaju civilne vlasti Crnogorcima. Ističući da će sada Crna Gora »da upravlja sama sobom«, odmah navodi kako vladin odbor ima pravo da izdaje naredbe sa snagom zakona, ali uz prethodnu saglasnost nemačke Vojne uprave. Svaki resor morao je podneti spisak činovnika Feldkomandanturi i izveštavati je o svakoj personalnoj promeni.²⁷ Jedino slobodne ruke imala je Narodna uprava, da istrebljuje sve one koji su se solidarizovali sa narodnooslobodilačkim pokretom.

Interesantno je navesti i jedan proglas generala Kajpera od 1. novembra 1943, znači iz dana kad se organi-

²⁵ AVII — DM — k. 27-C-2/10.

²⁶ Zbornik, tom III, knj. 6, str. 429.

²⁷ AVII — DM — GC-X-18/1.

zovala Narodna uprava, u kome se kaže da »Nemačke oružane snage u Crnoj Gori nemaju nikakve teritorijalne ili političke zahteve. Njihovo prisustvo je uslovljeno jedino vojnim potrebama Evrope«. ²⁸ Iako se ograđuje od političkih ciljeva, ova Kajperova izjava ima upravo politički karakter: prvo, Nemci nisu želeli da, izjavama koje bi imale političke pretenzije na Crnu Goru uvrede Musolinija i da izgube federaliste, koji su pretendovali na nezavisnost Crne Gore; drugo, Kajper je želeo pridobiti i četnike Draže Mihailovića i ostale nacionaliste, ostavljajući otvoreno pitanje posleratnog uređenja.

Narodna uprava pod predsedništvom Ljube Vuksanovića održala je prvu sednicu 10. novembra. ²⁹ Iz zapisnika sa ove sednice se vidi da su pretresana ona pitanja koja je Ljubi Vuksanoviću u svom pismu od 6. novembra 1943. naveo general Kajper. Karakteristično je da je i pored svog sluganstva Uprava konstatovala kako je ekonomsko stanje u zemlji vrlo loše, bacajući odgovornost na švercere i špekulante, a ne na Nemce, koji su pored ostalog vrednost italijanske lire koja je bila u optičaju u Crnoj Gori prema marki smanjili za 25%, što je izazvalo nagli porast cena i nestašicu robe. ³⁰

Treba istaći da se Narodna uprava, uz pomoć nemačkih bajoneta, osetila prilično jaka i da je relativno brzo uspela organizovati aparat, koji je predano služio feldkomandantu za Crnu Goru i Boku.

16. novembra 1943. u Boki Kotorskoj organizovano je sresko načelstvo. Toga dana Miloš Janković objavljuje narodu kako je »po naređenju komande mesta Kotor preuzeo dužnost komesara sreza bokokotorskog« ³¹ i poziva narod na saradnju i poslušnost prema okupatoru.

Krajem novembra i u toku decembra, oformljene su žandarmerijske čete u Kotoru, Budvi, Risnu, Herceg-No-

²⁸ Crnogorski vjesnik, br. 2, AVII — DM — br. 2.761.

²⁹ Sednici prisustvovali su: Ljubo Vuksanović kao predsednik i članovi — Živko Anđelić, Savo Radović, Vojo Nenadić, Bogdan Ivanović, dr Liubomir Barić, dr Obrad Novaković i Mitar Popović. AVII-DM-CG-X-18/2.

³⁰ Isto

³¹ Isto, 18/4.

vom i Tivtu. Budvanska žandarmerijska četa bila je pod komandom cetinjskog žandarmerijskog bataljona, dok su ostale bile u sastavu bokokotorskog žandarmerijskog bataljona, čije je sedište bilo u Kotoru.³²

Prema izveštajima iz decembra brojno stanje četa kretalo se od 70—90 žandarma. Tako je žandarmerijska četa u Budvi imala 70 žandarma, koji su regrutovani od najgoreg ološa iz okolnih sela, a njen komandir je bio kapetan Jovičević A. Blažo.³³ Žandarmerijska četa u Kotoru imala je 76 žandarma, čiji je komandant bio kapetan II klase Branko Marović. Ljudstvo čete je, uglavnom, regrutovano od bivših jugoslovenskih žandarma, a nešto i iz Grblja. Četa u Risnu imala je 97 žandarma koji su regrutovani uglavnom iz Krivošija a poneki i iz drugih sela iz okoline Risna. Komandir čete bio je kapetan I klase Gavriilo (Gajo) Radović. Tivatska žandarmerijska četa pod komandom kapetana Dušana Nikovića, imala je u početku 58 žandarma koji su uglavnom bili regrutovani iz Grblja, a nešto i iz Krivošija. Žandarmerijska četa u Herceg-Novom brojala je 80 ljudi pretežno iz Mojdeža, Žlijeba i još nekih gornjih sela, a nešto je bilo i iz samog grada. Njihov komandir bio je kapetan Radoje Dabetić.³⁴ Ove žandarmerijske čete bile su najbolji pomagači Nemcima za održavanje reda i oni su ih smatrali kao svoje pomoćne jedinice. (Od njih su dobijali hranu i platu.) Kad god su Nemci izvodili neke akcije čišćenja, sa njima je redovno učestvovalo ljudstvo žandarmerijskih četa, a u pogledu zločina nad narodom ono se takmičilo s Nemcima.³⁵ Inače, glavni zadaci žandarmerijskih četa bili su održavanje reda, pretresi terena, postavljanje zaseda, hapšenje sumnjivih i slično.

Narodna uprava je 18. novembra 1943. »na osnovu naređenja Feldkomandanture« organizovala po srezovima i miliciju. U svakom srezu je bio postavljen sreski komandant, čije su dužnosti bile: »1) Da vrši organizaciju nacio-

³² AVII-DM, br. 6511, CG-V-800, 801, 799.

³³ AVII — DM — br. 6.511.

³⁴ AVII-DM-CG-V-799, 800, 801 i 802.

³⁵ AVII-DM-CG-V-846, 800 i hronika opštine Krtoli.

nalnih jedinica za miliciju u srezu. 2) Da održava vezu sa nemačkim vojnim vlastima po svim pitanjima... 3) Da predlaže oficire i podoficire za raspored na položaje komandanta bataljona, komandira četa i vodova... 6) Da održava vezu sa nadležnim komandantima žandarmerijskih bataljona. 7) Da dostavlja detaljne izveštaje o akcijama, stanju i potrebama. 8) Sreski komandant nije taktički starešina trupa u njegovom srezu, ova uloga pripada komandantu bataljona milicije...³⁶ Svi komandanti bataljona i četa bili su pod komandom četnika Draže Mihailovića ili pod komandom Krsta Popovića, pa je čak između ove dve organizacije dolazilo i do teških optuživanja i surevnjivosti, naročito na sektoru Budve i Paštrovića koji je pripadao nacionalistima, ali gde se isto tako razvila vrlo jaka organizacija Draže Mihailovića pod rukovodstvom kapetana Milivoja Mitrovića.

Po svim opštinama bile su organizovane žandarmerijske stanice, koje su usko sarađivale sa okupatorom, milicijom, nacionalistima i četnicima Draže Mihailovića.³⁷

Civilna vlast Boke bila je organizovana tako da su pored sreskog načelstva u Kotoru postojale opštinske vlasti u svim opštinama, kao i opštine u Budvi i Sv. Stefanu.³⁸

Da bi podigli autoritet ovoj vlasti, koju su sami postavili i pokazali se od prvog dana kao okupatori koji drže reč i koji drastično kažnjavaju svaki prestup, Nemci su odmah otpočeli, uz pomoć domaćih izdajnika, da izvode svoje planove. Kajper je već 1. novembra proglašom nagovestio stanovništvu da će biti najstrože kažnjen svako ko se bude ogrešio o nemačka naređenja » i bude slušao komuniste ili Mihailovićevce«.³⁹ Ovde Kajper tretira Mihailovićevce kao neprijatelje Nemaca, ali mu to ne smeta

³⁶ AVII-DM-6.612.

³⁷ Izveštaj Save Ćirkovića od 23.X 1943, kopija izveštaja nalazi se u DAK, neregistrovano.

³⁸ Hronika svetostefanske opštine.

³⁹ Primerak Proglosa nalazi se u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

da s njima stvara tajne aranžmane za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta.⁴⁰

U drugom proglašenju od 12. novembra Kajper oglašava kako je na »zahtev nacionalnog upravnog odbora« uhapsio noću 6/7. novembra, komuniste i njihove pristalice na Cetinju i u drugim mestima i kako se uhapšeni smatraju kao taoci. Prema ovom proglašenju za svakog ubijenog Nemca biće streljano 20, a za ranjenog 10 talaca; za ubijenog člana Upravnog odbora 10, odnosno 5 za ranjenog.⁴¹ Uskoro su se pretnje obistinile.

22. novembra 1943. Nemci su obesili 4 rodoljuba (Sava Antovića, Mirka Kostića, Nikolu Jurića i Lazara Starčevića) a petog su streljali u Krtolima, zato što su partizani 20. novembra likvidirali poznatog petokolonaša i četnika, potpukovnika Ivkovića. Da bi izazvali što veći strah, Nemci su prisilno okupili narod na gubilište i dva dana ostavili obešene da vise. Vešanje je izvršio poznati nemački dželat Adolf Kostika uz prisustvo nacionalista.⁴²

Nemci su 9. decembra streljali na Cetinju kao taoce 21 partizana Grbaljskog partizanskog bataljona, koje su, zahvaljujući njihovoj krajnjoj nebudnosti, zarobili na Bjelošima, 3. decembra 1943. kao i 12 talaca iz riječke opštine, zato što je 1. decembra ubijen jedan nemački vojnik i jedan italijanski fašista i uništena teretna kola kod Kokota.⁴³

13. decembra na Trojicama (raskrsnica između Kotora i Grblja) streljano je 5 rodoljuba i to 4 iz sela Krtola, a 1 iz Grblja. Ovo je bila odmazda zbog nekih sitnijih akcija partizana. Streljanje je izvršio sa svojim žandarmima komandir kotorske žandarmerijske čete kapetan Branko Marović.⁴⁴

⁴⁰ Izveštaj Save Ćirkovića od 23.X 1943, DAK, neregistrovano.

⁴¹ Primerak Proglašenja nalazi se u Državnom arhivu Herceg-Novi.

⁴² Izveštaj Okružnog komiteta Boke od 12.XII 1943. Pokrajinskom komitetu Crne Gore — original se nalazi u Opštinskom komitetu Kotor.

⁴³ Izveštaj OK Boke od 26.XII 1943 PK CG. Original u OK Kotor.

⁴⁴ Na osnovu izjave Nikole Gaževića i hronike opštine Krtoli tada su streljani: Drago Milović, Mihailo Kalezić, Božo Ljesar i

Na Pržnu (Krtole) streljano je 2. januara 1944. iz sela Vranovića i Pobrđa 9 seljaka. Streljanje je izvršila nemačka posada baterije iz sela Bigova i to bez ikakvog razloga. Naime jedan Nemač u pripitom stanju ubio je u svadi drugog Nemca. Da bi ovo prikrili pred pretpostavljenima i narodom, krivicu su bacili na partizane.

Isto tako su Nemci i četnici streljali 20. decembra 9 rodoljuba u Podostrogu (Budva), da bi zaplašili narod i prisilili ga na pokornost.⁴⁵

Krajem novembra 1943. Feldkomandantura sa Cetinja izdala je list uredba Verordnungsblatt der Feldkommandatur Cetinje für Montenegro und Provinz Kotor, koje su imale snagu zakona.⁴⁶ Prema ovim uredbama »djelo može i onda da bude kažnjeno, ako je učinjeno prije ulaska njemačkih trupa«. Kazni podležu i maloletnici, kao i svaki pokušaj propagande i čuvanja odbeglih lica. Takođe se kažnjavaju i ona lica ako nekoga odvrćaju od saradnje sa okupatorom ili vrše propagandu protiv okupatora. Za sve ove prestupe predviđa se smrtna kazna.⁴⁷ Ako se ovome doda još i punomoćje koje je Kajper dao Narodnoj upravi da i ona može izdavati naredbe sa zakonskom snagom,⁴⁸ onda je jasno ko je rešavao sudbinu naroda.⁴⁹

SARADNJA D. MIHAILOVIĆA I OSTALIH KOLABORACIONISTA SA NEMCIMA

Šef političke obaveštajne službe Draže Mihailovića iz Boke Savo Ćirković (kasnije sreski načelnik Boke Kotor-ske), u isto vreme i saradnik Gestapoa, u izveštaju od 23. oktobra 1943. žali se jednom četničkom funkcioneru na vrlo blag stav Nemaca prema pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta: »Pored svih naših nastojanja, presija i prikazivanja crne situacije, oni (Nemci — D. Ž.) do sada

Branko Brinić iz Krtola i Milo Ercegović iz Grblja.

⁴⁵ Na osnovu hronike Majina, Buđve i izjava Nikole Gaževića, Jovana Vujadinovića i drugih.

⁴⁶ AVII — DAM-CG-X-18/6.

⁴⁷ Isto

⁴⁸ Isto

⁴⁹ AVII — DM, k. 27-C-5/10.

nijesu uhapsili ni jednog komunistu, iako smo im dostavili spiskove najistaknutijih komunista u Boki Kotorskoj.⁵⁰ Dalje se ovaj izdajnik žali kako su tolerancija Nemaca i »defetistička propaganda radio Londona« ohrabрили komuniste i kako svakim danom sve više okupljaju mase oko sebe, dok su organizacije Draže Mihailovića jako oslabile, pa su im čak i dojučerašnji prijatelji i saradnici okrenuli glave. Ova ocena skoro je tačna.

Dosledan borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, Ćirković je izdao naređenja komandantu brigade Ivetiću u Grblju i komandantu 2 odseka (verovatno komandantu brigade Nikoli Vukasoviću) na sektoru Herceg-Novog da, pošto to nisu uradili Nemci, izvrše odmah mobilizaciju i pohapse sve »komuniste i njihove simpatizere« kao i da likvidiraju »strane komuniste«, tj. partijske radnike iz Crne Gore koji su došli kao pomoć organizacijama Boke. Prema ovom uputstvu, hranu za uhapšene trebalo je da daju same porodice uhapšenih. Isto naređenje Ćirković je uputio na sektor Budve i Paštrovića, u sporazumu sa majorom Gojnićem i Blažom Jovićevićem.⁵¹ Planovi četnika nisu odmah sprovedeni, jer je bilo potrebno dobiti odobrenje od Nemaca, ali je to kasnije učinjeno (u decembru 1943.).

Da se ne bi kompromitovali u očima naroda kao saradnici okupatora, četnici su određivali samo pojedina najodanija lica da pregovaraju sa Nemcima. Pa i oni su te kontakte obavljali na ilegalan način. Samo jedna osoba za čitav kraj imala je ovlašćenje da sklapa sporazume sa Nemcima, a ta osoba u narodu nije bila dovoljno poznata.⁵²

U Herceg-Novom je 22. oktobra došlo do sastanka između nemačkog komandanta i četničkog predstavnika kapetana II klase Radoja Dabetića,⁵³ na kome su precizirani detalji o saradnji između četnika i Nemaca. Pored

⁵⁰ Izveštaj Save Ćirkovića od 23.X 1943, DAK, neregistrovano.

⁵¹ Jovićević je odmah zatim postavljen za komandira žandarmerijske čete u Budvi. AVII — DM, br. 6.511.

⁵² Isto i izveštaj Sava Ćirkovića.

⁵³ AVII — DM-CG-V-799.

ostalog, utvrđeno je da druga zona, tj. sva mesta koja nisu na morskoj obali, budu prepuštena četnicima. U slučaju da Nemcima bude potreban prelaz preko četničke zone, četnici će o tome biti blagovremeno obavješteni, a na samom terenu će nastojati da se što manje pojavljuju, kako bi se u narodu stvorio utisak da se četnici kriju od Nemaca i da »čekaju vreme«. Četnici se ovim dogovorom obavljaju da neće napadati Nemce, a u slučaju zajedničke akcije protiv pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, uvek će podeliti teritoriju za dejstva, ali i koordinirati akcije.⁵⁴ U posebnom odeljku ovog dokumenta podvlači se kako je »otvorena saradnja sa Nemcima toliko nepopularna u Boki Kotorskoj, da bi naterala veliki broj naših ljudi u partizanske redove«. Četnici Draže Mihailovića su do poslednjeg daha tvrdili kako su oni za borbu protiv okupatora, samo da je sada ludo gubiti glave i imovinu. Čak su, na rečima, osuđivali postupke žandarma i drugih njihovih legalnih ekspozitura, da bi do zadnjeg dana držali narod u zabludi.

Bila je očita i saradnja između Narodne uprave Crne Gore, čija se vlast prostirala i na Boku, i okupatora i četnika Draže Mihailovića.⁵⁵ Poznati kolaboracionista iz Boke dr Obrad Novaković, bio je i član Narodne uprave i saradnik Draže Mihailovića još od 1942. godine. Ovaj izdajnik 17. novembra 1943. izdaje proglas narodu Boke, obavestavajući ga da je sada po »ovlašćenju nemačkih vojnih snaga« postavljen za poverenika »za prosvjetu, štampu i propagandu Narodne uprave za Crnu Goru i Boku«. Ističući velikodušnost novog okupatora, što je narodu omogućilo da se u svojoj vlastitoj zemlji u školama i javnom životu služi maternjim jezikom, kritički se osvrće na Italijane koji su Bokeljima to uskraćivali, naravno bacivši u zaborav svoje verno služenje tim istim Italijanima za vreme njihove okupacije.⁵⁶

⁵⁴ Izveštaj Save Ćirkovića od 23.X 1943, DAK, neregistrovano.

⁵⁵ Zbornik, tom III, knj. 6, str. 429.

⁵⁶ AVII — DM, br. 2.765.

U servilnosti i odanosti prema okupatoru, naročito su se isticale komande žandarmerijskih četa. Žandarmi su pretresali kuće i iznosili iz njih sve što im se svidelo, a hapsili su i maltretirali ljude prema ličnom nahodaњу.⁵⁷ Tako je Dabetić, komandir žandarmerijske čete iz Herceg-Novog, poverljiva ličnost organizacije Draže Mihailovića, 18. decembra izvršio pretres Luštice i pohapsio nekoliko lica. 26. je to isto učinio u selima Sutorini i Mojdežu, a 27. i 28. u Kruševicama, Mojdežu, Baošićima, Kumboru i Đenovićima, zajedno sa Nemcima.⁵⁸ Dakle, u decembru su već počeli sprovoditi direktive Save Ćirkovića.

Do najveće zajedničke saradnje između Nemaca i kolaboracionista u toku 1943. godine došlo je 29. decembra u akciji čišćenja poluostrva Vrmca od partizanskih trojki i petorki. Učestvovalo je oko 320 nacionalista — četnika, žandarma i milicije sa 80 nemačkih vojnika iz 344. puka 181. divizije, pod rukovodstvom nemačkog kapetana Fridriha. U ovoj akciji, koja je trajala od 6,30 do 17 časova, nije uhvaćen ni jedan partizan, iako ih je na Vrmcu bio priličan broj. Ali je isto uhapšeno 116 civila, među kojima 6 žena. U izveštaju se kaže da su svi »poznati kao aktivni komunisti, odnosno da su pod sumnjom da su pomagali komuniste«. Analizirajući akciju, Nemci se žale na nacionaliste da su, kako oni kažu, vrlo labavo vršili pretres, verovatno iz straha pred odmazdom ustanika, ali da se od ovoga izuzimaju grbaljski nacionalisti.⁵⁹ Pretres nije uspeo i zbog toga što je među kvislinzima bilo i takvih koji su bili prisiljeni da obuku uniforme da bi spasli sebe i svoju imovinu.

Svesni da samo silom i surovim metodama mogu prisiliti deo stanovništva da im služi, okupator i domaći izdajnici mobilisali su ih pretnjama i hapšenjima. Onaj ko ne bi izvršavao nemačke naredbe i razne vojničke zapovesti, odmah bi bio razoružan, razvlašćen uhapšen i predat Nemcima na dalji postupak. Tako, kad jedna četa »narodne odbrane« nije htela izvršiti naređenje nemačkog ko-

⁵⁷ Isto, CG-V-800.

⁵⁸ Isto, CG-V-819 i 934.

⁵⁹ Isto, CG-V-831, 833 i 846.

mandanta bataljona majora Keniga, Kajper je odmah naredio povereniku za Narodnu odbranu potpukovniku Mitru Popoviću — da se četa razoruža, a komandir čete sasluša i privede njemu da ga kazni.⁶⁰

Da bi udovoljila generalu Kajperu i zasitila njegove apetite za što većim brojem kvislinških formacija, Narodna uprava je upućivala naredbe predsednicima opštine da mobilišu sve ljudstvo od 18 do 65 godina. Tako se od predsednika njeguške opštine tražilo 25 ljudi od 20 do 25 godina za miliciju bataljona na Cetinju, ali je ovaj odgovorio da nema toliki broj »nacionalno ispravnih ljudi«.⁶¹ Komandant Cetinjskog žandarmerijskog bataljona major Boško Petričević, dostavlja vodniku žandarmerijskog voda iz Njeguša poimenični spisak ljudi iz Njeguša, koji moraju stupiti u aktivnu žandarmerijsku službu. Ko ovo ne prihvati, piše dalje Petričević, odmah će biti uhapšen i poslat za taoca. Prema istom ovom naređenju svako odraslo lice od 16 do 60 moralo je potpisati obavezu za borbu protiv komunista i lojalan stav prema okupatoru.⁶² Sem toga, svaki pripadnik kvislinške formacije morao je dati pismenu zakletvu, u kojoj se obavezuje na »beskompromisnu borbu protiv komunista«; »na lojalnu saradnju sa nemačkim okupatorom«, a ukoliko se ogreši o datu obavezu »potčinjava se nemačkom vojnom zakonodavstvu«.⁶³

AKTIVNOST PARTIJSKE I OSTALIH ORGANIZACIJA NOP OD SEPTEMBRA DO KRAJA 1943. GODINE

Radeći potpuno legalno u danima kapitulacije Italije, Partija je, iako za kratko vreme, svega za 15 dana, postala snaga koja je okupila sve rodoljube Boke i Paštrovića. Ovaj uspeh omogućio je Partiji da se kasnije u vrlo teškim ilegalnim danima održi i zavisno od određene situacije, jača i razvija rad po svim sektorima.

⁶⁰ Isto, br. 6.614.

⁶¹ Isto, br. 6.615.

⁶² Isto, CG-V-879.

⁶³ Isto, br. 6.454.

No, potrebno je istaći da je krajem 1943. i tokom 1944. godine rad ilegalnih partijskih radnika u Boki bio isto toliko težak, a u nekim mesecima 1944. i mnogo teži, nego za vreme italijanske okupacije. Dok su Italijani, s obzirom da su Boku smatrali svojom provincijom, sa podzrenjem gledali na četničke organizacije i uglavnom im ograničavali delatnost. Nemci su usled nedostatka svojih snaga, učinili sve da organizuju što više kvislinških jedinica. Naročito je organizacija Draže Mihailovića zauzimala sve jače pozicije u vlasti. Sem toga, Nemci su im dali potpuno određene ruke u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i u tome ih čak obimno pomagali. Organizovanjem tzv. Crne ruke i njenim akcijama, četnici su stvarali takvu psihozu i takav strah da je bilo slučajeva da ilegalni partijski radnik nije mogao naći sklonište u mnogim selima, koja su inače sva bila za narodnooslobodilačku borbu. Povoljan razvoj međunarodnih događaja i uspešna borba jedinica Narodnooslobodilačke vojske po čitavoj zemlji, kao i uporan rad terenskih partijskih radnika — uticali su da se ovakvo stanje brzo popravljalo.

Odmah posle zauzimanja Boke i Paštrovića od strane nemačkih snaga, pa sve do novembra 1943. rad partijske organizacije bio je vrlo intenzivan. Na partijskom savetovanju u selu Trešnjici (Grbalj), oko 20. septembra 1943, odlučeno je da deo komunista ostane na terenu i nastavi sa radom. Kao najvažniji zadatak postavljen na ovom savetovanju bio je učvršćenje partijske organizacije preko redovnih radnih i teoretskih sastanaka. Sledeći zadatak bio je učvrstiti Skoj i na široj osnovi postaviti rad sa anti-fašističkom omladinom. Zatim su postavljeni zadaci u vezi sa mobilizacijom boraca, njihovih delatnosti u terenskim jedinicama i slanja na teritoriju Crne Gore.⁶⁴

Slični zadaci su bili postavljeni i partijskoj organizaciji hercegnovskog sreza i Paštrovića. U te dane su osnovane nove partijske organizacije u više mesta, gde je za to postojala mogućnost. Tako su u Grblju formirane dve

---

⁶⁴ Prema izjavama: Steva Jovanovića, Jovana Vujadinovića, Radomira Vukšića, Ilije Mihovića, Branka Radanovića, Sava Četkovića i drugih.

ćelije i to jedna za Gornji a druga za Donji Grbalj. Skoro svako mesto u Boki bilo je tih dana obuhvaćeno partijskim radom i svaki član Partije i Skoja imao je određena sela za rad. Održavane su političke konferencije u selima, na kojima su tretirana pitanja iz međunarodne i unutrašnje situacije, zatim rad i uloga izdajničke vlade u Londonu, izdajstvo Draže Mihailovića itd. Sem toga, proučavana su pitanja uloge i značaja nove narodne vlasti i posleratnog uređenja, kao i niz drugih problema koji su se odnosili na razvoj narodnooslobodilačke borbe i zadatke širokih narodnih masa u toj borbi.

*

Okružni komitet Boke formiran je početkom novembra 1943,⁶⁵ u sastavu: Nikola Gažević (sekretar), Mato Petrović, Rako Radulović i Bosa Pejović, koja je u isto vreme bila i sekretar Okružnog komiteta Skoja, a koju je posle kratkog vremena zamenio Miroje Jovanović. U isto vreme formiran je i Okružni komitet Skoja za Boku, čiji je sekretar najpre bila Bosa Pejović, a zatim Miroje Jovanović. Članovi Okružnog komiteta Skoja bili su još Mihailo Ivanović i Vojo Brinić.

Sredinom novembra formirani su i sreski komiteti za Kotor i Herceg-Novi.⁶⁶ U Sreski komitet Kotor ušli su: Niko Anđus (sekretar), Anto Vukašinić, Stevo Jovanović, Vido Đuričković i Bora Zenović. Pod komitet su potpadali: Budva, Grbalj, poluotok Luštica, poluotok Vrmac i kotorski bazen do Perasta.

U Sreski komitet Herceg-Novi ušli su: Marko Kuljača (sekretar), Veljko Čatović, Vido Cvetković i Uroš Zagorac, koji je bio sekretar Skoja. Pod komitet su potpadale: hercegovačka, primorska i risanska opština.

⁶⁵ Pismo PK C. Gore Okružnom komitetu Cetinje od 29.X 1943. Original u OK Kotor.

⁶⁶ Sreski komitet Herceg-Novi osnovan je na sastanku u Jelovom Dolu (Donje Krivošije) 20.XI 1943. Dnevnik Uroša Zagorca, koji se nalazi kod autora.

Sedište Okružnog komiteta Boke bilo je najpre u selu Mrčevcu, kod Tivta, a krajem decembra 1943, premešteno je u selo Zalaze. Delokrug rada Okružnog komiteta Boke bio je od Grude u Konavlima, na zapadu, do uključno sa Svetim Stefanom, na istoku. Ostali deo Paštrovića i dalje je organizaciono potpadao pod Sreski komitet Bar, odnosno Okružni komitet Cetinje.⁶⁷

Formiranjem Okružnog komiteta, Boka potpada pod jedno partijsko rukovodstvo, što nije bilo ranije. Na taj način oba dela Boke, i zapadni i istočni sa Budvom, bila su povezana i partijski za jedan forum, što se vrlo pozitivno odrazilo na dalji rad i razvoj partijske organizacije i na smelije i pravilnije uzdizanje i raspored partijskih kadrova. I Okružni komitet je mogao mnogo brže, pravilnije i neposrednije da rukovodi partijskom organizacijom na čitavoj teritoriji Boke i brzo da reaguje, kako na slabosti unutar pojedinih partijskih organizacija, tako i na perfidnu politiku okupatora i četnika.

Početkom decembra 1943. na području Okružnog komiteta Boke nalazio se, zajedno sa partijskim rukovodstvima, 101 član Partije. Na terenu Sreskog komiteta Herceg-Novi postojalo je 8 partijskih ćelija sa 42 člana, a pored sreskih komiteta bili su i opštinski komiteti u primorskoj i risanskoj opštini. Na terenu Sreskog komiteta Kotor bilo je 43 člana Partije.

Broj od 101 člana Partije, iako ne izgleda naročito veliki, u odnosu na stanje uoči kapitulacije Italije, predstavljao je veliki porast jer je uoči kapitulacije Italije ovde bilo oko 20—25 članova. Ovaj dosta brzi porast, koliko je imao pozitivnih strana, imao je i negativnih, jer novoprimitljeno članstvo ni po iskustvu, ni po ideološko-političkoj izgrađenosti, ni po umešnosti da se snalazi u svakidašnjim problemima, nije bilo dozrelo za zadatke koji su se pred njega postavljali u složenoj i delikatnoj situaciji. No, s druge strane, novi kadar je predstavljao za Partiju dragocenost, jer su to bili pretežno mladi ljudi, koji su do

---

⁶⁷ Prema izjavama Nikole Gaževića, Mata Petrovića i drugih.

tada bili članovi Skoja i potpuno odani i uvek spremni da daju i život za Partiju.

Uočavajući ovaj kadrovski problem, Okružni komitet je odmah otpočeo pružati sistematsku pomoć, kako sreskim i opštinskim komitetima, tako i osnovnim partijskim organizacijama. Kao jedan od najvažnijih zadataka koje je postavljao Okružni komitet pred sve partijske organizacije bilo je redovno održavanje partijskih sastanaka na kojima se, pored tekućih problema, ozbiljno postavljalo i pitanje političke izgrađenosti. Zato se teoretskim sastancima pridavala ista pažnja kao i radnim. Drugo važno pitanje bilo je smelije, energičnije i slobodnije prilaženje masama i u onim selima i mestima gde do tada nije bilo moguće stvoriti bilo kakav dodir. Pred sreske komitete, naročito pred hercegnovski, Okružni komitet je postavio da se partijski radnici legalno kreću u svim onim selima koja direktno ne kontroliše okupator,⁶⁸ što je bilo rizično. Do tada su se pridržavali stroge ilegalnosti, što je donekle i shvatljivo ako se uzme u obzir pod kakvim su okolnostima živeli i radili više od godinu dana. Takođe su ovim komitetima, kao i Sreskom komitetu Kotor postavljeni zadaci u vezi sa poboljšanjem rada sa ostalim masovnim organizacijama i organima narodne vlasti, koji su, posle kapitulacije Italije, ponovo oživeli.

Po liniji *narodne vlasti* partijska organizacija Boke učinila je vidan napredak. U srezu hercegnovskom formirano je 12 seoskih ili mesnih odbora od kojih je 5 izabrano na seoskim konferencijama demokratskim putem, dok su drugi izabrani na užim sastancima. Ovi odbori su radili ilegalno ili poluilegalno. Opštinski odbori do decembra 1943. još nisu bili izabrani, ali su zato vršene pripreme (1942. bilo je više narodnooslobodilačkih odbora no u decembru 1943). Na ovaj propust brzo je reagovao Okružni komitet Boke pa su ne samo oformljeni novi narodnooslobodilački odbori, nego su aktivirani i već postojeći.⁶⁹

⁶⁸ Izveštaj OK Boke PK Crne Gore od 2. XII 1943. Original u OK Kotor.

⁶⁹ Isto

Na terenu Sreskog komiteta Kotor bio je u ovom periodu mnogo organizovaniji rad narodnooslobodilačkih odbora. Većina od 38 seoskih odbora birana je na konferencijama. Na isti način izabran je i opštinski Narodnooslobodilački odbor u Luštici (naročito se isticao Narodnooslobodilački odbor u Dobroti, koji je prednjačio u prikupljanju pomoći i slanju dobrovoljaca u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije).

Svi odbori, sem nekoliko, usled nedovoljne snalažljivosti, a i usled jakog terora okupatora i kvislinga — nisu uvek pokazivali naročitu aktivnost i snalažljivost. Zato je u svakoj partijskoj organizaciji, kao i u svako partijsko rukovodstvo, određen po jedan iskusniji i agilniji član Partije, koji je odgovarao pred svojom organizacijom za ovaj važan sektor partijskog rada. Inače članovi narodnooslobodilačkih odbora bili su većinom partijski neorganizovani, ali vrlo poštteni, odani i voljni za rad. S obzirom da su većinu članova činili stariji i familijarniji ljudi, logično je da im je trebalo pružati pomoć i osvežavati ih mlađim odbornicima iz redova Skoja i narodne omladine.

No i pored izvesnih slabosti i nedostataka, narodnooslobodilački odbori bili su vrlo snažna i efikasna komponenta narodnooslobodilačkog pokreta, koja je ne samo pružala materijalnu pomoć vojsci i terenskim partijskim radnicima, već bila i mobilizator za narodnooslobodilačku borbu i odlična škola kroz koju su mase sticale iskustva i znanje i videle konture nove narodne države.

*

Novi Okružni komitet Boke posvetio je naročitu pažnju i *skojevskoj organizaciji, kao i organizaciji narodne omladine*. Odmah posle kapitulacije Italije naglo raste broj skojevskih aktiva i broj članova Skoja se penje na nekoliko stotina. Čim su formirani sreski komiteti Partije, formirani su i sreski komiteti Skoja. Na sektoru herceg-

novskog sreza novembra 1943. postojalo je 34 aktiva sa 244 člana Skoja, od kojih 66 drugarica. Slična je situacija i u Sreskom komitetu Kotor. Partijska organizacija je direktno rukovodila organizacijama Skoja i obično je svaki sekretar aktiva bio član Partije obuhvaćen u jednoj od terenskih partijskih ćelija, dok je sekretar Sreskog komiteta Skoja bio u isto vreme član Sreskog komiteta Partije.

Dok je rad po pitanju Skoja bujao i dok su skoro u svakom mestu nicali aktivni, zapostavljao se rad sa ostalom rodoljubivom omladinom. Radi toga je partijsko rukovodstvo organizovalo konferenciju narodne omladine Boke 25. oktobra 1943. u Grblju (selo Trešnjica), kojoj su prisustvovali delegati iz svih krajeva Boke. Konferencija je ne samo ukazala na dotadašnje propuste u radu sa omladinom, nego i dala odličan putokaz za masovno obuhvatanje sve omladine. Konstatovano je da je skoro 100% omladine Boke za narodnooslobodilačku borbu i da joj zato Partija i Skoj treba da poklone punu pažnju. Zato je postavljeno da Skoj glavno težište rada usmeri na narodnu omladinu i da ni jedan rodoljubivi omladinac ne sme ostati neobuhvaćen.⁷⁰

Ovakav rad sa narodnom omladinom dao je vidne rezultate. Omladina se naročito odazvala pozivu Partije za stupanje u jedinice Narodnooslobodilačke vojske i terenske partizanske jedinice.

U novembru 1943. u srezu hercegrovskom organizovano je 10 odbora narodne omladine, koji su obuhvatali 329 omladinaca, od kojih 60 drugarica. Približan broj odbora i članova bio je i u kotorskom srezu.⁷¹

Može se bez preterivanja tvrditi da je omladina Boke, kao što je bio slučaj i u većini krajeva širom naše zemlje, bila stub narodnooslobodilačkog pokreta i glavna rezerva Partije, kao i glavna snaga koja je popunjavala partizanske jedinice i formirala nove.

⁷⁰ Isto i dnevnik Uroša Zagorca.

⁷¹ Isto

Okružni komitet za Boku je stalno delovao od svog formiranja i pružao svestranu pomoć nižim rukovodstvima i aktivima.

*

Partijska organizacija Boke je u ovom periodu posećivala posebnu pažnju *Antifašističkom frontu žena* (AFŽ).

Na sektoru kotorskog sreza, u jesen 1943, po liniji AFŽ-a učinjeno je prilično. Formiran je Sreski inicijativni odbor od 5 drugarica, a isto tako izabrani su opštinski odbori u većini opština i više seoskih odbora.

Na području hercegnovskog sreza do novembra 1943. nije oformljen ni jedan odbor AFŽ-a. Tek na intervenciju Okružnog komiteta Boke i na ovom sektoru počeli su se stvarati inicijativni odbori, koji su 1944. dali pozitivne rezultate.⁷²

*

Pored učvršćivanja partijskih organizacija na terenu, jedan od najvažnijih zadataka komunista Boke bio je *stvaranje partizanskih jedinica*, mobilizacija ljudstva za brigade i izvođenje akcija na terenu.

Opšti polet narodnooslobodilačkog pokreta u danima kapitulacije Italije kao i trenutno nedovoljne snage Nemaca i dezorganizacija kvislinga, stvorili su povoljne uslove za opstanak priličnog broja partizana na području kotorskog sreza i izvođenje manjih akcija. Ali Nemci i kolaboracionisti ubrzo su prešli u ofanzivu, prisilivši partizanske snage na potpuno povlačenje.

Prvi oružani napad grbaljskih četnika na partizane izvršen je početkom novembra 1943. Tada su u selu Bratešićima napali dva partizana: Kostu Kustudića su ubili, a Vido Đuričković se spasao.

---

⁷² Isto

Polovinom novembra zakazan je zbor partizana iz Grblja u selu Bratešićima, na koji je došao i komandant Lovćenskog odreda Nikola Popović. Četnici su, saznavši za ovaj sastanak, u toku noći opkolili selo i oko 10 časova ujutro izvršili napad sa svih strana. Nastala je borba između 70 partizana i oko 200 četnika. Srećom, grupa partizana koja je dolazila na sastanak iz Lastve, udarila je četnicima s leđa i tako ih prisilila na povlačenje. Od partizana bio je ranjen Vuko Vuksanović.

Odmah zatim svi partizani iz Grblja sakupili su se na Jarišta (Pobori). Na sastanku partijaca ove grupe rešeno je da se Grbalj napusti i krene za crnogorskim brigadama. Posle ove odluke grupa od oko 70 boraca krenula je na Majstore, zatim na Uništa i dalje na Konjsko. Usput su im se pridruživale nove grupe boraca tako da je koncem novembra formiran bataljon.

Pored Grbljana, koji su bili najbrojniji u bataljon su još ušli i borci iz Pobora, Brajića i drugih okolnih sela. Sem štaba (komandant Đuro Tičić, politički komesar Stevo Jovanović), bataljon je imao tri čete. Sve ljudstvo bataljona (130) bili su dobrovoljci, odani pokretu ali bez borbenog iskustva.

Na Bjelošima (selo iznad samog Cetinja) 3. decembra 1943. u toku noći bataljon su napali Nemci i nacionalisti sa Cetinja. Stražu i vod na obezbeđenju, Nemci i četnici su opkolili i na prepad zarobili (23 borca). Zatim su ih odmah odveli na Cetinje i 9. decembra streljali 21, dok su 2 omladinca ostala u životu.⁷³ Ovom prilikom nije opaljen ni jedan metak, pa štab, kao i drugi delovi bataljona, nisu ništa blagovremeno primetili. Prema iskazima nekih očevidaca, do predaje bez borbe došlo je, pored ostalog (iznenadnost, panika, neiskustvo i neborbenost) i zato što je

⁷³ Izveštaj OK Boke od 26.XII 1943. PK CG. Original u OK Kotor. U proglasu koji su Nemci izdali na dan streljanja ove grupe boraca 9.XII 1943, nalaze se sledeća imena: Marović Božo iz Grblja, Grbović Đuro iz Grblja, Milojko Ilija iz Grblja, Četković Ivo iz Grblja, Mirotić Risto iz Grbavca, Petrović Krsto iz Grblja, Ivančević Dušan iz Budve, Ivančević Đuro iz Budve, Jovičević Veljko sa Rijeke, Debelić Pero sa Rijeke. Imena ostalih streljanih nisu navedena. Original proglasa nalazi se u DAK.

prilikom opkoljavanja došlo do nekih pregovora u kojima je učestvovao major Boško Petričević, komandant cetinjskog žandarmerijskog bataljona, koji je, poznavajući neke od opkoljenih partizana, dao ovima časnu reč da im se neće ništa dogoditi ako se predaju. Ipak treba istaći da je osnovni razlog ovog događaja bio krajnja nebudnost, koja je ne samo tada nego i kasnije u Boki, a i u drugim krajevima Crne Gore, imala kobne posledice.⁷⁴

Ostali deo bataljona je nastavio put prema Štitarima, gde je ušao u sastav Lovćenskog odreda.

Ovaj događaj se vrlo negativno odrazio u Grblju i budvanskoj opštini, gde su rukovodioci četničkog pokreta govorili narodu: »eto kako vam komunisti čuvaju decu i braću«. Iako su mogli intervenisati kod nacionalista i Nemaca na Cetinju, grbaljski četnici to nisu ni pokušali (a bilo je nekih koji su za to pokazivali inicijativu).⁷⁵

Posle istiskivanja partizana iz Grblja i budvanske opštine, četnici su izvršili prilično uspešnu mobilizaciju. Terorom, ubistvima i pljačkom uspeli su da zaplaše mase i tako umnogome da onemoguće rad partijskim radnicima. Opisujući razvoj događaja u Boki u decembru 1943, sekretar Okružnog komiteta za Boku, izveštava Pokrajinski komitet Crne Gore da se situacija u Boki naglo pogoršala, zahvaljujući teroru Nemaca i četnika: »U većini mjesta Boke postoje žandarmerijske stanice, a ima ih i u pojedinim selima. Skupa sa Nijemcima žandarmi kontrolišu teren, vrše stalno hapšenje i pljačkaju«. ⁷⁶ U izveštaju se dalje konstatuje da dobar deo naroda, mada mrzi okupatora, žandarme i četnike, nije dovoljno odlučan da se »otrgne od svojih ognjišta« nego se koleba i čeka dalji razvoj događaja. Iako je tih dana svakodnevno iz Boke išlo u Narodnooslobodilačku vojsku 3—4 borca, taj broj je mogao, kako se kaže u ovom izveštaju, da bude veći. Razlozi su bili: strah od represalija okupatora, koji je odmah po dolasku u Boku izdao proglas da će svima koji

⁷⁴ Izveštaj OK Boke od 26. XII 1943. PK CG. Original u OK Kotor, kao i izjave Steva Jovanovića, Jovana Vujadinovića i drugih.

⁷⁵ Isto

⁷⁶ Isto

se priključe partizanima sve uništiti, a članove porodica zatvoriti kao taoce;⁷⁷ prilike u kojima je narod živio i radio u prošlosti; nedovoljna politička i revolucionarna svest, tj. oni su bili pristalice narodnooslobodilačke borbe, ali nedovoljno spremni da aktivno učestvuju, naravno sem omladine. Ne sme se zapostaviti ni ekonomsko stanje Bokelja, a naročito onih koji su živeli uz obalu.

Radnik ili službenik, koji je imao porodicu, a nikakvih drugih prihoda za život sem svoje zarade, teško se odlučivao da ide u Narodnooslobodilačku vojsku, a decu i ženu da ostavi na milost i nemilost okupatoru. Za takvu odluku bila je potrebna velika politička svest.

Sem toga, bilo je i takvih radnika koji su, zbog nedovoljne svesti, kad im je predlagano da napuste posao i stupe u Narodnooslobodilačku vojsku, jer svojim radom direktno pomažu okupatora, to odbijali kao nepravilno. Čak su neki tvrdili, i to prijatelji narodnooslobodilačke borbe, kako je korisno što rade jer na taj način i partizanima obezbeđuju ishranu.⁷⁸

U jednom pismu sekretara Pokrajinskog komiteta Crne Gore Blaža Jovanovića, od 30. decembra 1943, kaže se da su simpatije naroda Boke na strani narodnooslobodilačkog pokreta, ali da usled toga što je partijska organizacija mlada i što je za vreme krize ustanka u mnogim mestima nije ni bilo — narod se teško odlučuje da stupa u Narodnooslobodilačku vojsku.⁷⁹

Partijska organizacija ne samo da je bila mlada i nedovoljno iskusna, već nije bila ni umešna, pa čak nije imala ni dovoljno autoriteta da u pojedinim mestima potpuno ostvari ulogu rukovodioca narodnih masa. Zato je pomoć partijskih foruma morala biti konstantna, jer se dešavalo da na pojedine mahinacije okupatora naslednu ne samo prijatelji narodnooslobodilačke borbe, nego čak i poneki član Partije koji je u strogoj ilegalnosti, po neko-

⁷⁷ Primerak Proglasa od 12.XII 1943. nalazi se u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

⁷⁸ Izveštaj OK Boke od 26.XII 1943. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

⁷⁹ AVII — NOP, k. 1955—15/4.

liko nedelja bez partijske pomoći i sam gubio pravilnu orijentaciju i smisao za brzo i samostalno reagovanje.

Nagli porast narodnooslobodilačkog pokreta u Boki posle kapitulacije Italije i simpatije ogromne većine naroda za njega, ozbiljno su uznemirili okupatora i domaće izdajnike. Zato su oni, čim su se ujedinili i pripremili, otpočeli napad novembra 1943, vršeći odmazde nad stanovništvom. No, kad su uvideli da ni masovna stremljenja ne mogu »urazumiti partizane«, niti odvojiti mase od narodnooslobodilačkog pokreta, Nemci su, zajedno sa svojim trabantima, u decembru 1943. prešli na akcije većeg stila.

Početkom decembra 1943, oformljen je žandarmerijski bataljon Boke, a žandarmerijske čete i stanice bile su raspoređene po svim mestima i selima. Preko njih su okupator i četnici uspeli da izvrše mobilizaciju u Grblju i u nekoliko planinskih sela hercegnovskog sreza.

Pošto se hrvatski živalj u Boki, koji je živio uglavnom pored obale, držao vrlo rezervisano prema okupatoru i većina simpatisala ili aktivno pomagala narodnooslobodilački pokret, Nemci su preko svojih proustaški orijentisanih agenata počeli vršiti snažan pritisak na njih. Oni su govorili narodu da će im oružje služiti samo za odbranu, a da neće nikada biti slani u borbu protiv partizana. Dalje su navodili primer nekih sela, koja su već primila oružje, pa su sada mirna i niko ih ne uznemirava, pa čak dobijaju i sledovanje hrane. Interesantno je da su ovim parolama poverovali i mnogi najbliži simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta, govoreći kako će oni tim oružjem čuvati partizane.

Uporedo sa akcijom ubeđivanja, Nemci i četnici su krajem decembra organizovali prave kaznene ekspedicije (Vrmac, hercegnovska obala i dr.), da bi naterali one koji nisu »lepim« hteli primiti oružje.

Treba priznati da su sve ove mere okupatora imale izvesnog odraza na mase. Zato je Okružni komitet Boke već 3. januara 1944. izdao proglas u ime partizana Boke u kome je ukazano na zlodela okupatora i kolaboracionista. U proglassu je posebno obrađena perfidna politika okupatora u vezi sa pritiskom na mase da prime oružje.

Pri tome je dato svakome na znanje da će partizani primanje oružja smatrati kao otvorenu izdaju narodnooslobodilačke borbe i njenih interesa.⁸⁰ Ovaj proglas kao i niz pisama upućenih pojedinim sveštenicima (neki od njih su počeli i preko propovedaonice da propagiraju primanje oružja, iako većina nije bila neprijatelj narodnooslobodilačke borbe) i drugim ljudima, koji su pokazivali izvesno interesovanje za ovu okupatorovu ponudu, imali su pozitivnog odraza na stanovništvo i okupator, u ovom periodu nije uspeo u svojim namerama.⁸¹ S druge strane ovaj uspeh je najbolji dokaz koliki je autoritet imala Partija u narodu.

Slična situacija bila je u Budvi i Paštrovićima. U jednom izveštaju Okružni komitet Cetinje od 8. novembra 1943. piše Pokrajinskom komitetu za Crnu Goru, da se stanje u Paštrovićima naglo »pogoršalo usled prodora četničko-krilaških bandi iz Crmnica«.⁸² Četnici su u Petkovcu i Svetom Stefanu postavili svoju vlast — komande mesta i nacionalne odbore. Narod su potpuno opljačkali i uz pomoć domaćih petokolonaša uspeli da naoružaju 30 ljudi, sa motivacijom da će samo braniti svoja sela. U Paštrovićima su pohapsili preko 100 simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta i zaveli teror. No, i pored svih ovih poteškoća, partijski radnici održavali su konferencije i sastanke, objašnjavajući narodu šta znači primanje okupatorovog oružja i u tome imali vidnog uspeha.⁸³

*

Pre prelaska na analizu događaja u 1944. godini, neophodno je osvrnuti se još na neke važne događaje iz 1943, koji su se desili baš u vreme najvećih racija neprijatelja i na taj način ne samo dokazivali okupatoru da uzaludno pokušava da uništi narodnooslobodilački pokret u Boki, nego i da je moral prijatelja narodnooslobodilačke

⁸⁰ AVII — NOP, k. 1955—3/1.

⁸¹ Prema izjavi Nikole Gaževića.

⁸² AVII — NOP, k. 1956—13/1.

⁸³ Isto.

borbe visok, da partizani postoje, da se bore, da će osvetiti sva zlodela.

Vrlo važan datum u istoriji Crne Gore, a prema tome i Boke je *Prvo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, koje je održano 15. novembra 1943. u Kolašinu*. Tog dana narodi Crne Gore i Boke dobijaju svoje najviše narodno predstavništvo, koje od tada preuzima ulogu staraoca o svim potrebama narodnog života i ulogu mobilizatora svih narodnih snaga za dalje uspešno vođenje narodnooslobodilačkog rata. Zasedanju je prisustvovalo 17 delegata Boke i 5 iz Budve i Paštrovića. U Izvršni odbor izabrani su dva Bokelja, i to za potpredsednika inž. Petar Tomanović, a za člana Predsedništva Mihailo Grbić. Za većnike sa terena Boke izabrani su: Antun Premužić, Antun Šuran, Veljko Čatović, Golub Dukanović, Ilija Vujadinović, Dušan Radonjić, Đoko Perčinović, Janko Beko, Jovan Crnogorčević, Jovan Samarđžić i Radosav Mandulinić. Iz Budve i Paštrovića za većnike su bili izabrani: Blažo Kažanegra, Ljubo Popović, Milo Medigović i Niko Anđus.⁸⁴

Konstituisanjem Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, pojačan je rad sa narodnooslobodilačkim odborima i svim ostalim masovnim organizacijama na oslobođenoj teritoriji, dok je na teritoriji Boke i Paštrovića i dalje glavni teret rada, po svim sektorima, padao na partijske organizacije, koje su ilegalno radile i pored neprestanih akcija okupatora i domaćih izdajnika u decembru. U onim mestima gde nije besnela racija okupatora, članovi Okružnog komiteta i drugi partijski rukovodioci održavali su sastanke i konferencije, prebacivali se s terena na teren, javno se pokazivali masama i hrabрили ih. Jednom rečju, svuda i na svakom mestu, gde su postojali i minimalni uslovi, održavan je čvrst dodir sa stanovništvom. U takvim krstarenjima po terenu dolazilo je i do manjih sukoba između terenskih partijskih radnika i kvislinga. Susreti sa seoskom milicijom ni u jednom slučaju nisu bili opasni, jer je većina tih ljudi

⁸⁴ Original Proglasa sa zasedanja nalazi se u OK Kotor.

održavala vezu sa partijskim radnicima, a više puta ih i sama obezbeđivala (slučaj u selima oko Risna, Krtolima i još nekim mestima hercegnovskog kraja).⁸⁵ Međutim, susreti sa žandarmima i četnicima uvek su bili popraćeni pucnjavom pa i žrtvama.⁸⁶

Na sastanak Okružnog komiteta koji je održan uz prisustvo organizacionog sekretara Pokrajinskog komiteta Crne Gore i Boke u decembru 1943, pored ostalih, doneta je odluka da se u Boki formiraju manje partizanske jedinice koje će vršiti manje akcije i likvidirati pojedine istaknutije petokolonaše. Ova odluka Okružnog komiteta odmah je sprovedena u delo na su se od terenskih partijskih radnika i članova Skoja i ostalih omladinaca počele stvarati udarne desetine, petorke i trojke, koje su odmah stupile u dejstvo.⁸⁷

Oko 24. decembra partizani su teško ranili poznatog kolaboracionistu Stanišića iz sela Stanišića.⁸⁸ Grupa od 10 partizana sa terena Sreskog komiteta Kotor izvršila je oko 27. decembra demonstrativan napad na žandarmerijsku stanicu u selu Bratošićima (Grbalj) u kojoj je bilo oko 40 žandarma i četnika. U ovom napadu ranjena su 4 žandarma⁸⁹, dok partizani nisu imali gubitaka.⁹⁰

⁸⁵ Prema dnevniku Uroša Zagorca, zatim izjavama Steva Jovanovića, Nikole Gaževića, Tonka Surana i drugih.

⁸⁶ Oko 15. decembra 1943. pripremao se sastanak Okružnog komiteta Boke, pa je sekretar OK Nikola Gažević sa Veljkom Koraćem boravio u Dobroti u kući Ćira Kamenarovića, radi pružanja pomoći partijskoj organizaciji u Dobroti i veze sa drugim organizacijama. Ujutro oko 10 časova grupa četnika je opkolila kuću. Oba partijska radnika videvši da im je nemoguć opstanak u kući izašli su u dvorište ograđeno dosta visokim zidom. Četnici su ih primetili pa je otpočela pucnjava. Zatim su četnici razbili vrata i ušli u kuću, ali im je pljačka bila draža, što su iskoristili partijski radnici, pa su se prebacili preko zida. Sutradan su se prebacili u Prčanj, gde se nalazio organizacioni sekretar PK Radoje Dakić i gde je održan sastanak Okružnog komiteta. Ubrzo posle ovoga OK Boke premestio je sedište na Zalaze. Prema izjavi Nikole Gaževića i Veljka Koraća.

⁸⁷ Izveštaj OK Boke od 26.XII 1943. PK CG. Prig. u OK Kotor.

⁸⁸ Izveštaj OK Boke od 16.I 1944. PK CG. Orig. u OK Kotor.

⁸⁹ AVII — DM-CG-V-825.

⁹⁰ Prema izjavi Jovana Vujadinovića.

30. decembra došlo je do sukoba između žandarmerijske patrole i partizanske trojke, koja se nalazila u jednoj kući u selu Vrbanj. Poginuo je jedan partizan, a jedan je ranjen, dok je Jovo Radulović ubio jednog žandarma i uspeo da pobjegne.⁹¹

Jedna terenska partizanska grupa od 18 boraca je 1. januara 1944. u toku noći napala žandarmerijsku stanicu u Mokrinama, ubivši i ranivši nekoliko žandarma. Posle ove akcije stanica je ukinuta.⁹²

U Gornjim Krivošijama, gde je bilo glavno četničko leglo, partizani su izvršili jednu smelu akciju i ubili 2 četnika, tako da je i ova tvrđava reakcije bila načeta.⁹³

I u ovom periodu narodnooslobodilački pokret napredovao je zahvaljujući čvrstoj vezi naroda i Partije. Sva pitanja i svi problemi koje je tretirala partijska organizacija rešavani su na partijskim sastancima gde se zauzimao jedinstven stav, koji se po kursu čvrste i svesne discipline prenosio dalje. Najpre bi se sastao Okružni komitet Boke da na osnovu podnetih izveštaja, ličnog uvida i pomoći koju je dobijao od Pokrajinskog komiteta Crne Gore oceni najvažnije događaje i donese odluke za rad. One bi se zatim prenosile na sreska partijska rukovodstva, da se opet uz pomoć članova Okružnog komiteta, koji su stalno obilazili teren, još detaljnije razrade, još bolje uoče problemi a zatim se prenesu na osnovne partijske organizacije, aktive Skoja, odbore omladine, odbore AFŽ-a itd. Konferencije, posela, uži i širi sastanci, pisma i druge forme rada bili su spona između Partije i naroda. Ovakvim radom, kojim su bili obuhvaćeni sve masovne organizacije, a preko njih svi rodoljubi i prijatelji narodnooslobodilačkog pokreta, Partija je uspela da pored sveg terora bude i ostane glavni vodič masa.

---

⁹¹ Original izveštaja nalazi se u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

⁹² Dnevnik Uroša Zagorca i izveštaj OK od 16.I 1944.

⁹³ Isto

VOJNA SITUACIJA I AKTIVNOST ORGANIZACIJA
NOP OD JANUARA DO JUNA 1944. GODINE

FORMIRANJE BOKELJSKIH BATALJONA

Velike pobjede Narodnooslobodilačke vojske na čitavoj teritoriji Jugoslavije, oslobođenje novih teritorija posle kapitulacije Italije, kao i sve veći ugled koji je borba naroda Jugoslavije dobijala na strani antihitlerovske koalicije, stvorili su uslove za Drugo zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije 29. novembra 1943. Njegove odluke bile su ne samo garancija pobjede nego i garancija za stvaranje jedne nove demokratske i socijalističke zajednice ravnopravnih naroda Jugoslavije. Ove odluke su snažno dejstvovala na još jaču i sveobuhvatniju mobilizaciju narodnih masa za narodnooslobodilačku borbu.

Teheranska konferencija (1. decembra 1943.) je, takođe, vrlo pozitivno delovala na razvoj narodnooslobodilačke borbe i dalje uspostavljanje bliskih odnosa sa saveznicima.⁹⁴

Važan elemenat bio je i razvoj događaja na svim savezničkim frontovima krajem 1943. godine. Crvena armija je sve više prodirala ka zapadu, a zapadni saveznici u Italiji. Sem toga, vršene su pripreme za otvaranje drugog fronta. Stoga je Balkan, a naročito jugoslovensko ratište, predstavljao »iskrcanu savezničku armiju«⁹⁵. Zato su Nemci odvajali snage čak i sa drugih ratišta da bi zadržali Balkan.

U svetlosti tih događaja razvijali su se i događaji na području Boke i Paštrovića. Godina 1944. karakteriše se činjenicom što su Nemci i njihovi pomagači nastojali da potpuno unište narodnooslobodilački pokret na ovom osjetljivom području, primenjujući pri tome sve moguće metode, od propagande i pretnji, do streljanja i potpunog ekonomskog iscrpljivanja. Da bi ostvarili ovaj plan Nemci su, nemajući dovoljno svojih snaga, vršili jak pritisak na

⁹⁴ Izveštaj OK Boke od 3. I 1944. Original u OK Kotor.

⁹⁵ ORNJ, knj. II, str. 7.

kvislinge da mobilišu narodne mase, tako da u to vreme skoro nije bilo ljudi sposobnih za oružje, a koji nisu bili u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, ili su mobilisani u kvislinške formacije, ili u zatvorima i logorima.

Posle odstupanja partizanskih jedinica iz Grblja, Budve, Paštrovića i drugih krajeva Boke, okupator je neko vreme predao skoro svu vlast kolaboracionistima, koji su, da bi opravdali poverenje, postupali sa narodom drastičnije nego okupator. Pod uticajem terora i ostavši sami bez ikakve veze sa partijskim rukovodstvom pojedini članovi Partije potpuno su se pasivizirali i zakonspirisali, zbog čega su kasnije bili kažnjavani ili čak i isključeni iz Partije. Ali partijska organizacija kao celina, ni jednog momenta nije ostala pasivna, već se uporno borila i protiv svojih unutarnjih slabosti i spoljnih neprijatelja, narastajući iz dana u dan.

Period od januara do juna 1944. godine predstavlja posebno poglavlje, jer tada četnici Draže Mihailovića i sva reakcija u zemlji i inostranstvu nastoji svim sredstvima da se održi kod zapadnih saveznika, predstavljajući se kao jedina snaga koja se bori za njihove interese i izbegličke vlade. Ovi njihovi planovi skoro su potpuno pokopani 16. juna 1944. potpisivanjem sporazuma Tito-Šubašić, kad su im Britanci okrenuli leđa i kada ih je podržala samo međunarodna reakcija i neki krugovi iz SAD.

*

Odlaskom bataljona sa područja Sreskog komiteta Kotor u decembru 1943. i manjih grupa boraca sa terena hercegNovskog sreza, partijska organizacija u Boki ostala je prilično oslabljena.

Dok je početkom decembra na teritoriji Okružnog komiteta Boke bilo 101 član Partije, koncem januara 1944. ostalo je 69 članova.⁹⁶ Sem toga, treba napomenuti da je u jedinice Narodnooslobodilačke vojske otišao priličan broj izgrađenijih komunista. No, i pored toga, partijska organi-

⁹⁶ Izveštaj OK Boke od 29. I 1944. PK CG. Orig. u OK Kotor.

zacija je već u januaru imala manje partizanske jedinice, sastavljene, uglavnom, od članova Partije i Skoja, koje nisu samo izvršavale vojne i diverzantske akcije, već i političko-propagandne zadatke, iako su se na teritoriji Boke i Paštrovića nalazile prilično jake snage okupatora, žandarma i četnika: Petrovac na Moru 100, Budva 200, Miločer 30, Grbalj 200, Risan 150, Tivat 500, Lepetane 400 i Herceg-Novi 800 Nemaca. U samoj Boki bilo je, sem 400 žandarma i oko 1.500 četnika.⁹⁷

Partizanske jedinice su izvodile vrlo smele akcije. Tako je 17. januara 1944. grupa od 8 boraca pod rukovodstvom Steva Jovanovića, pored samih gradskih zidina Kotora, zapalila električnu centralu i garažu.⁹⁸ Ova akcija, izvedena bez gubitaka, izazvala je priličnu paniku kod okupatora i četnika, tako da su od tada svuda pooštrili mere budnosti, vršeći racije po svim selima i hapseći svako sumnjivo lice, ali je i vrlo pozitivno odjeknula kod naroda Boke.

*

13. januara Pokrajinski komitet Crne Gore tražio je od Okružnog komiteta Boke da se pošalju štabu Lovćenskog odreda terenske čete Boke,⁹⁹ jer po njegovom mišljenju one ne mogu opstati u Boki. Ova direktiva nije izvršena jer je kasnije Pokrajinski komitet doneo, a štab 2. udarnog korpusa realizovao 25. januara) odluku o formiranju 1. bokeljskog bataljona, koji će biti jezgro za mobilizaciju Bokelja i formiranje novih bataljona iz Boke. Organizaciju formiranja primila je na sebe 6. crnogorska brigada. Bataljonu su kao osnovni zadaci postavljeni: upad na teritoriju Boke i Crnogorskog primorja; prepadi na baterije neprijatelja; likvidiranje »banditskih vođa«; izvlačenje ljudstva na teritoriju Crne Gore i svestrana organi-

⁹⁷ AVII — NOP, k. 392—4/5.

⁹⁸ Izveštaj OK Boke od 29. I 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

⁹⁹ Pismo PK CG od 13. I 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor.

zacija obaveštajne službe.¹⁰⁰ 1. bataljon je formiran jednim delom od boraca iz Boke, koji su se nalazili u crnogorskim jedinicama, a drugim delom od terenskih četa sa područja Boke.¹⁰¹ No, ovaj bataljon (kao i drugi — kasnije formiran) vrlo malo je dejstvovao na teritoriji Boke, a daleko više u sastavu Primorske operative grupe (formirane krajem februara) u Katunskoj nahiji.

Pod kakvim se uslovima razvijao i kakvim je životom živeo ovaj bataljon u prvim mesecima 1944. najbolje govori izveštaj njegovog političkog komesara od 27. marta, u kome se, pored ostalog, konstatuje: »Stanje u bataljonu se popravlja kako u pogledu discipline tako i u smislu vojnikiziranja jedinice«. Za partijsku organizaciju u bataljonu se kaže da je, uglavnom, zdrava, mada ima nekoliko komunisti koji će biti pozvani na odgovornost. U bataljonu se intenzivno radilo na političkom i kulturnom uzdizanju boraca. Redovno se održavaju predavanja i izdaju džepne novine. Najteže je išlo sa snabdevanjem (»Obrok nam je sveden na parčence neslanog mesa i ništa više«). Zbog toga se kod boraca pojavljivala želja da ih puste nekoliko dana kućama u Boku da bi doneli duvana i nešto hrane.¹⁰² Za 1. bokeljski bataljon štab 2. udarnog korpusa 8. februara izveštava Vrhovni štab da je ljudstvo ovog bataljona vrlo kvalitetno.¹⁰³

Na teritoriji Boke i Paštrovića akcije su izvodili terenski partijski radnici. Organizovao ih je Sreski komitet uz pomoć partijske i skojevske organizacije, a neke je nametnuo i sam neprijatelj.

Krajem januara izvedena je uspešna akcija u Konavlima na železničku kompoziciju. Najpre je bila postavljena barikada, ali je voz razrušio i produžio put. Tada su partizani otvorili vatru na kompoziciju i ubili 2 i ranili 2 Nemca, 2 domobrana i 1 četnika.¹⁰⁴ Ovu akciju su izvršili

¹⁰⁰ AVII — NOP, k. 392—11/1.

¹⁰¹ Isto, k. 1955—7/1.

¹⁰² Izveštaj polit. komesara Prvog bokeljskog bataljona od 27. III 1944. OK-u Boka. Orig. u OK Kotor.

¹⁰³ AVII — NOP, k. 392—31/1.

¹⁰⁴ Izveštaj OK Boke od 24. II 1944. PK-u CG. Original u OK Kotor.

partizani iz hercegnovskog kraja i Konavala, na inicijativu Sreskog komiteta Herceg-Novi.

Na terenu Paštrovića takođe je došlo u toku januara do sukoba. Četnici, obavješteni da se u selu Brda nalazi grupa partizana, krenuli su iz Petrovca sa namerom da ih unište. Ali, čim je narod opazio da su četnici opkolili selo, odmah je obavestio partizane i s njima posle oštre borbe prisilio četnike na povlačenje. Istog dana iz Petrovca su stigli Nemci, koji su zatim iskalili svoj bes na nenaoružani narod.¹⁰⁵

Januara 1944. godine Vrhovni štab je ukinuo Glavni štab Crne Gore, a njegove funkcije u pogledu partizanskih odreda preuzeo je štab 2. udarnog korpusa.¹⁰⁶ 2. korpus je 13. februara 1944. formirao 3. komande područja na teritoriji Crne Gore i Boke, koje su preuzele izvesne funkcije ukinutog Glavnog štaba. Ove komande su radile po vojno-pozadinskim pitanjima. Boka i Paštrovići su potpali pod 2. komandu područja, koja je obuhvatala teritoriju: Danilovgrad—Podgorica—Cetinje, sa područjem Boke i Crnogorskog primorja.¹⁰⁷

Jedna od najvažnijih mera za uspešan razvoj narodno-slobodilačkog pokreta Boke i Crnogorskog primorja, bila je odluka Vrhovnog štaba da se za dejstva na ovom sektoru formira *Primorska operativna grupa*. Odluka je doneta tek 6. februara 1944, a sa dejstvima je otpočela krajem februara 1944.¹⁰⁸

Osnovni zadaci Primorske operativne grupe bili su da: aktivira čitavu obalu; onemogući okupatoru čvrsto držanje obale i komunikacija; vrši mobilizaciju sa tog područja i u pogodnom momentu od boraca iz Boke formira Bokeljsku brigadu.¹⁰⁹ U sastav grupe prilikom njenog formiranja ušle su: 2. dalmatinska, 6. crnogorska brigada,

¹⁰⁵ Prema hronici petrovačke opštine.

¹⁰⁶ AVII — NOP, k. 1955—8/1.

¹⁰⁷ Isto, k. 392—28/1.

¹⁰⁸ Isto, k. 397—19/1—3.

¹⁰⁹ Zbornik, tom III, knj. 7, str. 226.

Lovčenski i Nikšićki partizanski odredi i 1. bokeljski bataljon, a kasnije 10. crnogorska i 1. bokeljska brigada.¹¹⁰

Iako je formirana sa zadatkom da, uglavnom, djeluje na teritoriji Boke i Crnogorskog primorja, operativna grupa to nije ostvarila sve do početka jeseni 1944. No, pojedini delovi 2. dalmatinske i bokeljski bataljoni vršili su neke manje upade i akcije na periferiji Boke i u Konavlima još u leto 1944. godine.

Koliku je važnost Primorskoj operativnoj grupi pridavao Vrhovni štab i 2. korpus vidi se i po tome što je u njen sastav ušla 2. dalmatinska proleterska brigada, jedna od najboljih i najprekaljenijih brigada. Ona je za vreme svog boravka u Crnoj Gori i Boki ostavila najbolji utisak kod naroda i bila najveći trn u oku neprijatelju.

U februaru 1944. na teritoriji Boke i Paštrovića nije bilo značajnijih partizanskih akcija, sem jedne uspele sabotaže u Zelenici, koju je, po direktivi partijske organizacije sa terena, izvršio jedan omladinac-radnik, zapalivši penišu u kojoj se nalazilo preko 50 tona benzina i nafte.¹¹¹

Skoro sa istim ciljem i u isto vreme i Draža Mihailović je pokušao da formira Primorsku obalnu komandu. Upravo 14. februara 1944. u selo Mokrine došao je kapetan bojnog broda Vladimir Šoškijević, povezao se sa četničkim rukovodiocima i otpočeo »organizovati« obalu.¹¹²

¹¹⁰ AVII — NOP, k. 397—19/1—3.

¹¹¹ Izveštaj OK Boke od 7. i 24. februara 1944. PK-u CG. Original u OK Kotor.

¹¹² AVII — DM, br. 6714. U svom izveštaju od maja 1944. Šoškijević javlja Draži Mihailoviću da je krenuo iz Vrhovne komande na određeni zadatak, zajedno sa Šurbatovićem i grupom podoficira i mornara 30. decembra 1943. Dalje kaže, da je 14. februara na proputovanju kroz Hercegovinu dobio depešu br. 359 od Draže, koja je glasila: »Šef engleske misije izvestio nas da će vas Englezi prebaciti do Malte gde se nalazi naša flota. Stupite u vezu sa pukovnikom Belijem radi prebacivanja. Pre polaska izvršite organizaciju obale kako je naređeno«. Ovakve i slične depeše bile su ne samo podrška Dražinim oficirima, nego i odlično sredstvo za obmanjivanje naroda od strane četničkih rukovodilaca, jer su se pomoću ovakvih i sličnih depeša i dokumenata predstavljali naupućenim kao snaga koju svesrdno pomažu Britanci i čija je perspektiva potpuno jasna. No, kao što kaže sam Šoškijević, narod Boke iako je stradao »zahvaljujući komunističkoj avanturi«

Mart 1944. godine bio je vrlo plodan borbama na teritoriji Katunske i Riječke nahije, u kojima je uzela učešće i Primorska operativna grupa. Okupatoru je naročito bilo stalo da drži čvrsto komunikacije: Podgorica—Nikšić; Podgorica—Cetinje—Budva; Cetinje—Kotor i cestu koja ide od Albanije, Bara, preko Budve i Boke i dalje za Dalmaciju.

Već 1. marta štab 2. udarnog korpusa obavestio je Primorsku operativnu grupu da Nemci i četnici koncentrišu jake snage prema Katunskoj nahiji da bi izbacili partizanske snage prema Hercegovini.¹¹³ Istog dana štab Primorske operativne grupe je obavestio 6. crnogorsku brigadu o koncentraciji 1.500 četnika sa nešto Nemaca na prostoru Grahovo-Dragalj, i u vezi sa tim je izdao naređenje za prebacivanje nekih bataljona u rejon sela Kotlići i Razmuće, radi pojačanja 2. dalmatinske brigade.¹¹⁴

Četnici i Nemci su u prvom naletu uspeli potisnuti partizanske snage na sektoru Čeva, i od pravca Cetinja, ali su posle pregrupacije partizanskih snaga u toku 22. februara i 3. marta prisiljeni na povlačenje. Već 3. marta Primorska operativna grupa izdaje zapovest svim potčinjenim jedinicama za napad, u kojoj se konstatuje da su Nemci i četnici preduzeli napad od Danilovgrada, Cetinju, Njeguša i Trebinja radi zauzimanja oslobođene teritorije. Grupi od 3. bataljona pod komandom Branka Vuletića jedan 2. dalmatinske, jedan 6. crnogorske brigade i jedan iz Nikšićkog, dat je zadatak da drži u blokadi Grahovo i spreči napad neprijatelja od pravca Risan-Dragalj, dok je svim ostalim jedinicama naređen koncentričan napad prema Čevu i Cetinju.¹¹⁵

4. marta izvršen je opšti, uspešni napad na neprijatelja u Katunskoj nahiji koji se zatim vratio u svoje ranije

---

kod njih je »ostao duh takozvanih narodnih oslobodilaca i duh Nikole Đurkovića i uveliko simpatiziraju sa partizanima nikako neće da se duhovno povežu sa četnicima već vrdaju ili otvoreno vrše propagandu za partizane«. AVII — DM, br. 6.714.

¹¹³ Zbornik, tom III, knj. 7, str. 199.

¹¹⁴ Isto, str. 200.

¹¹⁵ Isto, str. 215.

garnizone. Za ovu akciju Nemci su mobilisali velike snage četnika i zelenaša, pod komandom Jova Đukanovića, komandanta nacionalnih trupa Crne Gore,¹¹⁶ kao i deo italijanskih fašista.

Poraz u Katunskoj nahiji kao i razvoj međunarodnih događaja veoma ozbiljno se odrazio u neprijateljevim redovima. Tako, u jednom izveštaju od marta 1944. komandir žandarmerijske čete iz Crnojevića Rijeke obaveštava komandu nacionalnih trupa kako je situacija u Riječkom nacionalnom bataljonu haotična. On kaže da se u bataljonu oseća uticaj »razornog komunističkog delovanja«, da nacionalisti često otkazuju poslušnost i pevaju nepoželjne pesme. Na kraju predlaže da bataljon treba razoružati pomoću Nemaca, jedan deo pohapsiti, a zatim ga preformirati. Dalje se iz izveštaja vidi da žandarmi po selima oduzimaju oružje nacionalistima, jer se boje da u datom trenutku može biti upotrebljeno protiv njih.¹¹⁷

Četnici iz Grblja su u vreme kad je spremana ofanziva na Katunsku nahiju inscenirali napad partizana na Grbalj da bi izbegli odlazak sa svoje teritorije. Zbog toga je vrlo mali broj četnika učestvovao u borbi, sem što su bili u pripravnom stanju.¹¹⁸

Ista situacija za četnike bila je na terenu Crmnice i Paštrovića. Komandir Gornjocrmničke žandarmerijske čete obavestio je 29. marta pretpostavljene da je situacija u Crmnici vrlo loša pa su zato Nemci i nacionalisti prisiljeni da vrše pretres svih sela i komandi jedinica, od 24. marta do početka aprila. Cilj im je bio, ne samo proterivanje partizanskih trojki i petorki, nego, prvenstveno, da kod četnika povrate moral demonstriranjem svoje snage.

Slična situacija bila je i u zapadnom delu Boke. »Pri likom mobilizacije, krajem februara i početkom marta niko iz ovih sela (hercegnovskog sreza — D. Ž.), nije hteo da krene na položaje i u pomoć Zupcima«, piše Šoškijević Draži Mihaailoviću. Kasnije su morali razoružati i hapsiti

¹¹⁶ Isto, str. 220—225 i 235.

¹¹⁷ AVII — DM-CG-V-935.

¹¹⁸ Izveštaj OK Boke od 13. III 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor i AVII — DM, br. 6.714.

»sumnjiva« lica i u tim selima.¹¹⁹ Inače, što se tiče saradnje četnika i Nemaca ovaj visoki Dražin funkcioner kaže: »Nemci četnike ne diraju, ali ih u Boki i ne pomažu. Osnovana je zvanična žandarmerija koja ne uživa neki naročiti autoritet, jer je narod smatra pomagačem okupatora, iako su u žandarmeriju ušli uglavnom četnici po naređenju i odobrenju navodno Vašem«. ¹²⁰

Uočavajući značaj komunikacije Risan—Grahovo—Nikšić i s obzirom da je to bio jedan od pomoćnih pravaca za prodor prema Nikšiću, Nemci i četnici su na ovom sektoru uvek držali dosta jake snage. Ovoj važnoj saobraćajnici pridavalo je važnost i partizansko komandovanje, tako da je Primorska operativna grupa na tom sektoru (Grahovo—Krivošije) uvek držala priličan broj snaga. Jedinice Primorske operativne grupe na ovom sektoru vode borbe 11, zatim 15. i 16. marta, a manja čarkanja skoro čitavog meseca.

Aktivnost partizanskih trojki i manjih jedinica ozbiljno zabrinjava kvislinge i zato oni traže hitnu pomoć. Bogdan Matković, predsednik opštine iz Perasta, poznati četnički i nemački eksponent, javlja 24. marta kako se partizani slobodno kreću po Boki, kako iz Malih Zalaza (tada sedište Okružnog komiteta Boke), preko Dobrote i Markov rta (Prčanj) idu za Tivat pod vođstvom Marka Maslovara i vrše »razoran rad« na terenu.¹²¹

Ovaj izdajnik takođe obaveštava komandanta nacionalnih trupa o brojnom stanju jedinica na sektoru Grahovo—Krivošije. Prema njegovom izveštaju Vučedolska brigada, čiji se štab nalazio na Grahovu, brojala je 1.035, Krivošijski bataljon 226, Grahovska žandarmerijska četa 70, Cucki nacionalistički bataljon 145 ljudi. Sem toga, navodi se žandarmerijski bataljon Boke Kotorske jačine oko 400 ljudi, a koji se prema potrebi prebacivao u razne krajeve Boke. Interesantnost ovog izveštaja je i u tome što Matković obaveštava komandu nacionalističkih trupa Crne

¹¹⁹ AVII — DM, br. 6.714.

¹²⁰ Isto

¹²¹ Pismo Bogdana Matkovića od 24. III 1944. Orig. u DAK.

Gore da su Nemci odobrili »robu« (misli se na opremu) za 5.800 ljudi.¹²²

U Grblju, oko 20. marta, četnici zajedno sa žandarmima, a uz pokroviteljstvo okupatora, organizuju zbor u selu Radanović na koji su pozvali predsednike iz skoro svih mesta kotorskog sreza. Glavni cilj zbora bio je da se izvrši pritisak na seoske predstavnike i narod da prime oružje od okupatora, ali u tome ni ovog puta nisu uspjeli.¹²³

Krajem marta 1944. Nemci su jakim snagama uspjeli da zauzmu komunikaciju Podgorica—Nikšić i deblokiraju Nikšić, dok je jedna nemačko-četnička kolona, koja je išla do Podgorice prema Cetinju, odbijena uz osetne gubitke po neprijatelja.¹²⁴ Posle nekoliko dana, tj. u borbama od 2. do 4. aprila, jedinice Primorske operativne grupe su ponovo oslobodile komunikaciju Danilovgrad—Nikšić.¹²⁵

U aprilu, pored već navedenih elemenata koji su uticali na polet narodnooslobodilačkog pokreta u Boki i Paštrovićima, nije za potcenjivanje i činjenica što je ovaj mesec u ovim krajevima pravo proleće.

Za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Boki i Paštrovićima i mobilizaciju Narodnooslobodilačke vojske od velikog je značaja formiranje 2. bokeljskog bataljona.¹²⁶

¹²² AVII — DM-CG-X-75.

¹²³ Hronika luštičke opštine, nalazi se u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

¹²⁴ Zbornik, tom III, knj. 7, str. 322 i 335.

¹²⁵ Isto, str. 357.

¹²⁶ Od boraca Orjenskog bataljona koji su se nalazili u logoru Visce kod Palma Nuove (Udine) i drugih boraca iz Hercegovine, odmah po kapitulaciji Italije formiran je Orjenski bataljon, koji je imao oko 100. Ovako organizovani borci ovog bataljona odmah su krenuli u pravcu Vipavske doline, koja je u tom periodu bila slobodna. Kolonu su presreli Nemci na reci Soči, ali su oni ipak uspjeli da se probiju u pravcu oslobođene teritorije, zahvaljujući pomoći koju im je pružio narod ovih krajeva. Bataljon je ostao na teritoriji Slovenije oko mesec dana, gde je zajedno sa slovenačkim partizanima učestvovao u borbama oko Gorice. Komandant ovog bataljona bio je Vlado Perišić (poginuo kod Livna novembra 1943), a politički komesar Milenko Radović.

Iz Slovenije je bataljon po naređenju Vrhovnog štaba trebao da se prebaci za Crnu Goru, odnosno Boku. Dobivši ovo naređenje bataljon se preko veze i uz borbe probijao preko Gvozda,

Sastavljen je od interniraca koji su početkom aprila 1944. godine došli iz Italije i ušao u sastav Primorske operativne grupe. 2. bataljon, kao i 1. bataljon, ostao je sve do jula 1944. u Katunskoj nahiji, ne izvodeći akcije na terenu Boke.

Partizanske grupe sa terena, pod rukovodstvom partijskih komiteta, izvele su u aprilu nekoliko uspešnih akcija, ali su imale vrlo teške gubitke, u prvom redu zbog nebudnosti.

8. aprila grupa od 10 do 12 partizana na cesti ispod sela Duba (Grbalj), pod rukovodstvom Nika Anđusa, se-

---

Idrije, Kočevja, Gorskog kotara i dalje do Livna. Iz Livna bataljon je krenuo za Pelješac i prema ideji Vrhovnog štaba trebalo je da se poveže sa 10. hercegovačkom brigadom, da se usput pojavljuje novim borcima i krene na teren južne Hercegovine i Boke.

Kad je stigao na Pelješac, odmah su otpočele borbe pa je zato bataljon pridat 12. dalmatinskoj prekomorskoj brigadi. Kasnije se prebacuje na otok Mljet sa namerom da morskim putem dođe na kopno između Dubrovnika i Stona. Ali pošto su Nemci utvrdili ovaj deo obale, naređeno je da se bataljon prebaci na otok Vis. Dok se bataljon još nalazio na Mljetu (oko mesec dana) oko 100 njegovih boraca je učestvovalo u desantu na otok Šipan. Na Mljetu je bataljon reorganizovan, tj. od ljudstva sa teritorije Boke oformljen je Orjenski odred. Odred je tada imao 2 čete i štab odreda, a brojao je 112 boraca. Za vreme borbi na Korčuli (od 22. do 26. decembra 1943). Orjenski odred se evakuisao sa Mljeta zajedno sa jednom četom 13. brigade najpre na Lastovo, a zatim na Vis. Prilikom prebacivanja napali su ih nemački avioni i tom prilikom je poginulo nekoliko boraca. Kad je odred došao na Vis ponovo se priključio 13. prekomorskoj brigadi i 17. januara 1944. zajedno sa ovom brigadom prebačen je preko Kornata, Pakoštana i Vrana za severnu Dalmaciju. U Kistanjima odred se odvojio od 13. brigade i neko vreme je potpadao pod komandu 19. dalmatinske divizije. Posle proboja divizije iz okruženja u februaru 1944. odred se prebacio za Liku, a zatim produžio samostalno preko Martin Broda za Drvar. U Drvaru je ostao oko 15 dana, a zatim je po naređenju Vrhovnog štaba upućen za Primorsku operativnu grupu, u Crnu Goru. Kad je Orjenski odred došao u sastav Primorske operativne grupe ponovo je reorganizovan i od njega je formiran 2. bokeljski bataljon. Zbornik tom VIII, knj. 1, dok. 162; tom V, knj. 23, dok. 24; tom V, knj. 23, str. 238; tom VIII, knj. 1, str. 538; zatim izjave Milenka Radovića i Gliga Brajovića.

kretara Sreskog komiteta Kotor, napala je u toku noći nemački kamion koji je oštetila i ranila 2 nemačka vojnika.¹²⁷

U Tivtu je 15. aprila ubijen poznati izdajnik i petokolonaš Mirko Rusović, zbog koga su Nemci 22. aprila obesili 5 rodoljuba.¹²⁸

Istog dana narodnooslobodilački pokret u Boki pretrpeo je jedan veoma težak udarac. U Gornjem Orahovcu, u zaseoku Ubalcu, nalazili su se: sekretar Okružnog komiteta Skoja Boke Miroje Jovanović, obaveštajni oficir Primorske operativne grupe Vojo Ivanović Mrgud i član Sreskog komiteta Herceg-Novi Veljko Čatović, a u zaseoku Velinići, Jovo Radulović član osnovne partijske organizacije Risan, inače dodeljen na rad Okružnom komitetu Boke. Obavešteni o njima četnici i žandarmi, uz pomoć Nemaca i svestrano angažovanje Bogdana Matkovića, su ih u toku noći 14/15. aprila opkolili i u zoru napali. Partijski radnici pokušali su da se probiju, ali u tome nisu uspeli već su hrabro poginuli. U ovoj akciji su učestvovali žandarmi iz Risna, delovi krivošijskog četničkog bataljona, delovi Cuckog nacionalističkog bataljona i nešto Nemaca iz Ledenica.¹²⁹ Treba napomenuti da su ove žrtve pale najviše zbog nebudnosti: nisu imali nikakve straže, već su se ponašali kao da su na slobodnoj teritoriji, iako su im neki simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta skrenuli pažnju da se sprema racija na Orahovac.

Posle ovog događaja četnici i Nemci su izvršili neka hapšenja i to ne samo u Gornjem i Donjem Orahovcu, nego i po čitavoj Boki, jer su, izgleda, kod poginulih našli kompromitujući materijal sa imenima. Naročito su ova hapšenja pogodila skojevsku organizaciju u Boki Kotorskoj.

19. aprila grupa partizana napala je ručnim bombama i puščanom vatrom, na teritoriji budvanske opštine,

---

¹²⁷ AVII — DM-CG-V-945; izveštaj OK Boke od 6. maja 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹²⁸ Obešeni su: Arandus Ivo, Mrković Marko i Pinjatić Vicko iz Tivta, zatim Božinović Anto iz Mrčevca i Luković Josip iz Donje Lastve. Izveštaj OK Boke od 6. V 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹²⁹ AVII — DM-CG-V-948; izveštaj OK Boke od 17. IV 1944. PK-u CG. Original u OK Kotor.

jednu kolonu kamiona u kojima se nalazila šiptarska kvilinska milicija. Rezultat akcije je, prema izveštaju Okružnog komiteta Boke, 4 mrtva i nekoliko ranjenih i jedan zapaljen kamion.¹³⁰

U aprilu 1944. četnici su napali selo Kuljače u kome su se nalazili partijski radnici sa tog terena. Posle jednočasovne borbe četnici su se povukli.¹³¹

Jedna grupa sastavljena od partizana Primorske opštine i iz Konavala napala je 23. aprila voz u selu Sutorina i ubila 1 a ranila 2 Nemca. Sem toga, voz je potpuno demoliran, a hrana zaplenjena u vozu, razdeljena je seljacima u Sutorini.¹³²

Saveznici su 24. aprila bombardovali Tivat sa 12 lakih bombardera. Uništen je jedan manji brod, jedan tegljač i oštećena jedna dizalica. Poginulo je oko 5—6 Nemaca i oko 10 radnika. Jedan avion je prisilno aterirao na Tivat-sko polje, ali su avijatičare spasili partizani.¹³³

14. aprila je oformljena ranije spomenuta četnička »Pomorska obalna komanda«.¹³⁴

Nemački kamion sa naftom i sa oko 100 topovskih granata 30. aprila uništila je grupa partizana nedaleko od Risna.¹³⁵

*

Krajem aprila kretale su se iz Grčke, preko Podgorice, Cetinja i Boke, jake nemačke snage za Dalmaciju. Da bi obezbedili mirno prebacivanje, Nemci su mobilisali sve

¹³⁰ Izveštaj OK Boke od 6.V 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹³¹ Hronika svetostefanske opštine.

¹³² Izveštaj Sreskog komiteta Herceg-Novi od 25. IV 1944, koji se nalazi u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom i izveštaj OK Boke od 6.V 1944. PK-u CG. Original u OK Kotor.

¹³³ Prema izjavi Tonka Šurana i drugih.

¹³⁴ Komandant ove ilegalne četničke institucije bio je kapetan bojnog broda Vladimir Šoškijević, njegov zamenik kapetan bojnog broda Mirko Dabović, a načelnik štaba poručnik bojnog broda I kl. Ilija Ilić. AVII — DM, br. 6.414.

¹³⁵ Izveštaj OK Boke od 6.V 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

svoje snage sa ovog sektora, pojačavajući ih delom snaga koje su se kretale prema Dalmaciji i svim raspoloživim kvislinškim formacijama. Jedinice Primorske operativne grupe vodile su sa ovim neprijateljevim kombinovanim snagama vrlo oštre borbe sve do polovine maja, kad su ponovo preuzele inicijativu i zauzele stare položaje.¹³⁶

Za vreme ovih borbi četnici su uz pomoć Nemaca vršili vrlo jak pritisak na stanovništvo katunske, riječke i crmničke nahije, ali je ono sve skoro ostalo verno narodnooslobodilačkom pokretu,¹³⁷ iako su četnici bili brojniji (u Crnoj Gori i Boki, prema izveštaju 2. udarnog korpusa, bilo ih je oko 8.000¹³⁸).

Velika smetnja za još uspešniji razvoj NOR-a u Crnoj Gori, a posebno na teritoriji Katunske nahije, bila je vrlo teška ekonomska situacija u ovom periodu. O tome najbolje govori izveštaj Primorske operativne grupe 2. korpusu u kome se kaže da na terenu, sem još nešto malo mesa, nema ništa. »Sa odjećom i obućom stoji se vrlo slabo. Čarape su dobijene od AFŽ-a sreza nikšičkog, a opanci većinom od zaklane krupnije stoke«.¹³⁹

Razvoj događaja u Katunskoj nahiji direktno se odrazio na događaje u Boki i to ne samo prisustvom bokeljskih bataljona na terenu Katunske nahije, nego i direktnim angažovanjem okupatorskih i kvislinških formacija, kako na graničnim pojasevima, tako i njihovim akcijama u samoj Boki i Primorju.

U maju 1944. u Boki i Paštrovićima nije bilo većih akcija jer je ljudstvo koje bi se prikupilo u terenske čete odmah upućivano u bokeljske bataljone, a s druge strane i okupator i četnici su preduzeli naročite mere predostrožnosti. No, ipak, je bilo nekoliko akcija koje je vredno napomenuti.

---

¹³⁶ Zbornik, tom III, knj. 7, str. 559 i 564.

¹³⁷ AVII — NOP, k. 1956—29/1—8.

¹³⁸ AVII — NOP, k. 392—31/1.

¹³⁹ Isto, k. 397—1/1—4.

U toku noći 7/8. maja grupa partizana je napala i uništila, na serpentinama iznad Kotora, nemački kamion pun topovskih granata i ranila šoferu.¹⁴⁰

Skoro na istom mestu uništen je 30/31. maja opet nemački kamion, pun razne robe. Tom prilikom partizani su ubili 2 Nemca, 2 četnika, a ranili 1 Nemca i 2 četnika.¹⁴¹

U Grblju, partizani su ranili 26. maja 2 žandarma.¹⁴²

I na sektoru hercegnovskog sreza ispoljila se aktivnost partizana. Komandant Krivošijskog četničkog bataljona Simo Kovač u izveštaju od 17. maja navodi da je stalno uznemiravan od partizanskih trojki i petorki, koje napadaju na Donje Krivošije i Crkvice od pravca Kruševica i žali se kako nije uspeo da ih likvidira.¹⁴³ U izveštaju od 29. ovaj četnik piše kako mora sa delom bataljona da krene u pravcu Vrbanja radi sprečavanja partizanskog prodora od Bijelegore, gde su se po njegovom izveštaju ovi skoncentrisali s namerom da napadnu Krivošije.¹⁴⁴

U Paštrovićima je početkom maja formirana terenska četa (komandir Jovo Kažanegra, politički komesar Boško Perazić), čiji su borci uglavnom bili članovi Partije i Skoja. Četa je u toku maja izvršila nekoliko manjih akcija na komunikaciji Bar—Budva, ali se njena glavna aktivnost ispoljavala u političkom radu na terenu. Pored toga što je uništila nekoliko kamiona i likvidirala nekoliko petokolonaša, četa je po selima održavala konferencije i sastanke, objašnjavajući narodu razvoj političke situacije i kod nas i u svetu i na taj način umnogome doprinosila da se javljaju dobrovoljci, koji su zatim postepeno prebacivani za bokeljske bataljone i Lovčenski odred. Jednu grupu ove čete od 6 partizana, izdvojenu za specijalni zadatak, 25. maja četnici su iznenadili na spavanju u šumi iznad Čelobrda i tom prilikom su poginuli: Niko Jovetić i Anto Iličković iz Bara i Branko Bokan iz Crmnice. Ostala trojica su se spasila.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Izveštaj OK Boke od 4.VI 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁴¹ Isto

¹⁴² Isto

¹⁴³ AVII—DM, br. 6.348.

¹⁴⁴ Isto

¹⁴⁵ Hronika svetostefanske opštine.

Partizani sa terena budvanske opštine su u maju 1944. zapalili drveni most na putu Budva—Cetinje kod mesta Borete, a kod mesta zvanog Oda zarobili su 2 nemačka vojnika i uništili jedan motocikl.¹⁴⁶

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI

Boka i Paštrovići su, sve do konačnog oslobodenja, novembra 1944. godine, bile okupirane teritorije, ali su tu ipak postojali ilegalni narodnooslobodilački odbori — bar ilegalni za neprijatelja ako ne za većinu stanovništva. Narod ih je svestrano pomagao, jer je u njima gledao klicu vlasti koju je on želeo. Partijska organizacija je u ovom periodu nastojala da narodnooslobodilački odbori po selima budu birani na demokratski način. Tamo gde to nije bilo moguće odbornici su kooptirani, ali se u tim slučajevima strogo vodilo računa da to budu ljudi koji uživaju poverenje naroda. Skoro svi takvi odbornici su posle oslobodenja izabrani, odnosno potvrđeni od naroda na seoskim zborovima i konferencijama.

Pravilnom stavu partijskih organizacija u radu narodnooslobodilačkih odbora Boke i Paštrovića, kao i uopšte u čitavoj zemlji, mnogo su doprinele odluke Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobodenja Jugoslavije, kao i uputstva Zemaljskog Antifašističkog veća narodnog oslobodenja Crne Gore i Boke, sreskim narodnooslobodilačkim odborima i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Uočavajući od kolike je važnosti pravilan odnos partizanskih jedinica prema narodu i narodnoj vlasti, Zemaljsko Antifašističko veće narodnog oslobodenja Crne Gore i Boke je stalno i energično insistiralo na što jačoj harmoniji između vojske, naroda i narodne vlasti. Analizirajući izvesne greške nekih partizanskih jedinica na teritoriji Crne Gore, Izvršni odbor Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobodenja Crne Gore i Boke u jednom cirkularnom dopisu od 9. januara 1944. pored ostalog, ističe:

¹⁴⁶ Hronika Budve i Majina.

»Nije vam potrebno naročito naglašavati od kakve je važnosti ovo pitanje pravilnog odnosa prema narodu, ne samo sa gledišta što uspelije mobilizacije odnosa prema narodu, ne samo sa gledišta što uspelije mobilizacije i što bolje ishrane naše vojske, nego i sa gledišta našeg političkog uticaja u masama i ugleda u narodu, koji će sutra biti pozvan da se izjasni o svim pitanjima i od čijeg formiranog mišljenja o nama zavisi u definitivni i naša pobjeda«. ¹⁴⁷ U ovom dopisu se, uglavnom, iznose neki propusti u vezi sa rekvizicijom i konfiskacijom hrane, jer su se neke jedinice same snabdevale, bez narodnooslobodilačkih odbora.

U pismu sekretara Okružnog komiteta Boke od 10. januara 1944, upućenom sreskim komitetima Kotor i Herceg-Noví, postavlja se kao jedno od najvažnijih pitanja — rad sa narodnooslobodilačkim odborima. U ovom dokumentu se kaže da u mestima i opštinama treba »pronaći najbolje, najpoštenije, našoj borbi najodanije ljude i od njih stvarati odbore narodne vlasti...« Dalje se kaže da su komiteti ti koji moraju raditi uporno sa narodnooslobodilačkim odborima i objasniti im njihov značaj i političku ulogu u narodnooslobodilačkoj borbi, a ne dozvoliti da se pretvore u »odbore za sakupljanje hrane... Njihov je rad takođe i politički rad u masama...« ¹⁴⁸ Narodnooslobodilački odbori u Boki i Paštrovićima zaista su tako i radili.

Rad i postojanje narodnooslobodilačkih odbora u mnogome su zavisili od konkretne situacije na terenu kao i mera koje je preduzimao okupator. Posle kapitulacije Italije skoro u svim selima su formirani narodnooslobodilački odbori, ali kasnije, kad se okupator sredio i uspostavio vlast i žandarmerijske stanice i kad su četnici oživeli i počeli su direktnim napadima na partizane, u nekim selima, kao na primer u Grblju, narodnooslobodilački odbori bili su razbijeni, njihovi članovi pohapšeni ili se priključili partizanskim jedinicama.

¹⁴⁷ AVII — NOP, k. 399—1/1—7.

¹⁴⁸ Pismo OK Boke od 10. I 1944. sreskom komitetu. Orig. u OK Kotor.

U januaru 1944. godine, posle velikih neprijateljskih racija krajem decembra, znatan broj preostalih narodnooslobodilačkih odbora morao se pasivizirati. U hercegnovskom srezu je tada postojalo 12 odbora, čija se aktivnost svela, usled već navedenih razloga, na prikupljanje pomoći i pružanje obaveštenja partijskim radnicima. Slična situacija je bila i u kotorskom srezu, gde je tada postojalo 27 mesnih odbora i jedan opštinski u Lušnici. U tom periodu najbolje su radili narodnooslobodilački odbori u opštini luštičkoj, jer su tada tamo i postojali najbolji uslovi.¹⁴⁹

Na savetovanju, koje je organizovao Sreski komitet Kotor 5. februara 1944, pored ostalih tretirano je i pitanje rada sa narodooslobodilačkim odborima. U svakoj osnovnoj partijskoj organizaciji i pri Sreskom komitetu bio je određen po jedan član Partije za rad sa narodnooslobodilačkim odborima. Početkom februara počeo je rad u kotorskom kraju da se jače ispoljava po svim sektorima, ali su u isto vreme i Nemci obnovili akciju po svim selima za primanje oružja, koristeći četničke, a u hrvatskim selima proustaške elemente, pa su radi toga svuda pooštrili teror i represalije.¹⁵⁰ No, i pored toga, narodnooslobodilački odbori su — iako često nisu bili u punom sastavu, iako su preživljavali teške dane — nastavljali sa radom čim bi prošla glavna opasnost.

U martu 1944. u Boki i Paštrovićima bili su vrlo teški uslovi za rad Partije. Okupator i domaći izdajnici i dalje su vršili snažne presije na stanovništvo, ne isključujući ni ubistva. Zbog toga je narod uhvatila panika, a sem toga većina agilnih omladinaca i sposobnih ljudi bili su ili u zatvorima ili u partizanskim jedinicama. U martu je naročito jak pritisak učinjen na teritoriju hercegnovskog sreza, tako da je oko polovine marta u ovom srezu radio samo jedan narodnooslobodilački odbor, u selu Kruševice.¹⁵¹

¹⁴⁹ Izveštaj OK Boke od 29. I 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁵⁰ Izveštaj OK Boke od 24. II 1944. PK-u CG. u OK Kotor.

¹⁵¹ Izveštaj OK Boke od 14. III 1944. PK-u CG. u OK Kotor.

U kotorskom srezu u ovo vreme stanje je bilo malo povoljnije. Prišlo se kooptiranju novih ljudi u narodnooslobodilačke odbore da bi se oživeo njihov rad. Usled četničke strahovlade u grbaljskoj opštini tada nisu postojali narodnooslobodilački odbori, ali su bile preduzete mere da se oforme, dok u Krtolama za to nisu postojale nikakve mogućnosti. U lušičkoj opštini bilo je 5 seoskih i 1 opštinski narodnooslobodilački odbor i svi su radili dobro. U tivatskoj opštini postojalo je 5 seoskih odbora, dok je u kotorskoj bilo 4 seoska i 1 gradski. I u tivatskoj i u kotorskoj opštini u ovom periodu odbori nisu bili dovoljno aktivni.¹⁵²

Prema izveštaju Okružnog komiteta Cetinje od 11. marta narodnooslobodilački odbori u svetostefanskoj i petrovačkoj opštini, iako poluilegalni, radili su dobro, što je naravno odraz rada partijske organizacije.

Svi odbori imali su 4—7 članova i sastajali su se prema potrebi i mogućnostima.

U budvanskoj opštini krajem marta rade već 5 narodnooslobodilačkih odbora: Budva, Brajići, Đuletići, Markovići i Lapčići.¹⁵³

Okupator i četnici bili su očajni zbog pobeda saveznika i uspeha Narodnooslobodilačke vojske, a pošto su Boku i Crnogorsko primorje stalno držali u svojim rukama, vršili su krajnje napore da narod ovog kraja prisile za svoju službu. U mnogim krajevima Boke izdali su naređenje da se svaki muškarac od 20 do 30 godina prijavi za vojsku. Koristeći glad u proleće 1944. četnici su govorili da će Nedić uskoro poslati hranu, dok su proustaški elementi pronosili vest da Pavelić misli na hrvatsku Boku i da joj sprema hranu. Ovim lažima hrvatske mase nisu poverovale zahvaljujući uglavnom radu partijskih organizacija, dok je jedan mali deo srpskog stanovništva, koji je i ranije bio pod izvesnim uticajem četnika, poverovao.¹⁵⁴

¹⁵² Isto

¹⁵³ Izveštaj Sreskog komiteta Kotor od 24. III 1944. OK-u Boka. Orig. u OK Kotor.

¹⁵⁴ Izveštaj OK Boke od 11. IV 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

Partijska organizacija, iako nije mogla pružiti narodu nikakvu materijalnu pomoć ipak je uspevala u borbi protiv svih mahinacija okupatora i kvislinga. Čim bi prošao jači nalet okupatora, ponovo bi nicali novi narodnooslobodilački odbori. U izveštaju Okružnog komiteta Boke od 11. aprila konstatuje se, kako se rad sa narodnooslobodilačkim odborima poboljšava, da se redovnije održavaju sastanci i kako je formirano nekoliko novih narodnooslobodilačkih odbora, a da se priprema formiranje i Sreskog narodnog odbora za Herceg-Novu.¹⁵⁵ Tako dok je u martu 1944. u hercegnovskom srezu, postojao samo jedan narodnooslobodilački odbor, dotle u aprilu u primorskoj opštini postoje 4, a u hercegnovskoj 5.¹⁵⁶

Na ovako intenzivan rad partijske organizacije u hercegnovskom srezu četnici su odgovorili oštrim merama. Tako je komandir žandarmerijske stanice Kruševica krajem aprila pokušao da uhapsi dva aktivna člana narodnooslobodilačkog odbora iz ovog mesta (Nikolu Ćirovića i Vidaka Pavlovića) kao i još neke saradnike. Ali u tome nije uspeo jer su na vreme odbegli u šumu. U svom raportu ovaj četnik predlaže da se pomoću Nemaca izvrši blokada Kruševica, da se selo razoruža, a da se partizanski aktivisti streljaju, jer će se u protivnom autoritet četničke vlasti potpuno srozati.¹⁵⁷

Iako su pod pritiskom Nemaca i četnika seljaci primili oružje, većina njih ne samo što nije izvršavala naređenja svojih gospodara, nego je direktno saradivala sa predstavnicima narodooslobodilačkog pokreta, obaveštavajući ih o namerama neprijatelja, pa je čak jedan deo učestvovao i u radu narodnooslobodilačkih odbora.

I pored nemačke ofanzive početkom maja 1944. na teritoriju Katunske nahije i njenog odraza na Boku, rad partijske organizacije sa narodnooslobodilačkim odborima

¹⁵⁵ Isto

¹⁵⁶ Izveštaj SK Herceg-Novu od 25. IV 1944. OK-u Boke, original u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

¹⁵⁷ Original ovog dokumenta nalazi se u DAK, neregistrovano.

nije slabio,¹⁵⁸ već je krajem maja i početkom juna čak i napredovao. Tako je u kotorskom srezu početkom maja bilo 16 narodnooslobodilačkih odbora sa 58 članova, a u hercegrovskom srezu 12 sa 46 članova odbora.¹⁵⁹ Iz izveštaja od 6. juna vidi se da je po jedan član sreskih komiteta bio zadužen za rad sa narodnooslobodilačkim odborima.

U izveštaju Okružnog komiteta Boke od 24. juna, takođe se konstatuje da se rad na sektoru narodne vlasti odvija dobro, da je formirano nekoliko opštinskih narodnooslobodilačkih odbora i da je u pripremi formiranje sreskih narodnooslobodilačkih odbora.¹⁶⁰

ANTIFAŠISTIČKI FRONT ŽENA

I u ovom periodu antifašistički front žena bio je posebna preokupacija partijske organizacije, odnosno tada dobija pravu organizacionu formu i puni polet u radu.

Od kapitulacije Italije pa do kraja marta postojale su takve forme rada koje su ovu organizaciju sve više izolovale od zajedničkih napora ostalih činilaca narodnooslobodilačkog pokreta i pretvarale je u posebnu feminističku organizaciju koja je, iako potpuno privržena narodnooslobodilačkoj borbi, postala, u izvesnom smislu, kočnica daljeg razvoja i pretvarala se u svoju suprotnost. Dok je linija narodnooslobodilačke borbe i tada, kao i za sve vreme rata bila: jedinstveno utakanje svih snaga u jedan tok revolucije, u organizacijama AFŽ-a počela su se stvarati shvatanja, da je AFŽ takva organizacija koja stoji na političkim pozicijama narodnooslobodilačkog pokreta, ali da ima i svoje posebne ciljeve, te zato treba da ima i svoje posebne aparate (instruktore, tehniku itd.) što je u suštini značilo da se izoluje od opšteg političkog života i borbe i postane sama

¹⁵⁸ Izveštaj OK Boke od 6.V 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁵⁹ Izveštaj OK Boke od 4.VI 1944. PK-u CG. Orig. OK Kotor.

¹⁶⁰ Izveštaj OK Boke od 24.VI 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

sebi cilj, tj. da izraste u poseban ženski pokret odvojen od ostalih faktora narodnooslobodilačke borbe.

Zato, Pokrajinski komitet Crne Gore na osnovu ranije direktive Centralnog komiteta KPJ, u jednoj opširnoj okružnici od 27. marta 1944, analizira ove slabosti i daje konkretna uputstva za rad.¹⁶¹

Kao najvažnije slabosti Pokrajinski komitet ističe sledeće:

Prvo, što se u organizacijama AFŽ-a razvija štetna tendencija za stvaranje centralizovane i posebne organizacije žena. Iz ovoga proizilazi sve veća izolacija lokalnih odbora AFŽ-a od ostalih komponenata narodnooslobodilačkog pokreta. Iako je AFŽ masovna organizacija žena, njen rad se ne sme ispoljavati samo sa ženama, već i na drugim sektorima. »Organizacija AFŽ mora biti povezana i sa partijskim organizacijama preko za to određenih partijki, kako bi došla do izraza veća kontrola i odgovornost Partije za rad među ženama«.¹⁶²

Drugo, što su se počeli stvarati posebni aparati za rad među ženama, što je značilo postepeno izdvajanje žena iz ostalog političkog života i borbe.

Treće, što se u Partiji stvaraju tzv. »ženski aktivni« i žene članovi Partije rade isključivo u AFŽ-u. U ovome se otišlo i dalje, pa su stvarane posebne partijske ćelije (OPO) u odborima AFŽ-a, što je prema Statutu Partije bilo nepravilno i uticalo na jednostavno razvijanje žena članova Partije.

Iz ovoga je proizilazio i četvrti problem, tj. da su se u nekim mestima odbori AFŽ-a osećali odgovorni za svoj rad samo višem forumu AFŽ-a, zapostavljajući više puta obaveze prema organima vlasti, pozadinskim organima i slično. Bilo je slučajeva da su se pojedine organizacije, odnosno odbori direktno suprotstavljali odlukama narodnooslobodilačkih odbora ili komande mesta, ako su ovi uzeli u obzir neku aktivistkinju za određeni zadatak. Insistiralo

---

¹⁶¹ Pismo PK CG od 27. III 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor.

¹⁶² Isto

se na tome da se ni jedna žena ne može koristiti za bilo kakav posao, ako za to nije došlo odobrenje odgovarajućeg odbora AFŽ-a.

Zbog svih navedenih nedosataka Pokrajinski komitet Crne Gore u pomenutoj instrukciji postavlja nove zadatke, koji u osnovi znače potpunu prekretnicu u radu organizacija AFŽ-a.

Prema ovoj instrukciji trebalo je shvatiti da je opšti zadatak AFŽ-a: »Okupiti i aktivirati žene u opšte narodnooslobodilačkom frontu i pomoći im u njihovom političkom uzdizanju sa ciljem da zauzmu mesto u opšte narodnooslobodilačkoj borbi zajedno sa muškarcima«. ¹⁶³

Drugi, vrlo važan zadatak AFŽ-a je da okuplja, aktivira i politički uzdiže široke mase žena, da im daje konkretne zadatke i posveti naročitu pažnju onim ženama koje su do tada bile pod uticajem propagande neprijatelja.

Trebalo je stvarati radionice, organizovati kurseve, analfabetske tečajeve i pronalaziti zajedno sa ostalim faktorima na terenu najpogodnije forme za što veće angažovanje žena u narodnooslobodilačkoj borbi.

Posebno se moralo raditi na povezivanju organizacija AFŽ-a sa organima Narodnooslobodilačkog fronta, narodnooslobodilačkih odbora, vojnopozadinskim vlastima i lokalnim partijskim organizacijama. Odbori AFŽ-a trebalo bi da budu samo forme za održavanje konferencija, za opštu aktivnost žena u narodnooslobodilačkoj borbi, a ne da se nalaze stalno na okupu i da imaju posebne kancelarije. Funkcije aktivistkinja AFŽ-a su da mobilišu žene za narodnooslobodilačku borbu, a ne kroz to da predstavljaju žene u narodnooslobodilačkoj borbi. To znači, ako je neka žena član narodnooslobodilačkog odbora ili većnik, ona je tamo, kao predstavnik naroda toga sela, odnosno opštine, a ne kao predstavnik žena.

Naravno, sve ovo nije značilo da ne treba redovno održavati sastanke odbora AFŽ-a i obuhvatati najšire mase žena u narodnooslobodilačku borbu. Zadatak viših foruma AFŽ-a, kaže se u pomenutoj instrukciji, ieste »da

politički manifestuju učešće žena u narodnooslobodilačkoj borbi, da lokalnim organizacijama pomažu savjetima, da povezuju žene, naročito ženske organizacije i pokrete, koji su pod uticajem raznih drugih političkih strujanja, da organizuju centralnu i nacionalnu štampu za žene itd.»¹⁶⁴

Ovom odlukom Pokrajinski komitet Crne Gore ukinuo je partijske ćelije organizovane pri opštinskim, sreškim ili nekim drugim forumima AFŽ-a. Članice odbora AFŽ-a, koje su bile članovi Partije povezivale su se u osnovnim partijskim organizacijama na terenu ili su kopotirane u neki komitet, zavisno od njihovog političkog i partijskog uzrasta i funkcija u odboru AFŽ-a. Na osnovu ove odluke žene su se i po partijskoj liniji potpuno izjednačavale sa muškarcima i zauzimale ona mesta u partijskom aparatu koja su odgovarala njihovim sposobnostima.

Na kraju ove instrukcije, Pokrajinski komitet preporučuje partijskim komitetima da reorganizacije i novine u radu AFŽ-a treba sprovesti bez ikakvih potresa i da je zato neophodno detaljno proraditi direktivu na sastancima svih partijskih organizacija kojima treba da prisustvuju i žene koje rade u odborima AFŽ-a, a do sada su rasle u svojim partijskim organizacijama. Pokrajinski komitet obaveštava sve okružne komitete da u centralnim komitetima, Pokrajinskom komitetu i oblasnim komitetima postoje partijske komisije za rad među ženama.

Rad partijske organizacije na ovom veoma važnom pitanju razvijao se dosta dobro u Boki i Paštrovićima i pre marta 1944. godine. No, osnovna slabost partijske organizacije sve do marta bila je ta što su se u aktive i odbore AFŽ-a okupljale samo one žene koje su se već ranije opredelile za narodnooslobodilački pokret i koje su u stvari, bile aktivni terenski radnici. Međutim, njihova aktivnost nije se sastojala u masovnom političkom radu sa ostalim ženama, nego u prikupljanju hrane, odeće, obuće i ostalih priloga.

Početkom marta 1944. formiraju se sreske inicijativni odbori u Kotoru i Herceg-Novom. Politički aktivniji

---

¹⁶⁴ Isto

pokazao se Sreski inicijativni odbor AFŽ-a kotorskog sresa, koji je izdao vrlo dobru brošuru povodom 8. marta, u kojoj se žene pozivaju da još aktivnije nastave sa radom za narodnooslobodilačku borbu.¹⁶⁵

U istom periodu u kotorskom srezu postoji 6 seoskih i 1 gradski odbor AFŽ-a, a u hercegnovskom srezu 6 seoskih odbora. 23. marta u hercegnovskom srezu postoji 8 odbora i to: u primorskoj opštini 4 (Svrčuge, Mojdež, Mokrine i Sutorina), u hercegnovskoj 2 (Herceg-Nov i Baošići) i u risanskoj 2 (Risan i Ledenice). U to vreme kotorski srez ih ima već 10, i to u: Brajićima, Budvi, Bogdašićima, Mrčevcu, Tivtu, Gornjoj Lastvi, Donjoj Lastvi, Prčanju, Dobroti i Kotoru. Svaki odbor se sastojao od 3 do 5 članova, a okupljao je oko sebe 15—20 žena aktivistkinja. Ovaj broj se kasnije povećavao.

U aprilu 1944. rad sa organizacijama AFŽ-a pravilno se odvija.¹⁶⁶

Okružni komitet Boke 6. maja je izvestio Pokrajinski komitet Crne Gore da se rad sa AFŽ-om postepeno razvija, formiraju se novi seoski odbori i da se sprovedu u život nove direktive Okružnog komiteta.¹⁶⁷

I pored racija i represalija okupatora i kvislinga, u maju su se ipak održavale konferencije i sastanci sa ženama aktivistkinjama. Ali glavni rad AFŽ-a i dalje je bio prikupljanje hrane i drugih potreba za Narodnooslobodilačku vojsku.¹⁶⁸

Rad u AFŽ-u kao i u svim drugim sektorima, odvijao se saobrazno opštem razvoju pokreta na dotičnom terenu, što je naravno opet, pored objektivnih okolnosti, zavisilo prvenstveno od jačeg ili slabijeg rada partijske organizacije na određenom sektoru.

U martu i aprilu delatnost AFŽ-a bila je uglavnom ista i u kotorskom i u hercegnovskom srezu, dok se u

¹⁶⁵ AVII — NOP, k. 1956—2/3—12.

¹⁶⁶ Izveštaj SK Kotor i SK Herceg-Nov i od 1. i 25. IV OK-u Boka. Original u OK Kotor.

¹⁶⁷ Izveštaj OK Boke od 6.V 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁶⁸ Isto

junu hercegnovski srez mnogo više aktivira, tako da se broj odbora povećao od 8 na 15.

RAD SA OMLADINOM

Početakom 1944. dolazi do izvesne kratke oseke u radu sa omladinom, da bi u martu 1944. ponovo dobio puni zamah.

U direktivnom pismu Okružnog komiteta Boke, sreskim komitetima od 10. januara, konstatuje se da je rad u Skoju, usled pogoršane situacije na terenu, u priličnoj meri oslabljen, dok se u nekim mestima potpuno ugasio. Zato se partijskim organizacijama postavlja zadatak da priđu okupljanju najboljih i najodanijih skojevaca: »Bolje je imati 5 dobrih skojevaca u jednom aktivu nego 15 slabih«, konstatuje Okružni komitet. Ovakav stav je zauzet na osnovu toga što se posle kapitulacije Italije skojevska organizacija naglo omasovila a, prirodno, time i prilično razvodnila, tako da je bilo primera da su se neki od mlađih i skoro primljenih skojevaca slabo držali pred okupatorom i četnicima.¹⁶⁹ No i pored ovako teške situacije u januaru, sem sreskih komiteta Partije postoje i sreski komiteti Skoja i to u hercegnovskom srezu od 4 člana, »koji se prilično snalaze u radu i mogu da odgovore«, a u kotorskom od 3 člana, koji su mlađi članovi Partije i teže se snalaze.¹⁷⁰

Osećajući svu opasnost od organizovane omladine četnici su u nekoliko oštih naleta, u februaru i početkom marta, privremeno uspeli da parališu njenu aktivnost u hercegnovskom srezu. Veliki deo omladinaca su pohapsili i strpali u zatvore, a na druge vršili jak pritisak da prime oružje. Jedan deo članova Skoja u hercegnovskom kraju primio je oružje »no to ih nije udaljilo od našeg Pokreta i oni nam čine brojne usluge«. ¹⁷¹ Zbog ovakve situacije u

¹⁶⁹ Pismo OK Boke od 10. I 1944. sreskim komitetima. Orig. u OK Kotor.

¹⁷⁰ Izveštaj OK Boke od 29. I 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁷¹ Izveštaj OK Boke od 14. III 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

hercegnovskom srezu su početkom marta bili raspušteni skoro svi skojevski aktivni, da bi se u toku istog meseca počeli ponovo obnavljati, reorganizovati i povezivati.

U kotorskom srezu stanje u Skoju bilo je nešto povoljnije, jer je ovde četnički i okupatorski udar već počeo da jenjava. U kotorskom srezu, bez Paštrovića, bilo je početkom marta 12 aktiva sa 57 članova Skoja, koji su priлично dobro radili i bili velika pomoć Partiji.¹⁷²

Jedan od najvažnijih zadataka Skoja bio je, svakako, i u ovom periodu rad sa ostalom rodoljubivom omladinom. Crnogorska i bokeljska narodna omladina reorganizuju se u Ujedinjeni savez antifašističke omladine Crne Gore i Boke, a delatnost ove organizacije na teritoriji Boke i Paštrovića počinje se jače osećati tek marta 1944.¹⁷³ »Rad po USAO tek je u povoju, ali se oseća sve veća aktivizacija širokih omladinskih masa sa kojima se dolazi u dodir putem konferencija«. Već tada su se skoro u svim mestima kotorskog sreza formirali seoski odbori USAO Crne Gore i Boke, a vršene su pripreme za formiranje sreskih odbora, kao i okružnog odbora za Boku.¹⁷⁴ Slična situacija bila je i u hercegnovskom srezu.

Krajem marta 1944. Sreski komitet Skoja Herceg-Novi piše jedno pismo u vidu okružnice svim aktivima Skoja u kome se najpre iznosi vojna i politička situacija u svetu i kod nas, a zatim zadaci u vezi sa takmičenjem između Okružnog komiteta Skoja Boke sa okružnim komitetima Skoja Cetinja i Podgorice, u čast 13. jula — dana ustanka. Ovo je pismo vidno uticalo na podizanje morala kod omladine i naroda. Okupator i četnici osetili su pojačanu aktivnost omladine i ponovo su pojačali teror, ali bez uspeha.¹⁷⁵ Pismo, kao i intenzivniji rad partijskog i skojevskog rukovodstva, doprineli su oživljavanju i pove-

¹⁷² Isto

¹⁷³ Prvi kongres USAO Crne Gore i Boke održan je u Kolašinu 25. i 26. novembra 1943. Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, knj. III, str. 46.

¹⁷⁴ Izveštaj OK Boke od 14. III 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁷⁵ Dnevnik Uroša Zagorca, koji je tada bio sekretar SK Skoja Herceg-Novi.

zivanju rada skojevskih aktiva. Tako su se za dve nedelje u martu 1944. ponovo oformili 11 aktiva u hercegrovskom srezu i Opštinski komitet u hercegrovskoj opštini.¹⁷⁶

U kotorskom srezu u ovo vreme je postojalo 14 aktiva sa 72 člana i rad SKOJA se pravilno odvijao, jer je rukovodstvo radilo požrtvovano.¹⁷⁷

Omladina se naročito aktivirala širom zemlje u pripremama za održavanje II kongresa Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ).¹⁷⁸ I u Boki i Paštrovićima osećao se takmičarski duh u svim skojevskim aktivima i omladinskim odborima.

U aprilu se i rad USAO pojačao, čemu je, pored navedenog, doprinela i jedna instrukcija Zemaljskog odbora USAO Crne Gore i Boke, upućena svim okružnim odborima.¹⁷⁹ U ovom dokumentu se tačno preciziraju mesto, uloga i zadaci antifašističke omladine i njenih rukovodstava. USAO je — kaže se u ovoj instrukciji — široka omladinska organizacija koja u svojim redovima okuplja svu poštenu i antifašistički raspoloženu omladinu. To je organizacija u razvoju i svoju delatnost ispoljava kroz ona pitanja koja nameću konkretni uslovi. Ako se organizacija razvija na oslobođenoj teritoriji, onda su njen zamah i bogatstvo formi mnogo širi. Na oslobođenoj teritoriji USAO radi kroz masovne sastanke i konferencije, kroz domove, kulturnoprosvetne odbore, mobe, radne čete. Sem toga, USAO radi sa pionirima i omladinom čiji su roditelji politički zastranili itd.

Rad USAO u okupiranoj Boki ograničen je na određene sektore rada: uže sastanke na kojima se prorađivao razni političko-propagandni, kao i direktivni materijal;

---

¹⁷⁶ Ponovo su formirani aktivni Skoja u Mokrinama (4 člana), u Svrčugama (4 člana), u Sutorini (4 člana), zatim u hercegrovskoj opštini pet aktiva sa 22 člana. Izveštaj SK Herceg-Novu od 23. III 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju Herceg-Novu.

¹⁷⁷ Izveštaj SK Kotor od 24. III OK-u Boka. Orig. u OK Kotor.

¹⁷⁸ Drugi kongres USAOJ održan je u Jajcu od 2. do 6. maja 1944. godine. Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, knj. III, str. 94.

¹⁷⁹ AVII — NOP, k. 1957—14/1.

slanje pisama pojedincima; zaduženja za rad sa neobuhvaćenima; prikupljanje pomoći, manje akcije, sabotaže, diverzije i slično. Sa USAO rade uglavnom aktivni Skoja uz pomoć partijske organizacije, koja je i ovoj, kao i drugim organizacijama, pružala svestranu pomoć.¹⁸⁰

No i pored toga što su Boka i Paštrovići bili okupirana teritorija rad u organizacijama Skoja i USAOJ-a povoljno se razvijao. Polovinom aprila 1944. godine samo u Boki se nalazilo preko 30 aktiva, a cela organizacija nalazila se u fazi organizacionog učvršćenja. »Najveći deo omladine obuhvaćen je radom. Održavaju se omladinske konferencije i niču omladinski odbori. Borbena svijest, aktivnost i spremnost omladine da pomognu našu borbu porasla je« kaže se u izveštaju Okružnog komiteta Boke.¹⁸¹

Kakav je polet doživljavala organizacija Skoja u aprilu, vidi se i po tome što je naglo rastao broj njegovih aktiva. Dok ih je u martu u hercegnovskom srezu bilo 11, krajem aprila ih ima 24, sa 122 člana.¹⁸² Slično je i u kotorskom srezu, tako da u samom Kotoru, gde su i okupator i četnici imali najjače uporište u Boki, rade 3 aktiva Skoja.

Skroj je najviše stradao u poslednjem naletu okupatora i četnika, ali se vrlo brzo oporavljao. Formirano je nekoliko opštinskih komiteta Skoja i održano niz omladinskih konferencija. Rad u USAOJ-u pravilno se razvijao, jer je težište rada sa omladinom bilo na Skoju.¹⁸³

Ovakav nagli porast skojevskih i uopšte omladinskih organizacija vidno se odražavao na političko stanje u masama, što je okupatora i četnike dovodilo do besa. Zbog toga su u maju i početkom juna ponovo počeli sa zatvaranjem svih onih na koje su sumnjali da rade za narodnooslobodilački pokret. U tom naletu pohapšen je i priličan broj članova Skoja. Uhapšeni su se pretežno dobro držali pred neprijateljem, dok su nekoliko u kotorskom

¹⁸⁰ Isto

¹⁸¹ Izveštaj OK Boke od 1. IV 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁸² Izveštaj SK Herceg-Novom od 25. IV 1944. OK-u Boka. Original u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

¹⁸³ Izveštaj OK Boke od 6.V 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

zatvoru pod batinama odali neke svoje saradnike.

U junu se, po broju aktiva, zadržalo stanje iz maja, dok se rad u USAOJ postepeno proširivao. Početkom maja u kotorskom srezu ima 16 aktiva sa 77 članova, kao i 9 odbora USAOJ sa 4 omladinske čete. U isto vreme u hercegnovskom kraju postoji 27 aktiva Skoja sa 137 članova i 8 odbora USAOJ. No, kao što se konstatuje u izveštaju Okružnog komiteta Boke od 4. jula, skoro sva omladina na području Okružnog komiteta Boke je antifašistički nastrojena i neprijatelj u njoj nema nikakvog oslonca.¹⁸⁴

Organizacija Skoja i USAOJ-a na terenu Paštrovića nije zaostajala za Kotorskom.

RAD SA MASAMA

Partija je od 7. januara do juna 1944. posvećivala veliku pažnju političko-propagandnom radu, jer je tako mogla najodlučnije uticati na pridobijanje i prevaspitavanje narodnih masa. Ovaj sektor rada morao je biti mnogo intenzivniji na okupiranoj teritoriji, u odnosu na druge aktivnosti Partije i Skoja, nego na oslobođenoj. Na oslobođenoj teritoriji narod je sam, na osnovu držanja i postupaka vojske i rada organa narodne vlasti, uviđao vrlo brzo namere i ciljeve narodnooslobodilačke borbe, kao i težnje kvislinga.

Zahvaljujući snalažljivosti partijske organizacije, njenoj povezanosti sa masama, otvorenosti u prikazivanju istine — koja je vrlo često bila teška i gruba, a predočavanjem svetlije i lepše budućnosti — Partija je osvajala mase, otvarala im vidike, politički ih vaspitavala, uzdizala i spremala za konačan obračun sa neprijateljima.

Treba istaći da je Partija na ovom sektoru i u ovom periodu posebnu pažnju posvetila borbi protiv organizacije Draže Mihailovića, glavne snage kontrarevolucije. Analizirajući stanje u Crnoj Gori i Boki, politički komesar 2. udarnog kornusa, posebno se osvrće na četnički pokret. On govori kako na teritoriji Crne Gore i Boke postoji oko

¹⁸⁴ Izveštaj OK Boke od 4.VI 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

8.000 četnika, koji u određenim uslovima mogu postati vrlo opasni, a naročito ako se iskrcaju saveznici na našu obalu. »Oni mogu postati opasna rezerva velikosrpske reakcije koja se danas koncentriše u Srbiji.«¹⁸⁵ U daljoj analizi se ističe da se tragovi četničke politike duboko osećaju u crnogorskom narodu i da je okupatoru i četnicima uspelo da kod jednog dela »razbiju moral i ponos i da na takvoj moralnoj pustoši izrade i stvore sebi i političkog uticaja.«¹⁸⁶ Zbog toga se, prema oceni političkog komesara 2. korpusa, situacija u Crnoj Gori i Boki ne može razvijati u skokovima, kako je to ranije bilo, nego »treba mnogo napornog i sistematskog političkog rada da bi se taj deo crnogorskog naroda stavio na noge i pridobio za našu borbu.«¹⁸⁷

Za Boku i Paštroviće ova ocena o političkom uticaju četnika na mase ne bi se mogla potpuno prihvatiti. Tačno je da se i ovde nalazio izvestan broj četnika, ali ti ljudi su bili ili bivši jugoslovenski oficiri ili osobe koje su taj pokret podržavale iz čisto klasnih pobuda. Međutim, narodne mase nikad nisu bile — čak i kad su silom upregnute u četničko kolo — idejno i politički, bar većina, vezane za četništvo. No, zato je bio priličan broj onih čija politička svest nije bila dovoljno postojana te su se prepuštali stihiji. Sa takvima je trebalo uporno raditi i boriti se za njih.

Drugi, iako ne tako opasan kao četnički, bio je ustaški pokret. Ustaški elementi, neutralisani pod Italijanima, počeli su uz podršku Nemaca aktivno raditi u selima sa hrvatskim življem. Ovakvom njihovom radu išli su na ruku i četnici čija je organizacija »Crna ruka« činila prave masakre po hrvatskim selima. S druge strane, Nemci su, da bi odvojili hrvatska sela od narodnooslobodilačkog pokreta, jer su ova bila skoro sva na njegovoj strani, činili sve da ove naoružaju, tobože da bi se branili od četnika, a u stvari da bi ih uvukli u kolo izdaje. Ovaj plan svestrano su pomagali ustaški i proustaški elementi, jer su u naoru-

¹⁸⁵ Zbornik, tom III, knj. 7, str. 137.

¹⁸⁶ Isto, str. 135—136.

¹⁸⁷ Isto

žanom hrvatskom stanovništvu videli prve klice ustaške vlasti i garanciju da će naoružane mase, u pogodnom momentu preuzeti potpunu vlast na teritoriji Boke, tj. davali su ovom naoružanju onaj značaj koji je imala Mačekova Hrvatska seljačka straža u vreme kapitulacije Jugoslavije 1941. Glavno sredstvo Partije protiv ustaških aspiracija, bila je, pored raskrinkavanja okupatora i ustaških ekspanenata, borba za učvršćivanje bratstva i jedinstva između srpskog i hrvatskog stanovništva.

Partijska organizacija ovog kraja morala se boriti i protiv raznih partijskih slabosti i izvesnih levih skretanja, a naročito protiv stava izvesnih partijskih rukovodilaca i organizacija prema antihitlerovskoj koaliciji i uopšte prema zapadnim saveznicima.

Kad su prvi put u decembru 1943. Nemci, uz pomoć proustaških elemenata, pokušali naoružati neka hrvatska sela u Boki, Okružni komitet Boke je odmah reagovao jednim proglasom.¹⁸⁸ U njemu su iznesene namere okupatora, četnika i proustaških elemenata. Analizirajući parole okupatora, kojima ubeđuje stanovništvo da je potrebno da primi oružje zbog odbrane od četničkih naleta, u proglasu se postavlja pitanje »da li bi narod bio zaista odbranjen i da li bi okupator naoružavao druge protiv onih koji mu vjerno služe? . . . ! »Ne dozvolite da budete obmanuti i uvučeni u kolo izdaje i zločina! Jer svaki onaj koji primi njemačku pušku izdajnik je svoga naroda i neprijatelj je slobode«. ¹⁸⁹ Dalje, ovaj proglas analizira vojno-političku situaciju i predočava vrlo teško stanje okupatora, radi čega on i pokušava da naoruža što više ljudi protiv Narodno-oslobodilačke vojske, kako bi mogao svoje snage da prebaci na druge frontove.

Partijski radnici su proglas prorađivali na sastancima, užim konferencijama sa narodom i ličnim dodirom sa masama, te su na taj način uspeli u ovom momentu da potpuno osujete okupatora.

U svakom direktivnom pismu Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru i Okružnog komiteta Boke partijskim orga-

¹⁸⁸ AVII — NOP, k. 1955—3/1—5.

¹⁸⁹ Isto

nizacijama posebno mesto zauzimala je tačka: politički i agitaciono-propagandni rad sa masama. Za ovaj rad je korišćen razni propagandni i politički materijal koji je izdavao Pokrajinski komitet Crne Gore, Izvršni odbor Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, kao i razna centralna i pokrajinska štampa.¹⁹⁰ Ovaj materijal tretirao je aktuelne političke događaje, zatim vesti sa frontova, a u instrukcijama Pokrajinskog komiteta Crne Gore, posebno su tretirani razni nedostaci i slabosti u političkom radu i davane direktive za njihovo ispravljanje.

Formiranjem partizanskih četa u Paštrovićima i Bo-ki, rad na političkom prevaspitavanju masa postao je još intenzivniji. Ove čete ili partizanske desetine, nisu samo bile vojne jedinice, nego i vrlo dobri pokretni politički punktovi. Svojim prisustvom i živom rečju na konferencijama i sastancima, pripadnici ovih jedinica su govorili o snazi narodnooslobodilačkog pokreta i razobličavali laži okupatora i njegovih satelita.¹⁹¹ Pokrajinski komitet Crne Gore u jednom pismu koje je 28. januara 1944. upućeno okružnim komitetima, naglašava da je potrebna naročito aktivnost po svim sektorima, posebno insistirajući da se pojača politički i kulturno-prosvetni rad sa masama.¹⁹²

U februaru 1944. okupator je ponovo pokušao da privoli hrvatske mase da prime oružje. Ustaški elementi su ovu okupatorovu meru opet svesrdno podržali, ističući mogućnost pripajanja Boke Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Okupator je podržavao ovakvu propagandu. Sem toga, ustaški elementi su omogućavali Nemcima lakšu kontrolu nad četnicima, prema kojima su, iako su s njima usko saradivali, bili podozrivi zbog njihove prozapadne politike i veza sa izbegličkom vladom. Da bi ohrabрили proustaške elemente i omogućili im uspešniju propagandu u hrvatskim masama, Nemci su uhapsili nekoliko četničkih vođa

¹⁹⁰ Pismo PK CG od 3. I 1944. Okružnim komitetima. Orig. u OK Kotor.

¹⁹¹ Izveštaj OK Boke od 13. I 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁹² AVII — NOP, k. 1955—8/1.

(koje su vrlo brzo pustili) i izdali poternicu za jednim od glavnih četničkih vođa u kotorskom kraju kapetanom Đurom Ivetićem.¹⁹³

Okupator je svesno podržavao proustaške i veliko-hrvatske aspiracije, a istovremeno paktirao sa četnicima, jer je želeo da raspirivanjem mržnje između hrvatskog i srpskog življa onemogući mobilizaciju masa za narodno-oslobodilački pokret. Ali okupator se prevario. Postigao je obrnuto. I onaj deo srpskog življa koji se do tada pasivno držao, počeo je podozrivo gledati na pojavu ustaškog pokreta, a razočaran u četničko vođstvo zbog njihove otvorene saradnje sa okupatorom, sve više se približavao narodnooslobodilačkom pokretu. Hrvatski živalj je brzo prozreo okupatorove mahinacije i još čvršće se povezao sa narodnooslobodilačkim pokretom.

Samo u hercegnovskom kraju, gde su četnici imali potpunu vlast, okupator je uspeo da naoruža jedan deo seljaka, mada su oni i dalje, kao što će kasniji događaji potvrditi, ostali naklonjeni narodnooslobodilačkom pokretu.¹⁹⁴

Ustaški pokret u Boki Kotorskoj ni za vreme nemačke okupacije nije imao naročitog uticaja. Ovo proizilazi iz činjenice što je u Boki i ranije srpski i hrvatski narod živio u slozi, pa su čak i katolička i pravoslavna crkva bile tolerantne jedna prema drugoj. Nešto malo šovinizma došlo je do izražaja 1935. i 1938. za vreme izbora, kad su izvesni ljudi koji su podržavali Mačekovu kandidaciju počeli propovedati neke separatističke, u stvari, proustaške ideje. No, i tada je Partija oštro reagovala.

Od prvog dana okupacije Partija je u Boki kao prvo isticala značaj bratstva i jedinstva. Zbog takve njene politike i rada u 1944. godini ni velikosrpski ni velikohrvatski ekstremisti nisu mogli imati nekog većeg oslonca u masama. Ali to ipak ne znači da oni nisu bili aktivni. »Ustaški elementi na razne načine koprcaju se da bi stvorili izvesno uporište u katoličkim masama, ali u tome nemaju uspe-

¹⁹³ Izveštaj OK Boke od 24. II 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁹⁴ Isto

ha.«¹⁹⁵ I u ovo vreme ustaški pokret je, pored okupatora, podržavao i jedan deo katoličkog klera.

U Boki, a naročito u Konavlima, Maček je vodio »jaku izdajničku akciju«. Prvaci bivše Hrvatske seljačke stranke istupali su zajedno sa četnicima Draže Mihailovića. Vezu i saradnju održavali su preko određenih ljudi, koji do tada u narodu nisu bili kompromitovani. Članovi HSS su nastupali vrlo oprezno po hrvatskim selima. Uz pomoć okupatora i dela katoličkog klera oni su formirali miliciju za odbranu od »svake vojske«, u stvari, protiv Narodnooslobodilačke vojske, odnosno da u datom momentu preuzme važne političke funkcije i onemogućiti stvaranje narodne vlasti. Hrvatskoj seljačkoj stranci išli su na ruku i Nemci i ustaše, koji nisu zalazili u sela gde je bila organizovana milicija. Ovakva akcija sprovedena je u nekoliko konavoskih sela, a bilo je pokušaja i u nekim selima Boke. Inače narod u Konavlima je bio 80% za narodnooslobodilački pokret, a svega 20% za HSS.¹⁹⁶

Koristeći teško ekonomsko stanje i glad u većini mesta Boke proustaški elementi su dobavili izvesnu količinu hrane iz Hrvatske i od toga počeli praviti politički kapital, govoreći kako je to »znak pažnje« prema življu u »hrvatskoj Boki«.¹⁹⁷ U ovakvoj situaciji partijska organizacija, iako nije imala nikakvih mogućnosti da pomogne narodu u gladi, svuda je ukazivala šta znače ovi podli manevri pa je hrvatski živalj odbio ovu ucenjivačku pomoć, dok su neka srpska sela primila pomoć od četnika.

Obećanja i potkupljivanja okupatora i kvislinga, partijska organizacija je neutralisala ukazivanjem masama da je jedini način da se oslobode bede i gladi aktivno učešće u Narodnooslobodilačkoj vojsci i oslobođenje ovih krajeva od okupatora, što bi odmah stvorilo mogućnost za pružanje pomoći od strane saveznika.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Izveštaj OK Boke od 14. III 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁹⁶ Izveštaj obaveštajnog oficira od 16. III 1944. 2. udarnom korpusu. Original u OK Boke.

¹⁹⁷ Izveštaj OK Boke od 11. IV 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

¹⁹⁸ Isto

Uticao ustaša dolazio je, uglavnom, preko Dubrovnika. Tamo se okupljao i jedan deo emigranata iz Boke i odatle ne samo održavao veze sa istomišljenicima u Boki, nego su ovima pružali i direktnu pomoć. Ustaški emigranti iz Boke su 21. maja 1944. godine održali u Dubrovniku osnivačku skupštinu Društva Hrvata Bokelja i na njoj izabrali upravu sa dva istaknuta ustaška funkcionera rodom iz Boke.¹⁹⁹

Partija se morala boriti i protiv raznih političkih skretanja članova i partijskih organizacija, jer su one štetele ugledu Partije i podrivale njen autoritet. Najčešće greške su bile: nepravilna ocena nekog političkog događaja; nepravilno tretiranje uloge i značaja antihitlerovske koalicije i uloge zapadnih saveznika u njoj; nepravilni odnosi prema organima narodne vlasti i pojedincima; nepravilna osuda nekog građanina, nepravilne rekvizicije i konfiskacije kao i nedostojno držanje pojedinaca pred okupatorom. Sve ove propuste i slabosti znali su obilato da koriste okupator i njegove sluge u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije. Zato je Partija za otklanjanje ovih slabosti preduzimala radikalne mere. Kao prvo obratila je naročitu pažnju političkom uzdizanju partijskih kadrova, skojevskih aktiva, kao i vanpartijskih organizacija. Na skoro svim radnim i teoretskim sastancima prorađivala se linija Partije i određivane su političke smernice kojih se morao strogo pridržavati svaki član Partije i Skoja i prenositi ih dalje na narodne mase. Ukoliko se neki od njih nije pridržavao direktiva odmah je pozivan na odgovornost, a za teži prestup isključivan je iz organizacije.

Partija se vrlo energično borila za političku budnost, jer je bila svesna njenog značaja. Da bi naoružala kadrove osnovnim znanjima iz teorije marksizma-lenjinizma, Partija je umnožavala marksističku literaturu, a koju su bili obavezni proučavati svi članovi Partije. Glavni materijal bili su: Istorija SKP(b), Komunistički manifest, Razvitak socijalizma od utopije do nauke, Učenje o Partiji, Nacio-

¹⁹⁹ Za predsednika ovog društva bio je izabran dr Frano Pasković, a za tajnika Ranko Buj. AVII-U1. 397—6/71.

nalno pitanje, Seljačko pitanje, Politička linija KPJ, Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma i slično.²⁰⁰ Pored toga, prorađivane su razne direktive Centralnog komiteta KPJ, Pokrajinskog komiteta Crne Gore, Izvršnog odbora Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke itd.²⁰¹

U Boki i Paštrovićima Partija se učila i na sopstvenim greškama. Tako je bilo primera da neke partijske ćelije izgubivši momentano političku orijentaciju, nisu energično reagovala januara 1944, kad je okupator vršio pritisak na mase da prime oružje. Pomoć im je tada došla od Okružnog komiteta.²⁰²

Partijska organizacija se naročito borila protiv iskrivljavanja linije Partije u odnosima prema zapadnim saveznicima. U jednom pismu sreskim komitetima, Okružni komitet Boke skreće pažnju da se u svim političkim istupima partijskih aktivista ne smeju zapostavljati zapadni saveznici, niti omalovažavati njihova uloga. »Treba isticati sve saveznike, a ne samo SSSR«. Analizirajući dalje važnost takvog političkog istupanja za okupljanje svih naprednih snaga oko narodnooslobodilačkog pokreta, oštro se osuđuju izvesna skretanja i konstatuje se da bi ona mogla umnogome štetiti ugledu narodnooslobodilačke borbe. »Treba svim pitanjima prilaziti sa stanovišta jedne nove, samostalne tvorevine, koja nije ničija familija, nego djelo borbe naših naroda«. ²⁰³

Borba za mase u ovo vreme bila je prva briga Partije na oslobođenoj, a posebno na neoslobođenoj teritoriji.

²⁰⁰ Izveštaj OK Boke od 5.V 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

²⁰¹ Partijski izveštaji od 3, 9, 10, 13. i 28. I, zatim 11, 16. i 17. II, i 13, 27. III, 5. IV i 9. V. 1944, koji se nalaze u Opštinskom komitetu Kotor.

²⁰² Isto

²⁰³ Pismo OK Boke od 17. II 1944. sreskim komitetima. Orig. OK Kotor.

Najvažnija forma u političkom uzdizanju masa bio je lični dodir sa njom. Iako su Boka i Paštrovići bili okupirane teritorije, partijska organizacija, njene oružane desetine ili čete, održavale su uže ili šire konferencije po selima, gde god nije bilo okupatorskih garnizona ili žandarmerijskih stanica. A tamo gde ih je bilo meštani su u toku noći odlazili van svojih mesta da bi prisustvovali sastanku, na kome su partijski radnici tumačili liniju narodnooslobodilačke borbe i ukazivali narodu šta sve preduzimaju okupator i njegovi trabanti da bi ga naveli na zločin i izdaju. Pored toga, analizirana je vojno-politička situacija koja je bodrila duh naroda i naoružavala ga još većom mržnjom prema izdajnicima i još većom odanošću prema narodnooslobodilačkoj borbi. Ovakve konferencije ne samo da su vaspitavale mase, nego su se na njima prijavljivali dobrovoljci za Narodnooslobodilačku vojsku, birali narodnooslobodilački odbori i prikupljali prilozi za narodnooslobodilački pokret. U selima gde je bila veća okupatorska ili kvislinška kontrola, sastanci su se održavali sa užim krugom ljudi, tj. sa najbližim simpatizerima, koji su posle dolazili u dodir sa ostalim rodoljubima.

Ako nije bio moguć lični dodir, partijska organizacija je primenjivala druge forme. Jedna od njih je upućivanje pisama pojedinim rodoljubima. Cilj pisama je bio da upozna određenu ličnost sa najnovijim vojno-političkim događajima kao i da je pozove na saradnju. Pored toga, partijska organizacija je umnožavala vesti i razni drugi propagandni materijal i rašturala ga po svim selima. Na sličan način radila je organizacija Skoja među omladinom.²⁰⁴

Partijska organizacija je koristila važnije istorijske datume za političke i agitaciono-propagandne svrhe. Kao i na oslobođenoj tako i na teritoriji Boke i Paštrovića održavale su se komemoracije uoči 21. januara, povodom godišnjice smrti Vladimira Ilića Lenjina, zatim svečane konferencije i sastanci povodom Dana žena, Prvog maja,

²⁰⁴ AVII — NOP, k. 1955—3/1; partijski izveštaj od 10, 28. i 29. I, zatim od 17. II, od 11, 14, 24. i 27. III koji se nalaze Opštinskom komitetu Kotor.

ustanka itd. Ove manifestacije bile su i jedna vrsta škole narodne revolucije.

Ako je u nekom kraju besnela reakcija, privremeno bi rad sa masama prestajao, da bi, čim bi prošao teror, ponovo oživeo pa, čak, se i pojačao.

Partija je na političkom i propagandnom polju imala odličnih uspeha, iako su njene mogućnosti za masovan politički rad bile nepovoljne. Ali zahvaljujući upornosti i doslednosti, propovedajući istinu i pružajući ubedljive perspektive narodnim masama, boreći se protiv svih unutarnjih slabosti i čuvajući, ne rečima, nego delima, ugled i ponos — Partija je mogla, iako ilegalna, da osvoji mase, da ih predvodi i svojom principijelnošću da postane zaista jedina snaga oko koje su se okupljale i koju su sledile široke narodne mase Boke i Paštrovića. Svojim delima, svojim odnosom prema narodu, Partija je vrlo brzo uspevala da razbije sve klevete i lažnu propagandu i da svakim danom pridobije na svoju stranu sve više ljudi.

UNUTARPARTIJSKI RAD

U januaru 1944. usled odlaska u jedinice broj članova KPJ pao je na 69,²⁰⁵ u martu na 65, da bi se početkom juna popeo na 77.²⁰⁶ Ovaj broj izgleda vrlo mali za teritoriju na kojoj je živelo oko 40.000 stanovnika. Međutim, ako se uzme u obzir da je malo veći broj postojao 1941. godine i da je u onako teškoj vojno-političkoj situaciji u svetu i kod nas uspeo da povede mase u borbu, onda je logično što je 70 članova, u novim uslovima, uz mnogo veći broj članova Skoja i uz saradnju ostalih masovnih organizacija, mogao, naravno, uz dosta napora i teškoća, uspešno da sprovodi liniju Partije i suprotstavlja se svim neprijateljima.

Polovinom januara dolazi novi sekretar Okružnog komiteta Boke, što se nije baš najbolje odrazilo na rad

²⁰⁵ Izveštaj OK Boke od 29. I 1944. god. PK-u CG. Original u OK Kotor.

²⁰⁶ Isto, od 14. III 1944. i od 4. VI 1944.

partijske organizacije.²⁰⁷ Prethodni sekretar (Nikola Gažević) bio je čovek koji je mnogo bolje poznao prilike, kadrove i mentalitet naroda na ovom terenu, jer je tu od leta 1943. radio kao partijski radnik. Zbog toga je mogao pružiti mnogo više pomoći nižim partijskim forumima i osnovnim partijskim organizacijama. Novi sekretar Okružnog komiteta, ne poznajući dovoljno ljude i prilike, ličan i neskroman, odnosio se kruto prema raznim problemima i više puta rešavao je pojedina pitanja šablonski i netaktički, te su radi toga i neki članovi isključeni iz Partije, iako to nisu zasluživali.

Organizaciona struktura partijske organizacije Okružnog komiteta Boke izgledala je u januaru 1944: 1 okružni, 2 sreska komiteta i 11 osnovnih partijskih organizacija. Sem toga, postojala su i 2 sreska komiteta Skoja.

Sreski komitet Herceg-Novi sastojao se od 4 člana. U opštini primorskoj postojala je jedna ćelija sa 7 članova; u hercegnovskoj opštini jedna sa 5 članova, a u opštini risanskoj dve sa 8 članova. Sreski komitet Skoja u Herceg-Novom brojao je 4 člana.

Sreski komitet Kotora imao je 5 članova. Na terenu ovog komiteta postojale su po jedna osnovna partijska organizacija u Kotoru sa 4 člana, u Dobroti 3 člana, u Grblju 4 člana, u Budvi 3 člana, u Tivtu 4 člana i u Luštici sa 4 člana. Sreski komitet Skoja u Kotoru brojao je 3 člana. Pored ovih, pri Okružnom komitetu Boke postojala je ćelija od tehničara, kurira i drugog pomoćnog osoblja, zatim jedna u Sreskom inicijativnom odboru AFŽ-a u Kotoru.²⁰⁸

U martu 1944. postoje isti partijski forumi, samo manji broj članova. Na čitavom području bilo je 65 članova Partije sa 6 ćelija na terenu Sreskog komiteta Herceg-Novi i 9 Sreskog komiteta Kotor. Socijalni sastav članova izgledao je: radnika 19, seljaka 26, đaka, intele-

²⁰⁷ Pismo sekretara OK Boke sreskim komitetima od 17. I 1944, DAK, neregistrovano.

²⁰⁸ Izveštaj OK Boke od 29. I 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

ktualaca i nameštenika 19 i 1 podoficir.²⁰⁹ Od januara do marta primljeno je svega 3—4 člana.

Početak juna brojno stanje partijske organizacije Boke je slično, a partijski forumi su isti. Od 75 članova Partije: 22 su radnici, 27 seljaci a 16 ostalih zanimanja. U ovaj broj uračunato je i 12 žena.

Za pola godine primljeno je svega 4—5 novih članova Partije. Ova činjenica nedvosmisleno govori koliko je bio oštar kriterijum za prijem u Partiju i koliko se seکتašilo prema pojedinim vrlo dobrim i odanim članovima Skoja i ostalim rodoljubima koji se i u najtežim situacijama nisu pasivizirali. Tako na primer, sekretar, Okružnog komiteta Boke traži da mu Pokrajinski komitet Crne Gore pošalje nekog za sekretara Okružnog komiteta Skoja,²¹⁰ iako je na samom terenu bilo kadrova koji su imali sve uslove da se uzdignu na više položaje.

Kada je Pokrajinski komitet tražio da se omladinci i skojevci šalju u jedinice da bi se kroz borbu uzdigli i proverili, da bi se zatim mogli primiti u Partiju i postavljali na odgovorne dužnosti u jedinicama ili na terenu,²¹¹ misleći na omladince i skojevce sa oslobođene teritorije, pojedini okružni komiteti, među kojima i Okružni komitet Boke, tu direktivu su krivo protumačili i doslovno je primenjivali. Još jedna potvrda krutog odnosa prema prijemu u Partiju jeste primer partijske organizacije u bokeljskim bataljonima u kojima je na oko 200 boraca bilo svega 49 članova Partije i 3 kandidata.²¹²

No i pored grešaka, partijska organizacija u Boki je uglavnom, uspešno obavljala zadatke koje je dobijala od viših partijskih foruma, zahvaljujući u prvom redu velikom ugledu koji je uživala u širokim narodnim masama.

I u ovom periodu partijska organizacija je ostvarivala svoju rukovodeću ulogu bilo direktnim kontaktom

²⁰⁹ Izveštaj OK Boke od 14. III 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

²¹⁰ Izveštaj OK Boke od 4. VI 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

²¹¹ AVII — NOP, k. 1955—5/1.

²¹² Izveštaj OK Boke od 4. VI 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

sa masama ili preko vanpartijskih masovnih organizacija, a sav taj rad prethodno se pripremao preko partijskih sastanaka.

Rukovodeću ulogu u raznim masovnim organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta, partijska organizacija je obezbeđivala, najčešće, direktnim učešćem njenih članova u njima. Tako, na primer, sekretari mesnih narodnooslobodilačkih odbora bili su članovi Partije partijskih ćelija dotičnog terena. Ako neki nije bio član Partije, partijska organizacija je na odbor uticala preko višeg organa narodne vlasti u kome je bilo članova Partije. No, i bez toga Partija je imala jak uticaj na narodnooslobodilačke odbore samim tim što su u njih birani ili kooptirani najodaniji ljudi i bliski saradnici narodnooslobodilačkog pokreta. U opštinskim i sreskim odborima obično su bili članovi opštinskih ili sreskih komiteta koji su za svoj rad u narodnoj vlasti odgovarali pred svojim partijskim forumom.

Sa narodnom omladinom Partija je ostvarivala vezu i uticala na njen rad i razvoj preko Skoja, čije se rukovodstvo sastojalo od članova Partije. Isto je bilo i sa organizacijom AFŽ-a i ostalim masovnim organizacijama.

Partija je o svakom problemu i svakom pa i najmanje važnom pitanju raspravljala na sastancima, radnim i teoretskim, stim što su radni mogli biti redovni ili vanredni. Na radnim sastancima raspravljana su i prorađivana sva pitanja počev od organizacionih i političkih, pa preko rada u masovnim organizacijama, do mobilizacije i izvođenja vojnih akcija i diverzija.²¹³

Okružni komitet Boke je na osnovu izveštaja sreskih komiteta, ličnog uvida o razvoju događaja na terenu, kao i na osnovu instrukcija i direktiva Pokrajinskog komiteta Crne Gore i Centralnog komiteta KPJ — postavljao na svojim sastancima na dnevni red ona pitanja koja su prema oceni bila najaktuelnija. Najčešće su tretirana sledeća pitanja: organizaciono stanje u partijskim organizacijama, analiza stanja po srezovima i opštinama, rad u

²¹³ Dušan Živković: »Partijska organizacija u jedinicama NOVJ«. Glas SAN, knj. 8/1960, str. 58—65.

narodnoj vlasti, rad sa omladinom i ostalim masovnim organizacijama, izvođenje akcija, mobilizacija, agitaciono-propagandni rad itd. Okružni komitet je redovno na svojim sastancima vršio kritičku analizu događaja. U pismima i direktivama nižim partijskim forumima, Okružni komitet je stalno iznosio slabosti pojedinih rukovodstava i osnovnih partijskih organizacija, ukazujući im kako ih treba otkloniti.

Partijska organizacija se nikako nije zanosila nekim uspesima, iako ih je bilo, nego je glavnu oštricu usredsredila na slabosti i nedostatke, preduzimajući ponekad vrlo radikalne mere radi njihovog ispravljanja. Većina partijskih izveštaja odiše kritičnošću i samokritičnošću. U tome se išlo čak i u nerealnost i kontradikciju, tako da je bilo slučajeva da je Pokrajinski komitet Crne Gore pojedine ocene Okružnog komiteta morao energično ispravljati i ukazivati na netačno prikazivanje stvarnog stanja i na štetnost takvog shvatanja. Iznošenje slabosti u izveštajima donekle je i odraz shvatanja pojedinih partijskih rukovodilaca koji su smatrali da je odlika komunista, da stanje prikažu u najgrubljoj realnosti, potencirajući samo loše strane. Istina, treba shvatiti da je ovakvo prikazivanje bilo u isto vreme i mobilizacija čitavog članstva da se greške isprave ali ponekad je takva principijelnost pojedinaca prelazila u svoju suprotnost.²¹⁴

Pored toga, treba shvatiti da je partijska organizacija u Boki bila mlada i bez dovoljno iskustva, pa je logično što je prebrođavala mnoge krize i teško se snalazila u pojedinim trenucima. Zato je tim organizacijama bilo potrebno pružati mnogo više pomoći nego što su ih dobijale.

Glavne zamerke okružnih komiteta pojedinim sreskim komitetima bile su: neredovno održavanje sastanka, nedovoljna pomoć osnovnim partijskim organizacijama, ne budnost, naročito politička, i nedovoljan rad sa masama.²¹⁵

²¹⁴ Pismo PK CG od 10. IX 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor.

²¹⁵ Pismo PK CG od 10. I 1944. okružnim komitetima. Original u OK Kotor.

Ako bi se ove zamerke okružnih komiteta jednostrano ocenjivale, one bi se zaista mogle prihvatiti kao tačne, ali ako se uzme u obzir da su partijske organizacije i sreski komiteti bili pod stalnim udarom okupatora i domaćih izroda, onda se neke zamerke ne bi mogle uopšte prihvatiti, a naročito ne o neredovnosti sastanaka, nedovoljnom dodiru sa masama i slične.²¹⁶

Svako pismo Okružnog komiteta ili instrukcija Pokrajinskog komiteta prorađivani su na sastancima sreskih komiteta. Svaki član se samokritički osvrtao na svoj rad, a zatim bi se donele konkretne odluke šta treba raditi da bi se savladale uočene slabosti. Odluke sreskih komiteta obično bi se prenosile usmeno partijskim ćelijama. Radu osnovnih partijskih organizacija posvećivana je najveća pažnja, jer je upravo partijska ćelija bila ta spona koja je direktno i svakodnevno održavala dodir sa masama, deleći sa njima istu sudbinu. I na sastancima osnovnih partijskih organizacija kritikovani su propusti partijske organizacije kao celine, a zatim bi se kritikovali i pojedinci. Partijski sastanci ćelije nisu bili samo mesto gde su se članovi učili rukovođenju masama nego i mesta gde su polagani računi o radu. Odgovornost koja se gajila u partijskim organizacijama bila je ona garancija koja uslovljava izvršavanje i takvih zadataka koji su izgledali nemogući. Partijski sastanci su bili takođe i mesto gde je svaki član Partije mogao slobodno iznositi svoje mišljenje i sudove o raznim pitanjima. Na sastancima osnovnih partijskih organizacija donosile su se odluke o prijemu, kažnjavanju ili isključivanju članova, a svaki od ovih članova delovao je vaspitno na sve prisutne.

Naročita pažnja posvećivana je teoretskom uzdizanju članova Partije i Skoja. Zato su osnovne partijske organizacije, ukoliko je bilo moguće, redovno održavale i teoretske sastanke na kojima su se članovi Partije i Skoja ne samo teoretski uzdizali, nego i osposobljavali za agitatore i propagatore narodnooslobodilačke borbe.

²¹⁶ Pismo PK CG od 13. I 1944. okružnim komitetima. Orig. u OK Kotor.

Ova kratka analiza rada partijske organizacije potvrđuje da je Partija i u ovom periodu bila jedina snaga koja je rukovođila narodnooslobodilačkim pokretom Boke i Paštrovića.

BORBE ZA OSLOBODENJE BOKE I PAŠTROVIĆA JUN—SEPTEMBAR 1944.

SPORAZUM TITO — ŠUBAŠIĆ I REAGOVANJE ČETNIKA

Potpuni krah sedme nemačke ofanzive i neuspeo desant na Drvar, kao i sve ostale velike vojne i političke pobeđe naroda Jugoslavije u toku prve tri godine afirmirali su definitivno narodnooslobodilačku borbu kod saveznika. Zbog stava britanske vlade i drugih saveznika, Purićeva vlada je pala 24. maja 1944, a kralj je bio prisiljen da poveri mandat dr Ivanu Šubašiću. Posle mnogih kombinacija Šubašića i nekih krugova na Zapadu da se stvori jedinstvena vlada na čelu sa Šubašićem — energičnim stavom Nacionalnog komiteta takve kombinacije su otpale i stvoren je sporazum koji je ne samo doprineo afirmaciji narodnooslobodilačke borbe, već je i zadao snažan udarac u svim reakcionarnim krugovima na čelu sa kraljem i njihovom pokretu u zemlji, sa svim kvislinzima, na čelu sa Dražom Mihailovićem.²¹⁷

Sporazumom Tito-Šubašić potpuno je izbačen iz koloseka četnički pokret Draže Mihailovića naročito u prvim danima. Podržavali su ih i dalje samo okupator i najreakcionarniji elementi u zemlji i inostranstvu. Sve do sporazuma mogli su obmanjivati narod, kako su s njima saveznici, kralj i vlada, a sad je svakome bilo jasno da su postali najobičniji otpadnici koji će još više otići u izdaju i još otvoreniju saradnju sa okupatorom.

Dva dana posle potpisivanja sporazuma Tito-Šubašić, Draža Mihailović, da bi bar donekle ublažio odraz ovog događaja, obaveštava depešom potčinjene da su se iz inostranstva vratili Petar Baćović i major Luka Lukačević, koji su tamo proveli četiri meseca i da su bili vrlo lepo primljeni kod kralja Petra, britanskog kraljevskog para i

²¹⁷ ORNJ, knj. II, str. 332—333.

ostalih saveznika.²¹⁸ Dalje Draža obaveštava potčinjene, da je ovim njegovim predstavnicima obećana puna pomoć i podrška u svakom pogledu. Međutim, ova depeša nije na vreme stigla u Boku, pa je komandant dubrovačkog četničkog korpusa Đ. Radmilović, tražio od svog pretpostavljenog da mu hitno objasni »spoljnu situaciju: ostavku Purića, mandat Šubašiću, pregovore Šubašić—Tito, stav kralja, položaj Čiče«.²¹⁹

Četnički »Centralni nacionalni komitet« organizovao je 20. jula Konferenciju predstavnika svih kolaboracionističkih partija u zemlji, na kojoj je doneta rezolucija o nepriznavanju sporazuma Tito—Šubašić i o poverenju kralju i dinastiji.²²⁰ Ovu odluku su svestrano podržale sve reakcionarne snage u zemlji i u inostranstvu.²²¹

Da bi održali naklonost i dobili podršku bar od međunarodne reakcije oni su preduzeli otvorenu borbu na svim frontovima protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Do ovog trenutka govorili su i svom ljudstvu i narodu da su i oni za borbu protiv okupatora, ali »da još nije čas«, dok sada, u svim pismenim dokumentima, podvlače, kao prvi i najvažniji zadatak »borbu protiv crvenih«.

U duhu te politike, a na insistiranje četnika, došlo je 3. juna do sastanka između Nemaca, predstavnika četničkih vlasti i komandanta četničkih jedinica u Kotoru. Nemci su tada odobrili četničku kaznenu ekspediciju u Boki Kotorskoj od 8. do 18. jula 1944.²²² U ekspediciji je trebalo da učestvuje 50 četnika iz Vučedolske brigade, 50 iz Krivošijskog nacionalnog bataljona, 50 iz Cuckog nacionalnog odreda i 100 iz Grblja. Sem toga, radi bolje koordinacije Miloš Kovač je trebalo da uzme još 100 ljudi iz Bokeljske četničke brigade, sa kojima bi dejtvoovao na hercegnovs-kom sektoru. Za izvođenje ove kaznene ekspedicije Nemci su dali četnicima, pismeno ovlašćenje, 2 kamiona i potpuno

²¹⁸ Lukačević je prema ovom dokumentu bio izaslanik Dražin na svadbi kralja Petra, AVII—DM, br. 6.715.

²¹⁹ AVII — DM—CG—13.

²²⁰ ORNJ, knj. II, str. 336—337.

²²¹ Isto, str. 337—338.

²²² AVII — DM—CG—V—1.557.

odrešene ruke. »Sad je momenat — kaže Bogdan Marković; da očistimo gubu iz torine (aktiviste NOP-a — D. Ž.), ili da sami postanemo gubavi«. ²²³ Na kraju pisma Matković poručuje: »Sve potrebne popise imam za hapšenje i za likvidiranje, koje sam dobio od naših«. ²²⁴ Pod »naši« podrazumeva se ilegalna organizacija Draže Mihailovića.

Kaznena ekspedicija, nanela je osetne gubitke narodnooslobodilačkom pokretu Boke, ali ni ova a ni druge nisu mogle ugušiti plamen narodne borbe koji se i u Boki svakim danom sve više rasplamsavao.

Posle ekspedicije, »Komanda nacionalnih trupa«, upravo četnička organizacija, izdala je 17. jula proglas narodu Boke Kotorske u kome ga prekoreva što ne uzme aktivnog učešća u »nacionalnom pokretu« već saraduje sa »komunistima«. Dalje se navodi da je izvršena ekspedicija u kojoj je pohapšen veći broj osoba »u cilju mera predostrožnosti«. Na kraju se izražava nada da će ova akcija »dovoljno uticati na sve one koji još ni do sada nisu shvatili gde im je mesto«. »U protivnom, — završava proglas, ako budemo prisiljeni da se ponovo spustimo na more, neka svako sebi pripiše posledice koje će iz ovoga proizaći, a one neće biti male.« ²²⁵

Pored ovih legalnih akcija četnici su sredinom 1944. god. u oba dela Boke Kotorske organizovali terorističke grupe pod imenom Crna ruka. Prema izveštaju Okružnog komiteta Boke od 29. jula, vođa Crne ruke u Grblju bio je Đuro Ivetić, a njegov zamenik Slobodan Nenezić. U početku je stupanje u organizaciju Crna ruka bilo dobrovoljno, ali pošto im se javio vrlo mali broj dobrovoljaca, kasnije su počeli sa mobilizacijom. Zadatak Crne ruke bio je: borba protiv partizana i drugih saradnika narodnooslobodilačkog pokreta, zatim održavanje zaseda danju i noću, zastrašivanje naroda itd. ²²⁶

²²³ Isto

²²⁴ Isto

²²⁵ Proglas Miloša Kovača od 17. VII 1944. godine narodu Boke. Original u DAK, neregistrovano.

²²⁶ Pismo OK Boke od 29. VII 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Original u OK Kotor.

Za akcije na teritoriji Boke, četnici su »primili priznanje i zahvalnost... od strane Nemačke komande...«²²⁷

Obrazlažući vojno-političku situaciju u Boki, komandant Dubrovačkog četničkog korpusa, navodi da Nemci znaju da postoji ilegalna četnička organizacija i da su on i Đuro Ivetić na njihovoj »crnoj listi«. Zatim konstatuje opasnost od upada ustaša u Boku u zajednici sa zelenašima, ali smatra da bi im se njegove snage mogle suprotstaviti kao i partizanima iz Boke (kojih, uzgred rečeno, nije ni bilo, sem nekoliko desetina partijskih radnika) — ali ne i partizanskim snagama iz Crne Gore ili Hercegovine, jer je moral četničkih »jedinica za borbu protiv komunista mnogo opao usled političke situacije i poraznog delovanja propagande radio Londona.«²²⁸

Isti ovaj komandant dalje navodi da je rešeno da sve dok pozadina Boke »ne bude čista od crvenih, rad cijelog Korpusa mora biti uperen isključivo protiv komunista i to baš protiv onih izroda koji se nazivaju Srbima. Svaki drugi rad i akcije protiv ustaša, petokolonaša ili okupatora, svesti na najneophodnije da ne bi u tom vremenu izazvali okupatora protiv nas i ublažili upad ustaša u Boku.«²²⁹ Interesantno je da se Radmilović, koji je operisao i boravio uglavnom u hercegnovskom kraju, gde je pretežno srpski živalj, okomio baš na Srbe. Ovo je rezultat njegovog razočaranja u te narodne mase, koje su prilikom upada bokeljskih bataljona na teritoriju Kruševica javno manifestovale svoju privrženost narodnooslobodilačkom pokretu.

I u Boki je sporazum Tito-Šubašić doveo ne samo do gubljenja perspektive već i do priličnih neslaganja o principijelnim pitanjima između pojedinih četničkih rukovodilaca. Dok je komandant Dubrovačkog četničkog korpusa Đorđe Radmilović bio za striktno sprovođenje Dražinih naređenja i odluka julske konferencije, Vladimir Šaškijević, komandant Pomorskog obalskog sektora, nije se u potpunosti slagao sa takvom politikom. Kad je Radmilović

²²⁷ AVII—DM, k. 7—52/58.

²²⁸ AVII—DM—CG—V—1.557/1.

²²⁹ Isto

predlagao Šaškijeviću da se gro njegovog ljudstva stavi pod komandu teritorijalnih starešina za likvidaciju narodnooslobodilačkog pokreta u Boki, ovaj se tome usprotivio navodeći, da je njegov zadatak: organizacija Pomorske obalske komande, veza sa vladom i saveznicima i borba protiv okupatora. Obrazlažući dalje ovakav stav Šaškijevića, Radmilović ističe da su sve to samo puste želje, ali »što je najgore — kaže Radmilović, njega (Šaškijevića — D. Ž.) mnogo ne interesuje borba protiv komunista, jer kaže, to nije njegov zadatak, osim toga borba protiv partizana nije u duhu engleske politike«. »Svi bi mi radije udarili protiv okupatora — kaže dalje Radmilović, nego protiv komunista, ali jedno su želje a drugo je dužnost.«²³⁰

Drugi podatak koji govori o neslaganju u četničkim redovima jeste i pismo Bogdana Matkovića od 9. avgusta, nekim četničkim komandantima, u kome govori da su kod njega bili Đuro Drašković (tada predsednik opštine u Kotoru) i Jovo Pićan (poznati četnički funkcioner iz Grblja) i da se žale na loše stanje koje je nastalo usled podvojenosti »nacionalnih snaga« i stava pojedinih četničkih rukovodilaca, koji gledaju samo svoje lične interese.²³¹

U ovom istom pismu, kao i u izveštaju Radmilovića od 12. avgusta, govori se da su Nemci u Kotoru uhapsili nekoliko četničkih rukovodilaca: komandanta žandarmerijskog bataljona kapetana Simu Abramovića, pomoćnika sreskog načelnika dr Mirka Balabušića, šefa odseka za ishranu Dimitrija Šotru i potporučnika Slobodana Nenezića, komandanta Milicije iz Grblja. Ova akcija Nemaca izazvala je priličnu uzbunu u četničkim redovima, tako da se hitno tražila intervencija preko Pavla Đurišića i drugih uticajnih četnika. No, već 26. avgusta u jednom četničkom telegramu se govori da su s Nemcima normalizovani odnosi.²³²

Četnicima u Crnoj Gori, pod kojima je bila i organizacija u Budvi i Paštrovićima, komandovao je Pavle Đurišić. Od oktobra 1944. godine, pod njegovu komandu

²³⁰ AVII—DM—CG—V—1.557/1 i CG—V—1.560.

²³¹ AVII—DM, k. 7—52/58.

²³² AVII—DM, k. 7—52/58 i četničke depeše CG—13.

dolazi u Bokokotorski korpus, jer je Đorđe Radmilović prebegao u Italiju, a usled napredovanja jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Hercegovini i Katunskoj nahiji, veza sa Baćovićem bila je prekinuta. Dužnost Radmilovića preuzeo je Đuro Ivetić, dotadašnji komandant bokokotorske četničke brigade.²³³

Avgusta 1944. Pavle Đurišić, koji je tada imao titulu komandanta »Crne Gore i Starog Rasa«, obaveštava Dražu Mihailovića da je po čitavoj Crnoj Gori i Boki u toku leta 1944. formirao ilegalne četničke organizacije. Prema ovom izveštaju na pomenutoj teritoriji formirana su 3 puka, od kojih svaki u svom sastavu ima po 2 korpusa, a svaki korpus brojao je po 800 ljudi.²³⁴ Pored toga, iz ovog i ostalih četničkih dokumenata ovog perioda vidi se očito njihovo verovanje da će se, kad se saveznici iskrcaju na našu obalu, u šta su bili skoro potpuno ubeđeni, pojaviti pred njima i narodom kao osloboditelji sa ovim »illegalnim« organizacijama. U tom cilju oni su do poslednjeg momenta insistirali na likvidaciji narodnooslobodilačkog pokreta u Boki i na čitavom primorju. Tako zastupnik komandanta Dubrovačkog četničkog korpusa Đuro Ivetić, izveštava 8. septembra 1944. svog pretpostavljenog: »Naređenje o zabrani svih akcija, sem protiv partizana, primio sam«. ²³⁵ Ova direktiva koju su svi četnički komandanti dobili od Draže, usledila je posle dolaska američkog predstavnika u četničku Vrhovnu komandu.

Pored svih ovih mera koje su preduzimali četnici iz Crne Gore i Boke, njihov položaj se iz dana u dan pogoršavao. U pismu od 10. oktobra 1944. nekom Slobodanu, koji je bio neki viši četnički funkcioner, Savo Ćirković, predsednik bokokotorskog sreza, pored ostalog, kaže: »Nema govora da je situacija vrlo teška. . . Nikakvo čudo nije što je ona ovakva, jer se ovakav razvoj mogao i očekivati

²³³ AVII—DM, br. 6.605 i CG—13.

²³⁴ Isto. Za razliku od korpusa u drugim armijama, koji su bili sastavljeni od divizija i brigada — četnički korpusi su se sastojali od nekoliko bataljona, a bilo ih je i tzv. »letećih« od 100—200 ljudi.

²³⁵ AVII—DM—CG—13.

čim je došlo do prekida između saveznika i Čiče (Draže Mihailovića — DŽ).²³⁶ Iz pisma se zatim vidi da su četnici sa ovog terena spremali jednu delegaciju za Italiju, koja će se tamo povezati sa reakcionarnim krugovima i od njih tražiti moralnu i materijalnu pomoć.²³⁷

Približavanjem jedinica Narodnooslobodilačke vojske Boki i Paštrovićima, četničke starešine je sve više hvatala panika, jer su uvidele da nemaju nikakvu podršku naroda, a čim su neke partizanske jedinice zauzele izvesne položaje u samoj Boki i na Paštrovskoj gori, pojedini viši četnički oficiri i komande počeli su se pod raznim izgovorima prebacivati za Italiju, a 13. oktobra to je učinio komandant Pomorske obalske komande kapetan bojnog broda Vladimir Šaškijević sa 18 mornaričkih oficira i podoficira. Druga grupa krenula je 14. oktobra naveče, ali su je na izlazu iz Boke napali Nemci, potopili motorni čamac, a svi putnici u njemu ili su ubijeni ili ranjeni. Prema izveštaju četničkog oficira za vezu, kapetana Kovačevića ova delegacija je išla za Italiju sa znanjem i odobrenjem nemačkog generala Kajpera, od koga je dobila i punomoćje za pregovore sa Anglo-Amerikancima i da im prenesu da će im se Nemci predati, ukoliko se iskrcaju na Crnogorsko primorje.²³⁸ U izveštajima od 22. i 24. oktobra Ivetić ovo potvrđuje, ističući da zna iz pouzdanih izvora da bi se svi Nemci iz Boke bez borbe predali regularnim anglo-američkim trupama i da je moral kod Nemaca vrlo slab.²³⁹

Iz svih četničkih izveštaja od oktobra 1944. vidi se da je u četničkim redovima čitave Boke nastalo rasulo i da se svi masovno predaju partizanima bez borbe, sem u Grblju.²⁴⁰

²³⁶ AVII—DM—CG—V—1.561.

²³⁷ Isto

²³⁸ AVII—DM—CG—13 i depeše od 16. i 18. oktobra 1944; obaveštajni izveštaj Povereništvu OZN-e za Boku od 16. X 1944. Orig. u OK Kotor.

²³⁹ AVII—DM—CG—13, depeše od 22, 24. X 1944.

²⁴⁰ AVII—DM—CG—13 depeše od 15, 19, 20, 21, 22, 24, 28, i 30. X 1944.

U novembru 1944. četnici su pod jakim naletom partizanskih snaga sa svih strana potpuno izgubili glave. Dobar deo četničkih funkcionera i komandanata iz Crne Gore bežao je u Boku, ali pošto se i tu nisu osećali sigurnim, prebacivali su se za Italiju, gde je bio jak četnički centar, organizovan od dela emigrantske vlade koja se nije složila sa sporazumom Tito-Šubašić, a potpomagan je od međunarodne reakcije.²⁴¹ Tako je početkom novembra preko Boke otišao za Italiju poznati četnički zlikovac i komandant Jakov Jovović sa šest svojih oficira. 6. novembra pokušao je da pobegne za Italiju i predsednik opštine grbaljske Marko Lazarević, ali usled kvara na motoru morao se vratiti i tom prilikom partizani su ga zarobili.²⁴²

Sredinom novembra 1944. godine Đuro Ivetić javlja Pavlu Đurišiću: »Situacija očajna. Janićić i Krivošijani pošli su za Skadar. Nisu hteli ostati. Ne znam šta da radim«. ²⁴³ Od svih četničkih formacija iz Boke, još se jedino kao organizovana jedinica održala Grbaljska četnička brigada Đura Ivetića, dok su se drugi u paničnom bekstvu pod zaštitom Nemaca, prebacili prema Albaniji i dalje odstupali i probijali se zajedno sa Nemcima prema Sarajevu.

Četnici iz Crne Gore, Hercegovine i Boke održavali su stalne veze sa predstavnicima američke vlade (pored već navedenih reakcionarnih krugova u Italiji), koja je posle sporazuma Tito-Šubašić preuzela patronat nad četnicima.²⁴⁴ Na osnovu ovog aranžmana pojedini američki

²⁴¹ ORNJ, knj. II, str. 336—338.

²⁴² AVII—DM—CG—V—13 depeše od 3. i 7. XI 1944.

²⁴³ Isto

²⁴⁴ »Vlada SAD na predlog generala V. Donevena, šefa vojne obaveštajne službe, početkom avgusta 1944. god., odobrila je da se u štab Draže Mihailovića uputi vojna misija. Noću 27/28. avgusta 1944. godine u selo Pranjani (Srbija) spustila se vojna misija SAD koju je predvodio pukovnik Mak Dael. Dael je kao specijalni izaslanik Ruzveltov imao zadatak da organizuje dotur materijala pomoći Draži Mihailoviću. Neposredno po dolasku u Srbiju Dael se otvoreno miješao u unutrašnja politička pitanja naroda Jugoslavije. Tako je još u Pranjanima izjavio da vladu SAD ne interesira borba četnika protiv Njemaca, već njihov politički položaj u narodu. Izjava predstavnika vlade SAD još više je ohra-

oficiri nalazili su se pri četničkim štabovima i u Hercegovini i u Boki Kotorskoj. Đuro Ivetić je uspostavio vezu sa Pregoršnikom u Italiji i s njim je utanačio prebacivanje Amerikanaca iz Hercegovine. »Pošto su se Amerikanci udaljili od obale, službena veza je prekinuta. Telegrafista još uvek održava vezu i prima moje depeše, ali nikako na depeše ne odgovaraju«. Ivetić je tražio da se kod njega prebace svi Amerikanci »jer ću pomoću njih uspostaviti službenu vezu«, koju će iskoristiti za svoje svrhe. »Kod mene se sada nalazi jedan američki oficir. Preko moje stanice poslao je telegram njegovoj komandi«. ²⁴⁵

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA I UPAD BOKELJSKIH BATALJONA

Na sektoru Skadar-Risan od juna do oktobra 1944, tj. do formiranja 1. bokeljske brigade nalazile su se jedinice nemačke 181. divizije, sa štabom u Skadru. Na sektoru Paštrovića i Boke, sem jedinica 181. divizije, nalazile su se neke mornaričke jedinice, za obalsku i protivavionsku odbranu, kao i razne snabdevačke jedinice. U Kotoru je bio štab 334. puka 181. divizije, kao i jedna jedinica borbenih čamaca. Ukupno okupatorskih vojnika — uključujući i priličan broj italijanskih fašista koji su se posle kapitulacije Italije priključili nemačkim jedinicama — bilo je oko dve hiljade. ²⁴⁶ Nemci su naročitu pažnju poklanjali obalskoj i protivavionskoj odbrani. Zato su sva važnija mesta bila posednuta relativno jakim posadama sa topovima velikog kalibra i velikim brojem protivavionskih oruđa. Na položajima Kabale i Kobile, bile su torpedne stanice sa po 4 torpeda i jednim mitraljezom kalibra 20

brila Dražu Mihailovića u njegovoj saradnji sa okupatorom pa je 5. septembra 1944. godine izričito zabranio bilo kakve oružane sukobe sa bilo kim osim sa partizanima«. Dušan Plenča: »Međunarodni problemi Jugoslavije 1941—1945«, rukopis, str. 478.

²⁴⁵ AVII—DM—CG—13 depeša od 20. X 1944.

²⁴⁶ AVII — Na, k. 73-A-40/4; AVII—NOP, k. 1675-A-43—3; Izveštaj OK Boke štabu Primorske operativne grupe od 29. VII 1944. Original u OK Kotor.

mm.²⁴⁷ Početkom juna Nemci su započeli sa bušenjem stena na morskoj obali kod sela Njivice (Herceg-Novi), na četiri mesta, sa ciljem da tu smeste torpedne čamce. Nemci su se u Boki svestrano utvrđivali, gradeći nove i opravljajući italijanske i stare austrougarske bunkere, ograđujući svaki i najmanje važan garnizon bodljikavom žicom i primenjujući sistem zaprečavanja. Na osnovu ovoga dobijao se utisak da će se braniti po svaku cenu. S druge strane, oni su već od juna počeli sa miniranjem raznih vojnih i drugih privrednih objekata, da bi u momentu povlačenja mogli sve dići u zrak.²⁴⁸

Pored okupatorskih jedinica i bokokotorskog žandarmerijskog bataljona (oko 400 žandarma) i žandarmerijske čete cetinjskog žandarmerijskog bataljona u Budvi (oko 70 ljudi) — u Boki i Paštrovićima postojale su još prilično brojne formacije nacionalista, milicije, koje su zajedno sa »ilegalnim« formacijama Draže Mihailovića na čitavom ovom području iznosile oko 1.500 ljudi. Sem toga, na ovoj teritoriji su zulumčarili i četnici iz Crmnice, deo četnika Vučedolske brigade i zubačkih četnika.²⁴⁹

Ukupno na području Boke i Paštrovića u leto 1944. godine nalazilo se oko 3.500—4.000 okupatorskih i drugih kvislinških vojnika. Broj okupatorovih vojnika svakim danom se menjao, jer mu je ovaj deo primorja služio ne samo kao važan strategijski položaj nego i kao odlična baza za smeštaj i odmor jedinica, koje su se stalno kretale iz jednog pravca u drugi.

Međutim, u ovom periodu u Boki i Paštrovićima nije se nalazila ni jedna organizovana jedinica Narodnooslobodilačke vojske, sem nekih manjih terenskih grupica od po 10—20 partizana.

I pored jakih snaga neprijatelja, partijska organizacija je organizovano delovala skoro u svakom selu i zaseoku, mada je njena aktivnost u izvođenju vojnih akcija bila skromna. Okružni komitet za Boku u izveštaju Pokrajin-

²⁴⁷ Isto

²⁴⁸ Isto

²⁴⁹ AVII—DM—CG—X—75, CG—V—1957; AVII—NOP — k. 1675-A-43/3; izveštaj OK Boke od 29. VII 1944. Orig. u OK Kotor.

skom komitetu Crne Gore od 4. juna 1944. navodi kako se vojno-politička situacija u Boki, uopšte uzev, povoljno razvija, ali je, s obzirom na jake represalije neprijatelja, koje su usledile povodom nekih partizanskih akcija, situacija još dosta teška. Okupator i četnici su tih dana preduzeli masovna hapšenja i bez ikakvog povoda ubili jednog simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta — kapetana Gojka Trojanovića, zatim jednog seljaka u Luštici i jednu ženu u Grblju, a trojicu koji su pokušali bežati — ranili.²⁵⁰

U opštini budvanskoj situacija se popravljala i u svim selima, sem Podostroga, gde je bila četnička komanda; terenski radnici skoro su se slobodno kretali i održavali manje političke konferencije sa po 20—30 ljudi.

Slična situacija bila je i u Paštrovićima, gde se u svakom selu osećalo delovanje KPJ i iz kojih su odlazili dobrovoljci za Narodnooslobodilačku vojsku. Okupator i četnici su preduzimali niz mera da uguše ili bar suzbiju uticaj Partije. Tako je oko 200 Nemaca i četnika u junu 1944. izvršilo napad na selo Kuljače koje je u toku čitave revolucije bilo jedno od najjačih punktova narodnooslobodilačkog pokreta u Paštrovićima. Terenski partijski radnici, kojima se pridružio i jedan deo seljaka i omladinaca iz sela, prihvatili su borbu i tek posle dva časa su odstupili pred nadmoćnim neprijateljem. Čim je ušao u selo, neprijatelj je zapalio 2 kuće, zatim je otpočeo sa pljačkom. Nekoliko dana posle ove akcije, ponovo su u selo došli četnici i Nemci, pohapsili oko 20 lica i odveli ih u budvanski logor. Prilikom borbe u selu Kuljače poginuo je 1 Italijan, koji se ranije priključio partizanima, a 1 partizan je ranjen.²⁵¹

Grbljanska opština je i dalje predstavljala najhomogeniju četničku bazu u Boki Kotorskoj. Četnici Draže Mihailovića su ovde bili organizovani u prave vojne formacije, koje su vršile vrlo jak pritisak na mase. Posle likvidacije nekih petokolonaša u Grblju, četnici su pooštrili mere budnosti. Pohapsili su skoro sve simpatizere

²⁵⁰ Izveštaj OK Boke od 4. VI 1944. PK-u CG. u OK Kotor.

²⁵¹ Isto i hronika svetostefanske opštine.

narodnooslobodilačkog pokreta, a na terenske partijske radnike organizovali su prave hajke, tako da su ovdje njihove mogućnosti za rad bile minimalne.

U junu 1944. u kotorskoj opštini stanje se mnogo popravilo. Strah je umnogome popustio i uslovi za rad su svakim danom bili sve povoljniji, pa su se po selima održavale i manje konferencije sa po 20—30 ljudi. U nekim selima je po nekoliko seljaka primilo oružje od okupatora, ali njihova aktivnost protiv narodnooslobodilačkog pokreta i terenskih partijskih radnika nije se osećala. U ovoj opštini su baš u tom periodu formirani aktivni Skoja i vršene pripreme za osnivanje partijskih ćelija.

Narod, a naročito omladina luštičke opštine bili su za narodnooslobodilačku borbu, ali su se teško odlučivali da stupe u Narodnooslobodilačku vojsku. Formiranjem žandarmerijske stanice u ovoj opštini otpočeo je vrlo jak pritisak na mase za prijem oružja. Usled ovakvog pritiska i drugih provokacija, kod masa je zavladao strah i uslovi za partijski rad bili su otežani.

Stanovništvo tivatske opštine je prema tadašnjoj oceni Okružnog komiteta Boke bilo 80% za narodnooslobodilački pokret. Iako je ovde stanovništvo bilo uglavnom hrvatsko, ustaški pokret nije imao skoro nikakvog uticaja. Posle ubistva poručnika Rusovića obešeno je 5 rodoljuba, pa je u ovoj opštini zavladao veliki strah od represalija. Neprijatelj je ovo koristio i pokušao da naoruža mase, što je u poslednjem momentu sprečeno energičnom intervencijom partijske organizacije.

Kotor i čitava kotorska opština bili su izloženi najjačoj kontroli okupatora i četnika. U Kotoru se nalazio štab 334. puka nemačke 181. divizije, štab žandarmerijskog bataljona, a na terenu opštine kotorske 4 žandarmerijske stanice, koje su danonoćno patrolirale, postavljale zasede i slično. No, i pored toga rad partijske organizacije ove opštine bio je najintenzivniji.

Stanje u hercegrovskom srezu je, prema oceni Okružnog komiteta Boke od 4. juna 1944. godine, bilo slabije nego u kotorskom, zbog četničkog uticaja i nedovoljne čvrstine i samoinicijative partijske organizacije.

Međutim, činjenica je da je prvenstveno zbog objektivnih uslova došlo do ovakvog stanja. U hercegnovskom sreću postojale su pored jakih okupatorskih snaga i jake četničke formacije, zatim vrlo brojna četnički oficirski kadar i vrlo jaka četnička obavještajna služba. Sem toga, ovaj kraj je posle raspada Orjenskog bataljona doživljavao teške dane, a četnici i drugi kolaboracionisti nastojali su da unište i najmanju iskru nade kod naroda. Četnici su posle nekih akcija terenskih radnika postali mnogo budniji i agresivniji. Oni su u ovoj opštini razoružali sve nacionaliste koje su smatrali za nepouzdanu. Žandarmi su noću upadali u kuće simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta, vršili pretrese i stvarali paniku i nespokojsvo kod naroda. No i pored toga, raspoloženje masa za narodnooslobodilački pokret je raslo.

Od svih opština u hercegnovskom kraju najbolje stanje bilo je u primorskoj. Četnici su u njenim selima vršili rekviziciju hrane, jer su im sledovanja od Nemaca bila slaba, a milicija je bila neaktivna, pa su se terenski radnici mogli skoro slobodno kretati.

Najteže je bilo u risanskoj opštini, a posebno u Donjim i Gornjim Krivošijama. Zbog važnog taktičkog položaja, okupator je Risan pretvorio u pravi vojni logor i svakodnevno ga utvrđivao. Žandarmerijska četa iz Risna bila je prava napast za svakog poštenog građanina. Sem toga krivošijski četnici, zatim Vučedolska četnička brigada i cucki »nacionalni bataljon«, stalno su se kretali po ovoj teritoriji i činili razna bezakonja. Ove oružane snage i razvijena špijunska mreža u svakom zaseoku, bili su ogromna opasnost za partijsku organizaciju. No, ipak, i partijska i skojevska organizacija nisu mirovale, pa se njihov rad, iako u smanjenom obimu, osećao u masama.²⁵²

U toku juna terenski partijski radnici su izveli nekoliko uspešnih akcija, kao i jednu koja se završila vrlo tragično.

Nedaleko od sela Radanovića u Grblju grupa partijskih terenskih radnika 7. juna napala je i uništila jedan

²⁵² Isto i izjave Jovana Vujadinovića, Steva Jovanovića i drugih.

nemački kamion i tom prilikom ubila 2 Nemca, među kojima i 1 oficira, a 1 vojnika ranila. Odmah zatim naišao je još jedan nemački kamion i razvila se prilično oštra borba, ali s obzirom da je bila noć i da se partizani nisu dovoljno snašli, Nemci su uspeli da se izvuku i pakupe mrtve i ranjenog iz prvog kamiona.²⁵³

Na cesti između Orahovca i Perasta jedna partizanska trojka ranila je 10. juna jednog nemačkog vojnika-kurira, koji je kasnije podlegao ranama.²⁵⁴

Na cesti između Budve i Obzovice, nedaleko od sela Brajića grupa bokeljskih partizana sačekala je 14. juna jedan kamion u kome se nalazio neki preduzimač sa platama radnika koji su opravljali puteve, zatim nekoliko seljaka i nešto soli. Partizani su preduzimača i seljake pustili, sa kamiona skinuli gume i ostalo što se u njemu nalazilo, a zatim ga zapalili.²⁵⁵

Polovinom juna 1944.²⁵⁶ grupa partizana postavila je u Luštici zasedu žandarmerijskoj patroli sa ciljem da je zarobi ili likvidira, kako bi se smanjio njihov teror nad narodom i da bi se stvorilo jače borbena raspoloženje i mobilisao izvestan broj ljudi za Narodnooslobodilačku vojsku. Kad je naišla patrola, partizani su otvorili vatru i ubili jednog, a drugog žandarma ranili. Kada su im partizani prišli da im skinu oružje, misleći da su oba ubijeni, ranjeni žandarm je pustio partizane da mu se približe sasvim blizu, a onda je otvorio vatru, ubivši Vuka Vuksanovića i Marka Urdešića.²⁵⁷

Da bi slomili otpor Luštičana i prisilili ih da prime oružje, okupator i kvislinzi su otpočeli raznim represivnim merama sprovođiti svoje planove. Tako su četnici iz

²⁵³ Izveštaj OK Boke od 24. VI 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

²⁵⁴ Isto

²⁵⁵ Isto

²⁵⁶ Prema izveštaju OK Boke od 24. VI 1944. ova akcija odigrala se 15. juna, dok se prema hronici Luštice, koja se čuva u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom, ovaj događaj odigrao 13. juna 1944.

²⁵⁷ U izveštaju Okružnog komiteta Boke od 24. juna piše da je pored Vuka Vuksanovića poginuo i Petar Rautović, što nije tačno.

Grblja, već sutradan posle ovog događaja, zajedno sa žandarmima i jednim vodom Nemaca okupili veliki broj Lušticana kod opštine u Radovaniću, oko njih postavili mitraljeze i izneli im uslove: ukoliko neće da prime oružje, na licu mesta će postreljati nekoliko najuglednijih ljudi. Četnici i žandarmi su krivicu za ubistvo žandarma prebacili na Lušticane, predočavajući im sve posledice koje iz toga mogu proizaći ukoliko se ne »urazume«.

Grbaljski četnici su 21. juna ubili uglednog domaćina Vasa Marića iz Luštice, da bi stvorili još veće nespojstvo i strah u narodu, a žandarmi pucaju na nemačke posade, kojih je bilo nekoliko u Luštici i obaveštavaju Nemce da to čine partizani. Sve ove mere, kao i kaznena ekspedicija pod vođstvom Miloša Kovača u julu 1944, učinili su da je narod ove opštine uhvatila strašna panika. Sem toga okupator je uspeo da naoruža priličan broj Lušticana, koji su uz četnike i žandarme predstavljali opasnost za kretanje partizana kroz njihova sela.²⁵⁸

Zato je Luštica, koja je do tada bila jedna od najboljih opština i gde su se partizani skoro slobodno kretali danju i noću po svim selima, za partijske radnike za skoro 3 meseca postala najnepristupačnija opština u Boki.

Pored ovakve akcije u Luštici, Nemci i četnici su u toku juna izvršili masovna hapšenja simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta u kotorskoj opštini i prisiljavali meštane da na svakih 50 metara čuvaju stražu danu i i noću.²⁵⁹

Posle potpisivanja sporazuma Tito—Šubašić, četnici i čitava reakcija u Boki i Paštrovićima još jače se vezuju za okupatora i ulažu poslednje napore za uništenja narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području. U julu je bio najjači, najbrutalniji nalet celokupne reakcije zajedno sa okupatorom, ne samo na terenske partijske radnike i saradnike narodnooslobodilačkog pokreta, nego na čitav na-

²⁵⁸ Izveštaj OK Boke od 21.VII 1944. Primorskoj operativnoj grupi i izveštaj istog komiteta od 27.VII 1944. godine PK-u CK. Orig. u OK Kotor.

²⁵⁹ Pismo OK Boke od 27.VI 1944. Orig. u OK Kotor.

rod, jer su vojne akcije četnika bile sinhronizovane sa represalijama okupatora i sa obrazovanjem novih logora gde su zatvarali stotine osoba bez ikakvog razloga.

No i pored svega nisu izostale i razne manje i veće akcije partijskih radnika i jedinica Narodnooslobodilačke vojske.

Na putu Budva—Kotor partizani su 1. jula napali jedan nemački kamion i tom prilikom su poginula 2, a ranjen je 1 nemački vojnik.²⁶⁰ 2. jula jedna partizanska grupa ranila je 2 nemačka oficira kod Lepetana.²⁶¹ Jedna partizanska trojka ranila je četničkog kurira u Bijeloj, a njegov motocikl uništila.²⁶² 3. jula partizanska grupa napala je, na putu Herceg-Novi — Gruda, nemački putnički automobil i ubili nekoliko Nemaca, među kojima 3 oficira. Automobil je uništen, a zaplenjeno je: 3 mašinke, 1 puška, 2 parabeluma i izvesna količina vojne pošte.²⁶³ Na cesti između Perasta i Orahovca partizani su napali jedna nemačka kola i ubili 3, a ranili 1 vojnika.²⁶⁴

Zbog svih ovih akcija i uopšte zbog naglog poleta narodnooslobodilačkog pokreta u Boki, Nemci su 7. jula u Risnu streljali 7 rodoljuba iz Boke²⁶⁵. Interesantno je da su Nemci za niz akcija partizana i ubistvo nekoliko nemačkih oficira i vojnika streljali samo 7 talaca, dok su, na primer, odmah posle kapitulacije Italije, samo za 1 vojnika streljali po 20 talaca. Zanimljivo je još da su Nemci krili i pred narodom i svojim jedinicama mnoge svoje gu-

²⁶⁰ Arhiv Istorijskog instituta Crne Gore — III-2-45 (44).

²⁶¹ Isto

²⁶² Isto

²⁶³ Isto

²⁶⁴ Prema partizanskom dokumentu ova akcija izvršena je 6. jula, dok je kod Nemaca registrovana pod 5. julom. Arhiv Istorijskog instituta CG—III-2-45/44 i oglas komandanta mesta Kotora od 7.VII 1944. o streljanju sedam rodoljuba u Risnu. Original oglasa nalazi se u DAK, neregistrovano.

²⁶⁵ Marković Ilija iz Lastve; Bućin Marko iz Kubasa; Petrović Tomo iz Višnjeva; Matković Niko iz Lastve; Maslovar Ivo iz Bogdašića; Đurović Rade iz Glavata i Petković Tripo iz Tivta. Oglas o izvršenom streljanju potpisao je nemački komandant mesta Kotor grof Hardenberg. Primerak oglasa u DAK, neregistrovano.

bitke i ubistva pojedinaca. Sve ovo govori kako je i sama okrutna, bahata i osiona nemačka soldateska počela naglo spuštati svoj durbin.

9. jula Partija je pretrpela težak udarac. Četnici su prema planiranoj i od Nemaca odobrenoj kaznenoj ekspediciji na teritoriji čitave Boke od 8. do 18. jula preduzeli akciju na poluostrvo Vrmac. Noću između 8. i 9. jula nekoliko stotina četnika i žandarma iz raznih mesta Boke, prebacilo se u Tivat. Ove snage su u toku 9. jula počele sistematsko pretresanje Vrmca postepeno se približavajući Mrčevcu u kome se održavao sastanak Sreskog komiteta Skoja (ukupno 13 članova Partije). Partijsko rukovodstvo u Mrčevcu iako na vreme obavešteno da su u Tivat stigle jače četničke snage i da preti opasnost da krenu prema Mrčevcu ovoj vesti nije pridavalo nikakve važnosti, sem što je na jednom brežuljku postavljena straža od omladinaca i omladinki. Stražari su posle podne izvestili da četnici obuhvataju selo sa severa, ali na to se niko nije osvrtao. I ne samo to, nego su svi, prema izveštaju Okružnog komiteta koji je vršio istragu po ovom slučaju »raspasali oružje, izuli gumaše i ostavili puške po strani, kao i torbice i ostalo. Sve njihovo obezbeđenje sastojalo se iz dvije straže, koje su isto tako bile raspojasane i nebudne«. Kad im je straža oko 19,15 saopštila da se grupa četnika približava mestu sastanka, ni tada situacija nije ozbiljno shvaćena; govorilo se da se približava noć i da četnici neće upasti u selo. Čak je i straža povučena. Posle 15 minuta jedan od članova Sreskog komiteta poslao je neke drugarice da još jednom provere kretanje četnika i čim su se ove udaljile 20—30 metara susrele su se sa četnicima. One su se u trku vratile da obaveste drugove, koji su još održavali sastanak, ali su ih četnici pratili u stopu. Potpuno iznenađeni partijski rukovodioci su pokupili oružje i odmah počeli odstupati neorganizovano, ne prihvatajući borbu. »Da su naši složno otvorili vatru i bacili bombe na ovu grupu četnika koja je nastupila niže od njih mogli su im nanijeti gubitaka i razbiti ih«. ²⁶⁶ Jedino su sekretar Sre-

²⁶⁶ Izveštaji OK Boke od 15. i 27. jula 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor; AVII-DM-CG-V-1.557 i 1.557/1.

skog komiteta Kotor Nikola Anđus i sekretar Okružnog komiteta Skoja za Boku Mihailo Ivanović prihvatili borbu i odmah bili ubijeni.

Sem njih poginuo je i član Sreskog komiteta Skoja za Kotor Bora Zeković, a drugarica Nena Božinović, član Skoja iz Mrčevca, bila je ranjena.

Ovaj događaj je vrlo negativno odjeknuo u čitavoj Boki, a koliki je tek gubitak za Partiju značio nestanak ovih hrabrih, odanih i omiljenih rukovodilaca. Naročiti gubitak osetio se u kotorskom srezu pogibijom Nikole Anđusa, koji je uspeo ne samo da ozdravi i podmladi partijsku organizaciju ovog kraja, nego i da joj ulije nov polet, vitalnost i hrabrost. Ali, na žalost, baš ta hrabrost i potcešnjavanje neprijatelja koštali su ga glave.

Posle ovog događaja stanje se naglo pogoršalo u tivatskoj opštini, a naročito u selima: Bogdašići, Kavču, a donekle i u Mrčevcu, jer su četnici, žandarmi, a posebno četnička »Crna ruka« vršili nečuvene zločine, nad kojima se i sam okupator »zgražao«.

Za vreme racije četnici su u Kavču ubili 3 osobe. »U Bogdašićima su izmrcvarili, pokidali noseve, izvadili oči, polomili prste, ruke, noge i najzad zaklali Tripa Maslovara, Nika Petrovića iz Kavča i Danicu Maslovar iz Bogdašića.²⁶⁷ . . . Osim toga izudaranih ima masa, a pohapšenih na stotine, tako da ih zatvaraju u opštinske zgrade, jer u zatvoru nema mesta. . . Pljačka je ogromna.«²⁶⁸ O ovom pokolju govori se i u jednom izveštaju Bogdana Matkovića, predsednika opštine peraške. Obrazlažući hapšenje nekih četničkih oficira, on piše: »Što se tiče hapšenja potporučnika Slobodana Nenezića dovode ga u vezu sa šest ubistava učinjenih pre nekoliko dana u Bogdašiću i Kavču, gde su leševi bili prosto iskasapljeni.«²⁶⁹

Ovu akciju su ne samo odobrili nego i vešto inspirisali Nemci, znajući da će četnici naročito iskaliti svoj bes na hrvatskom stanovništvu. Posle masakra u selima tivat-

²⁶⁷ Izveštaj OK Boke od 21. jula 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Orig. u OK Kotor.

²⁶⁸ Isto

²⁶⁹ AVII-DM, k. 7-52/58.

ske opštine Nemci su uz pomoć proustaških elemenata uspjeli da naoružaju stanovnike ovih sela »kako bi se branili protiv četnika«, a u stvari protiv pripadnika narodno-oslobodilačkog pokreta. Da bi se prikazao pred narodom kako je protiv brutalnosti i politike četnika, a za zaštitu mirnog stanovništva, okupator je uhapsio neke četničke rukovodioce, a za drugima uputio poturu, ali su svi bili brzo pušteni na slobodu.²⁷⁰

Ovaj privremeni stav okupatora prema četnicima izazvao je kod ovih veliko nespokoјstvo pa su čak počeli pretpostavljati da Nemci forsiraju ustaški pokret u Boki. Zato su vrlo brzo reagovali, još jače se eksponirajući kao verne sluge okupatora, što je Nemcima i bio cilj, koji su ih zatim sa »zvaničnog mesta« uverili, da nema bojazni od pogoršavanja odnosa i dolaska ustaša u Boku.²⁷¹

Četnička akcija na poluotok Vrmac nije bila ni završena, a već je otpočinjala sa drugim snagama na drugom kraju Boke, u hercegnovskom srezu i na poluotoku Luštici.

U hercegnovskoj i primorskoj opštini četnička kaznena ekspedicija dejstvovala je 9, 10. i 11. jula. U pljački, hapšenjima i zverstvima naročito se isticao »nacionalni bataljon« Miloša Kovača, kome su se pridružili četnici iz Vučedolske brigade i nešto sa lokalnog područja. Četnici su pohapsili 170 lica iz ove dve opštine i sve ih strpali u improvizovani logor u Baošićima. Ni četnici ni Nemci nisu vodili računa o ishrani zatvorenika, već su im hranu morale donositi njihove porodice. Logor je postojao sve do konca avgusta 1944.²⁷²

Razularene bande pod vođstvom Miloša Kovača harale su i po poluostrvu Luštica od 13. do 15. jula i izvršile niz brutalnih nasilja, pljački i hapšenja.²⁷³

²⁷⁰ Isto i izveštaj OK Boke od 27. VII 1944. PK-u. Orig. u OK Kotor.

²⁷¹ AVII-DM-CG-V-1.558 i 1.559; izveštaj OK Boke od 27. VII 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

²⁷² Obaveštajni izveštaj od 3. IX 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom; izveštaj OK Boke od 27. VII 1944. PK-u CG. Prig. u OK Kotor.

²⁷³ Isto i AVII-DM-CG-V-1.557.

Odmah posle kaznene ekspedicije, četnici i crnorukaši iz Grblja počeli su svakodnevno zalaziti u sva sela poluostrva Luštice. Posledica ovoga je bila da je i deo Lušticana primio oružje od okupatora da bi se branio od »Crne ruke«. Seoskim stražama koje su imale zadatak da spreče »svakome pristup u svoja sela«, okupator je u stvari, želeo da spreči dolazak i kretanje partizana.²⁷⁴

No, i pored kaznenih ekspedicija, logora i stalnog pritiska četnika i Nemaca nad narodom radi onemogućavanja opstanka i rada partijskih organizacija na terenu, one su se ne samo održale nego još čvršće povezale sa mamasama, sem u nekim selima gde je zaista bila svestrana kontrola okupatora i domaćih izdajnika.

I u ovim danima kad je besnela četnička reakcija, partijska organizacija je organizovala manje akcije i počela ponovo formirati udarne desetine po svim opštinama. Tako je grupa partizana 12. jula ubila 2 četnika u Mojdežu, a 13. jula jedna malo veća grupa napala je neprijateljsku posadu u Gornjem Morinju i razoružala kompletan vod četničke milicije.²⁷⁵

*

Jedna od najvažnijih akcija partizana u toku jula 1944, jeste *upad bokeljskih bataljona na teritoriju hercegovanjskog sreza*.

U duhu opštih vojno-političkih smernica Vrhovnog štaba i 2. udarnog korpusa Primorska operativna grupa je orijentisala deo svojih snaga prema Boki i Konavlima radi razbijanja četničkog pokreta, zauzimanja važnih komunikacija, izbijanja na morsku obalu i mobilizacije ljudstva. Jedan od prvih poteza štaba Primorske operativne grupe u realizaciji tih zadataka, bio je slanje 2. dalmatinske proleterske brigade u pravcu Konavala i grupe bokeljskih bataljona na prostoriju Vrbanje—Kruševice.

Pre polaska bokeljskih bataljona na određenoj prostoriji boravio je izviđački vod Primorske operativne gru-

²⁷⁴ Isto

²⁷⁵ Arhiv Istorijskog instituta CG — III-2-45 (44).

pe, koji je podneo izveštaj da je situacija na terenu odlična i da se može slobodno kretati sve do Kamenog. Obavešteni o ovako povoljnoj situaciji bataljoni su 24. jula ujutro krenuli iz Vrbanje preko Kruševica i Bijelića za Mokrine, bez ikakvog obezbeđenja, sem što je u Vrbanju ostavljen jedan vod.

Međutim, četnici su na nekoliko dana pre ovog događaja proneli vest da se u Konavlima koncentrišu velike snage ustaša sa namerom da upadnu u Boku. Vest je bila lažna, a cilj joj je bio mobilizacija ljudi u četničke redove.

Kad je partizanska kolona prolazila kroz selo Bijelići, jedan četnik je počeo bežati i vikati iz sveg glasa: »Bježte narode, dolaze ustaše«. Neki, preplašeni ovom veću počeli su bežati, ali čim su uvideli da su partizani, nastalo je pravo narodno veselje. Bataljoni su ovde zarobili oko 30 nacionalista koje su razoružali i pustili kućama. Međutim, jedan deo četnika zauzeo je dominantne položaje iznad sela Mojdež i Žlijebi, koje partizani nisu bili obezbedili. Tako su se četnici neopaženo zabacili bataljonima za leđa, i sa kose na brdu Dobroštica otvorili vatru. Delovi bataljona, koji su bili otišli u pravcu Mokrina, bili su prisiljeni na povlačenje.

U međuvremenu, grupa od 12 nacionalista iz sela Mojdeža predala se partizanima i stupila u bataljon.

Za vreme ove akcije poginuo je Luka Matković, zamjenik komandanta 1. bokeljskog bataljona, prvoborac i jedan od najuglednijih i najomiljenijih partizanskih i partijskih rukovodilaca u hercegnovskom kraju. Prilikom odstupanja bataljona poginula je i Marija Šoljaga, prvoborac, rodom iz Buljarice.

Za vreme ove akcije, partizani su pored priličnog broja pušaka zaplenili 2 mitraljeza i 2 puškomitraljeza.

Posle odstupanja bataljona, četnici su izvršili pokret prema Mokrinama, gde su popalili nekoliko kuća, pljačkali i vršili nasilja nad narodom zato što je sa oduševljenjem dočekao partizanske borce.

Akcija bokeljskih bataljona imala je pozitivnih i negativnih posledica. Pozitivno je što je narod posle više od dve godine četničke vladavine uvideo da partizani ne sa-

mo postoje, nego da su tu, na domaku njihovih sela, da su jaki i organizovani i da će brzo doći oslobođenje. Ova akcija, više političkog karaktera, ustalasala je mase. Narod ovih sela, a naročito omladina, krenuo je u bokeljske bataljone. Negativna strana ove akcije bila je što su četnici iskoristili pogibiju Luke Matkovića i slabo organizovan dolazak bataljona, prikazujući ih kao slabost partizana i što su dobili u vremenu da se brzo organizuju i pređu u protivnapad.²⁷⁶

Nekoliko dana posle ove akcije komandant četničke brigade Nikola Vukasović sa grupom četnika krstario je po selima primorske opštine (Sutorina, Mojdež) i održavao konferencije sa narodom, na kojima je lično on govorio. Izlažući političku situaciju i govoreći da se ona odvija u interesu četnika, oštro je napadao partizane i podvlačio spremnost na beskompromisnu borbu protiv njih. U svojim govorima je podvlačio i borbu protiv ustaša. Da bi uverio ljude u istinitost svojih izjava ubio je nekog Granića, čiji je sin bio oficir NDH.²⁷⁷

Posle svih ovih događaja u julu, Okružni komitet Boke izveštava Pokrajinski komitet Crne Gore da je i po red svih okolnosti stanje na čitavoj teritoriji, koja organizaciono pripada Okružnom komitetu Boke, vrlo dobro sem Grblja. »Poslednji međunarodni i unutarni događaji — piše u izveštaju Okružnog komiteta — u kojima se manifestuju naše krupne vojničke i političke pobeđe nisu ostavile pečat na te mase niti izazvali kod njih dublju diferencijaciju«. ²⁷⁸ Ova ocena ne može se u potpunosti prihvatiti, jer je od 1941. iz Grblja otišlo blizu 200 borača u Narodnooslobodilačku vojsku, i ako niko drugi onda su bar njihove porodice bile za narodnooslobodilački pokret.

²⁷⁶ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 652.

AVII-DM, br. 6348; izveštaj SK Herceg-Novom od 5.VIII 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom; izjava Milenka Radovića, tada političkog komesara Prvog bokeljskog bataljona.

²⁷⁷ Izveštaj SK Herceg-Novom od 5.VIII 1944. OK-u Boke. Original u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

²⁷⁸ Izveštaj OK Boke od 27.VII 1944. OK-u CG. Orig. u OK Kotor.

Međutim, istina je da je u Grblju vladala politička inertnost, kao i slepa poslušnost. Do ovoga je dovela demagoška politika četničkog rukovodstva (*»spasavanje srpstva«*), i špekulantski stav Italijana i Nemaca, koji ovde nisu vršili teror.

Stanje u drugim opštinama bilo je zadovoljavajuće. Uticaj partijskih organizacija i vrlo povoljan razvoj događaja u neposrednoj blizini aktivirali su do tada pasivne mase, koje su počele da prilaze narodnooslobodilačkom pokretu.

U budvanskoj opštini, kao i na teritoriji Paštrovića, rad partijskih organizacija se pravilno razvijao, a mase su se sve čvršće povezivale sa narodnooslobodilačkim pokretom. Tako se u julu formira jedna terenska partizanska četa iz sela Maina i Brajića. Pored manjih akcija četa je učestvovala u likvidiranju jednog manjeg nemačkog odreda kod mesta zvano Vrela, na putu Budva—Cetinje.

U Paštrovićima su se u ovom periodu takođe formirale partizanske desetine koje su izvodile manje akcije, a skoro u svakom paštrovskom selu funkcionisali su narodnooslobodilački odbori i ostale masovne organizacije. Isto tako i sa ovog terena svakodnevno su dolazili dobrovoljci za Narodnooslobodilačku vojsku.²⁷⁹

Inače, rad partijskih organizacija po svim sektorima odvijao se vrlo intenzivno i davao je vidne rezultate, naročito narodnooslobodilački odbori.

U kotorskom srezu u julu 1944. postoje i rade 20 seoskih odbora, 3 gradska i 3 opštinska, a formiran je i Sreski inicijativni narodnooslobodilački odbor (ukupno preko 100 odbornika). U hercegnovskom srezu postojalo je 16 mesnih i 1 gradski narodnooslobodilački odbor (oko 66 odbornika).

Posle pogibije Mihaila Ivanovića u Mrčevcu, kod koga je izgleda nađen spisak svih opštinskih aktiva, organizacija Skoja, doživela je teške trenutke jer je pohapšeno mnogo članova, ali se ubrzo opet oporavila.

²⁷⁹ Izveštaj SK Kotor od 21.VIII 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor, i hronike Budve, Maina i svetostefanske opštine.

AFŽ se pravilno razvijao. U kotorskom srezu okupio je oko 200, a u hercegnovskom kraju oko 450 aktivistkinja.²⁸⁰

Struktura i brojno stanje partijske organizacije na području Okružnog komiteta Boke izgledala je u julu 1944. godine ovako: Okružni komitet za Boku — 3 člana; 2 sreska komiteta (Kotor 4, a Herceg-Novi 3 člana). Na teritoriji Sreskog komiteta Kotor postojalo je 7 osnovnih partijskih organizacija, i to: u Budvi sa 3, u Luštici sa 3, u Tivtu sa 4, u Kotoru sa 5, u terenskoj partizanskoj četi sa 6 članova; zatim osnovna partijska organizacija Sreskog komiteta Partije sa 4 i osnovna partijska organizacija Sreskog komiteta Skoja sa 4 člana. U hercegnovskom kraju postojalo je 8 partijskih organizacija, i to: u Sutorini od 3, u Kruševicama od 5, u Herceg-Novom od 4, u Baošićima od 6, u Krivošijama od 6, u Risnu od 3 člana, kao i osnovna partijska organizacija Sreskog komiteta Herceg-Novi i Sreskog komiteta Skoja Herceg-Novi. Pored nabrojanih osnovnih partijskih organizacija postojale su još dve, i to: jedna sastavljena od članova Okružnog komiteta Partije i Skoja od 5 članova i druga od 3 člana u kurirskom vođu pri Okružnom komitetu.

Ukupno na području Okružnog komiteta Boke u julu 1944. bilo je 17 osnovnih partijskih organizacija sa 69 članova KPJ.

Organizacija Skoja imala je pored okružnog komiteta za Boku i sreske komitete za Kotor i Herceg-Novi, kao i priličan broj aktiva za koje se nije mogao utvrditi tačan broj.²⁸¹

TEROR OKUPATORA I ČETNIKA I AKTIVNOST PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Posle upada bokeljskih bataljona 24. jula, četnici su se razočarali u mase, jer su se osvedočili da su i mnogi

²⁸⁰ Izveštaj OK Boke od 27.VII 1944. PK-u CG; izveštaj SK Herceg-Novi od 5.VIII 1944. OK-u Boke. Originali u OK Kotor i u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

²⁸¹ Pregled kadrova OK Boke za mesec jul 1944. Original u OK Kotor.

njihovi dojučerašnji prijatelji i saradnici, pa čak i aktivni i naoružani četnici, sa neskrivenim oduševljenjem primili partizanske borce. Zato im nije bilo dovoljno što su odmah posle odstupanja partizanskih snaga izvršili pljačku i nasilja nad stanovništvom tih sela, nego su nastavili sa sistematskim racijama, rekvizicijama, mobilizacijom, pozivanjem na vežbu, paljenjem kuća i lažnom propagandom.

Da bi kaznili narod Kruševica i Vrbanja, četnici iz Grahova, Krivošija i zapadnog dela Boke, pod komandom zloglasnog komandanta Vučedolske brigade Janičića, preduzeli su 1. avgusta kaznenu ekspediciju. Njihov cilj je bio da pohvataju i likvidiraju nekoliko istaknutih rodoljuba i komunista, a zatim da pod pretnjom izvrše mobilizaciju. Svim prijateljima i simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta opljačkali su hranu i stoku, a Vidaku Pavloviću i Jovanu Novakoviću zapalili kuće.²⁸² Zatim su mobilisali jedan deo seljaka, ali ne na osnovu simpatija, već straha. U svim selima su organizovali seosku miliciju, ali su njeni pripadnici bili blagonakloni prema partizanima i čim su osetili da oni dolaze, sklanjali su se. Partijski radnici su i pored četničkog terora obilazili skoro svako selo, održavajući konferencije sa stanovništvom, upoznaujući ih sa najnovijim događajima.²⁸³

U toku avgusta na terenu hercegnovskog sreza ponovo je oformljena jedna terenska partizanska četa, koja je izvodila manje akcije. Tako je jedna partizanska grupa, početkom avgusta, razoružala stražu u selu Bunovići i zaplenila 6 pušaka. Druga grupa razoružala je 2 milicionera u Kumboru i oduzela im 2 puške. Sem toga, izvršeno je i nekoliko ekonomskih akcija.²⁸⁴

Partijska organizacija je, takođe, radila i sa ljudima u neprijateljskim formacijama, pa je preko njih često dobijala obaveštenja o namerama i pravcima pokreta čet-

²⁸² Obaveštajni izveštaj iz Herceg-Novog od 3. IX 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

²⁸³ Izveštaj SK Herceg-Novi od 5.VIII 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

²⁸⁴ Isto

ničkih jedinica, o stanju i raspoloženju u četničkim redovima i sl. Iz baošićkog logora su 12. avgusta, na primer, uz pomoć stražara, koji je bio u vezi sa terenskim partijskim radnicima, pobjegla 2 simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta zajedno sa stražarom i priključili se partizanima. Iz hercegnovskog zatvora su, takođe, uz pomoć stražara uspele da pobjegnu dve osobe, zajedno sa stražarom, koje su kasnije, sem stražara, nedaleko od sela Mojdeža poginule.²⁸⁵

Četnici, žandarmi i milicija (oko 150 ljudi), pod komandom Branka Sekulovića, izvršili su 28. avgusta pretres sela: Bunovića, Repaja, Kuta, Đenovića i Baošića. Cilj im je bio da zaplaše narod koji je masovno sarađivao sa terenskim partijskim radnicima i izvrše pretres i hvatanje ilegalaca. Za vreme ove akcije kod kvislinga je vladala usled opšteg razvoja događaja potpuna inertnost i bezvoljnost, čak su pojedini pripadnici milicije sami signalizirali pravac kretanja, da se ne bi sreli sa partizanima.²⁸³ Slična akcija, sa istim brojem snaga i istim ciljem izvedena je 27. avgusta u selu Sutorina²⁸⁷.

U kotorskom srezu, avgusta 1944, partizani su izveli nekoliko akcija. Tako je uhvaćen, a zatim odveden u Crnu Goru i streljan, poznati četnički eksponent, zamenik komandira kotorske žandarmerijske čete, Ratko Nenezić. Zatim je bez borbe razoružano 5 članova milicije koje su četnici prisilno odredili da čuvaju stražu i patroliraju. Isto tako razoružana su 2 milicionera u Mrčevcu i izvršeno je nekoliko ekonomskih akcija. U selu Bogdašići grupa partizana napala je 35 četnika i ranila dvojicu. Ova akcija nije bila dobro pripremljena pa je ostavila prilično loš utisak kod naroda toga kraja. Slično se odrazio i događaj u Prčanjju 27. avgusta: dva zarobljena Nemca napala su noževima dva partizana — sprovodnika, nanevši jednom lakše a drugom teže povrede. Zahvaljujući samo narodu ovog

²⁸⁵ Obaveštajni izveštaj iz Herceg-Novog od 3. IX 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Original u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

²⁸⁶ Isto

²⁸⁷ Isto

kraja, koji je odmah prihvatio i sakrio ranjenog partizana, izbegnute su žrtve.²⁸⁸

Sa teritorije kotorskog sreza u toku avgusta stupilo je u Narodnooslobodilačku vojsku oko 20 boraca, dok je za isti period iz hercegnovskog sreza otišlo preko 40 boraca.²⁸⁹

Četnici i Nemci bili su vrlo aktivni i na teritoriji Paštrovića u toku avgusta. Pored manjih upada i pretresa sela, maltretiranja simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta i konfiskovanja svega do čega su dolazili u partizanskim selima, oni su oko 10. avgusta organizovali jednu veću raciju na području petrovačke opštine. Kroz sva sela kuda su prolazili hapsili su ljude koje su zatekli kod kuća i odveli ih kao taoce. Pri povratku iz ove akcije ubili su nekoliko aktivista narodnooslobodilačkog pokreta među kojima Gregović Andriju i Gregović Špira.²⁹⁰

Na teritoriji Paštrovića, na obali kod Petrovca na Moru, iskrcala se 19. avgusta grupa britanskih oficira, koji su doneli prilično ratne spreme i radio-stanicu. Oni su se odmah povezali sa partizanima. Ovoj grupi Britanaca koji su potom radio-stanicom uhvatili vezu sa svojom komandom u Italiji, avioni su padobranima dostavljali razni ratni materijal, hranu, odeću i obuću, od čega su deo koristili i partizani. Britanci su ovaj materijal spuštali u Paštrovsku goru, na mesto zvano Poljica. Jednom prilikom (oko 10. septembra), kad je deo ovog materijala pao na prostoriju između partizana i Nemaca, došlo je do borbe, kojom prilikom je poginuo borac Jovo Gregović. Britanci su neko vreme posle ovog događaja, izvesnu količinu ratnog materijala prebacili brodom u Paštroviće, kod Debelog rta, a odatle ga je narod, iako je ovo bilo u blizini Nemaca zajedno sa terenskim partijskim radnicima, prebacio na Paštrovsku goru. U akcijama, koje su izvodili partizani iz Petrovca, učestvovali su i neki od ovih britanskih oficira. Tako je prilikom jednog napada partizana na železničku

²⁸⁸ Izveštaj OK Boke od 1. IX 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

²⁸⁹ Izveštaj SK Kotor od 21.VIII 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor; izveštaj SK Herceg-Novom od 2. IX 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

²⁹⁰ Hronika svetostefanske i petrovačke opštine.

stanicu u selu Limljane (Crmnica) u oktobru 1944. učestvovalo i nekoliko Britanaca od kojih je jedan vojnik poginuo.²⁹¹ Pored ove grupe Britanaca, u blizini Cavtata u isto vreme iskrcala se druga grupa.²⁹²

Jedna od važnih manifestacija narodnooslobodilačkog pokreta na području Okružnog komiteta Boke u avgustu, bila je proslava godišnjice ustanka u Crnoj Gori i Boki. Pošto su okupator i domaći izdajnici preduzeli sve mere da bi sprečili proslavu 13. jula u Boki, Okružni komitet je odlučio da se proslava pomeri za mesec dana, pa je održana 13. avgusta. Proslava je održana vrlo uspešno. Po svim planinskim selima i vrhovima paljene su vatre, održavane konferencije na kojima je govoreno o danu ustanka i uspesima Narodnooslobodilačke vojske i uopšte o razvoju vojno-političke situacije. U mestima gde su bili garnizoni neprijatelja, lepljeni su plakati, pisane parole i deljen je propagandni materijal. U nekim opštinama četničke elemente je uhvatila prava panika i iz sela su počeli bežati u utvrđene garnizone. Proslava se vrlo pozitivno odrazila na stanovništvo Boke i još više ih podstakla na čvršću saradnju sa narodnooslobodilačkim pokretom.²⁹³

Da bi se mogla sagledati prava slika stanja u Boki i dati kratka ocena za avgust po svim, sektorima, najbolje je osvrnuti se na neke važne dokumente sreskih komiteta i Okružnog komiteta Boke koji prilično dobro, iako ne uvek potpuno tačno, prikazuju objektivne teškoće i subjektivne slabosti i partijskih organizacija i narodnooslobodilačkog pokreta kao celine.

U pismu sekretara Okružnog komiteta Boke od 25. avgusta, upućenog sreskim komitetima Kotor i Herceg-Novi, konstatuje se da se stanje u Boki u poslednje vreme znatno pogoršalo i da je opstanak na terenu umnogome

²⁹¹ Isto

²⁹² Pismo Primorske operativne grupe OK-u Boke od 31.VIII 1944. Orig. u OK Kotor i pomenute hronike.

²⁹³ Izveštaj SK Herceg-Novi od 2.IX 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom i izjava Uroša Zagorca koji je tada bio sekretar SK Skoja Herceg-Novi.

otežan. Uzrok ovome bile su objektivne teškoće, ali i subjektivne slabosti.

Boka, ratna luka i baza, relativno gusto naseljena, ispresecana gustom mrežom komunikacija, načičkana utvrđenjima i posadama, omogućavala je okupatoru i njegovim trabantima laku kontrolu i kažnjavanje svakog sela i zaseoka. Sem toga, činjenica je da se od maja 1942. pa do upada bokeljskih bataljona 24. jula 1944. u Boki nije pojavila ni jedna veća partizanska jedinica, koja bi pokazala snagu narodnooslobodilačkog pokreta i moralno uticala na široke mase naroda. One su se, iako su priželjkivale pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta, morale pod jakim terorem okupatora i domaćih izdajnika povinovati njihovim naredbama, osećajući se nemoćne i slabe bez ičije zaštite. tako ne sme se prenebregavati ni činjenica da su za ove 2 godine okupator i kolaboracionisti nesmetano gospodarili po svim selima Boke, ubijajući svakog ko im je bio sumnjiv i obmanjujući mase na razne perfidne načine.

Prva subjektivna greška bila je što partijska organizacija nije pripremala mase na mogućnost teških i drastičnih odmazda okupatora i domaćih izdajnika, već je u svojoj političkoj agitaciji nastupala sa parolama o brznoj i lakoj pobjedi, tako da su mase, a zajedno sa njima i partijska organizacija, potpuno nespremne dočekale julski nalet kaznenih ekspedicija. Druga, što partijske organizacije u nekim mestima, usled neiskustva i političke nedoraslosti, nisu pokazivale inicijativu da koriste vojne i političke pobjede Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i saveznika, kao i svaku grešku i laž okupatora i kvislinga. Isto tako pojedine partijske organizacije, pa i rukovodstva, ispoljavale su, uglavnom, aktivnost u onim mestima gde je ceo narod bio za narodnooslobodilački pokret i gde su se mogli slobodno kretati. Treća slabost, po oceni sekretara Okružnog komiteta, bila je, što su pojedine partijske organizacije svoju oštricu usmeravale samo na akcije protiv okupatora, zapostavljajući akcije protiv kolaboracionista. Ovo se ne bi moglo prihvatiti jer akcija u Lušnici na žandarne od 15. juna, likvidiranje poručnika Rusovića u Tivtu, Bajkovića u Grblju, kao i napad na četnike u Bogda-

šićima, razoružavanje straže u Bunovićima, Kumboru, Prčanju, hvatanje Ratka Nenezića itd., govore suprotno. Isto tako ne bi se mogla prihvatiti ocena Okružnog komiteta da se u Boki vodila uska stranačka propaganda, i da je nju koristio neprijatelj ukazivajući narodu da partizani vode borbu za svoje interese, a da im nije stalo do stradanja naroda. Međutim, to se ne vidi iz jednog dokumenta, nego naprotiv, svuda se ističe narodnooslobodilački pokret kao osnovna platforma za okupljanje svih progresivnih snaga za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Sem toga, može se bez preterivanja konstatovati da su ogromnoj većini naroda, a naročito omladini u Boki i Paštrovićima imponovali Komunistička partija Jugoslavije i njen program i da su mase bile tako čvrsto na liniji narodnooslobodilačkog pokreta upravo zato što su znale da je u njemu osnovna i glavna snaga Partija. Ove tvrdnje da Partija vodi neku svoju usku stranačku politiku dolazile su upravo od onog vrlo malog broja ljudi koji ni tada, ni ranije, a ni kasnije nisu bili na liniji narodnooslobodilačkog pokreta, već su čekali, što su četnici Draže Mihailovića vešto koristili, i koji su se konačno i našli s njima u istom taboru.

Kao subjektivnu slabost Okružni komitet Boke navodi i to da partijska organizacija nije uspela da ubedi narod da mu je jedini put kojim treba da ide — put borbe i da s obzirom na to narod gleda da stvara kompromise sa neprijateljem, a ne da se lati oružja.

I ova ocena doneta je »ad hoc«. Narod je primao oružje onda kad mu je pretila četnička kama, a snage narodnooslobodilačkog pokreta nisu mogle da ga zaštite. Međutim, ti isti ljudi koji su primili oružje od okupatora, nisu ga upotrebili protiv narodnooslobodilačkog pokreta, nego su njime, vrlo često, čuvali terenske partijske radnike, a čim su se pojavile prve jedinice Narodnooslobodilačke vojske sa oduševljenjem su prišli svojim oslobodiocima

i uvrstili se u redove boraca Bokeljske brigade, sem onih koji su klasno bili na suprotnoj strani.²⁹⁴

Ovako oštra ocena slabosti rada partijske organizacije, koju je dao Okružni komitet Boke, data je sa ciljem da se čitava partijska i skojevska organizacija mobilišu za intenzivniji i sveobuhvatniji rad, ali se mora naglasiti da je ocena bila preoštra, što potvrđuje i kritika koju je uputio Pokrajinski komitet Crne Gore Okružnom komitetu Boke povodom ovakvih ocena.²⁹⁵

Da bi se mogla dati ocena rada partijske organizacije po svim sektorima, izložiće se, ukratko, stanje po opštinama u drugoj polovini avgusta, na osnovu izveštaja sreskih komiteta i sumarnog izveštaja Okružnog komiteta Boke Pokrajinskom komitetu Crne Gore, od 28. avgusta 1944. godine.

U budvanskoj opštini je kapetan Milivoje Mitrović, glavni eksponent Draže Mihailovića, uspeo da dobar deo naroda pasivizira. U tome mu je išao na ruku okupator represalijama, a donekle i nedovoljna budnost тамошње partijske organizacije, koja nije uspela da ovog najvećeg protivnika narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju razobličí pred narodom. Koristeći strah naroda od okupatora i grbaljskih crnorukaša, on je uspeo da na području ove opštine oformi organizaciju »Crna ruka«, koja je u početku brojala oko 80 ljudi, ali je zahvaljujući radu i uticaju Partije na mase brzo spala na 35 ljudi. Ovaj izdajnik je otvoreno govorio »da on nije protiv partizana, da nije protiv odlaska ljudi u našu vojsku, ali da je protiv boravka naših pozadinaca na terenu, protiv izvođenja vojničkih akcija, jer one ništa ne koriste, već samo navlače nepotrebne represalije na narod«. ²⁹⁶ Organizujući »Crnu ruku«, da bi se navodno zaštitili od Grbljana i upotrebljavajući parole o čuvanju naroda i neizazivanju okupatora,

²⁹⁴ Izveštaj OK Boke od 28.VIII 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

²⁹⁵ Pismo OK Boke od 25.VIII 1944. sreskim komitetima i pismo PK CG OK-u Boke od 10.IX 1944. Original u OK Kotor.

²⁹⁶ Izveštaj OK Boke od 28.VIII 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

stvorio je kod jednog dela masa politički kapital kao spasilac narodnih interesa. Sem toga, vešto je umeo da sebe predstavi kao lice za kojim traga okupator. Njegov uticaj je bio naročito jak u selu Podostrog, gde je, uglavnom, kao i njegov štab, najviše boravio.

Najbolje stanje u ovoj opštini bilo je u selu Brajićima, gde za sve vreme niko od meštana nije primio oružje od okupatora. U ovom selu partizani i partijski terenski radnici slobodno su se kretali, bili rado primani, i sa grupama od po 20—30 ljudi održavali političke konferencije. Isto tako povoljni uslovi za politički rad bili su u Majstorima, Očinićima i ostalim zaseocima uz lovcenski masiv. Preko ovih sela partijska organizacija je hvatala vezu i uspostavljala dodir sa svim ostalim selima budvanske opštine, gde je većina naroda bila za narodnooslobodilački pokret, ali usled dva-tri izdajnika masovniji rad sa narodom po tim selima bio je onemogućen.²⁹⁷

U grbaljskoj opštini stanje je bilo najteže. Rad terenskih partijskih radnika bio je moguć u 2 sela gornjeg Grblja — Sutvaru i Prijevoru. U ostala sela pristup je bio nemoguć, ali su se u skoro svakom selu nalazili simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta sa kojima je održavana veza ili pismena ili direktnim kontaktom.

U ovo vreme jedna grupa viđenijih grbljanskih seljaka pokušala je da stvori kompromis između okupatora, četnika i partizana. Oni su počeli javno istupati protiv zločina i represalija »Crne ruke« i predlagati da se ona raspusti, a Ivetić i Lazarević osude, ali da se i dalje zadrži oružje radi održavanja rada. Oni su se složili da kroz Grbalj partizani mogu slobodno da se kreću, ali, pod uslovom da ne smeju izvoditi nikakve akcije, da se ne bi izazvali Nemci. Ova grupa je neko vreme slobodno radila, ali je zatim od četnika bila uhapšena, nekoliko dana zadržana u zatvoru, a zatim puštena. Sa ovim je i njihova akcija bila likvidirana.

Može se pretpostaviti da je akciju ove grupe inspiri-

²⁹⁷ Isto i izveštaj SK Kotor od 21.VIII 1944. OK-u Boke. Orig. i OK Kotor.

sao okupator, kome je bio potreban mir i obezbeđenje komunikacija na ovom važnom području. S druge strane, ovaj pokret ima dosta sličnosti sa propagandom i akcijama četničkog komandanta u budvanskoj opštini kapetana Milivoja Mitrovića.²⁹⁸

Stanje u opštini *Krtole* bilo je krajem avgusta zadovoljavajuće, prema oceni Sreskog komiteta Kotor i Okružnog komiteta Boke. Iako je većina seljaka pod pritiskom okupatora primila oružje, čitav narod, sem 10—15 ljudi, bio je raspoložen za narodnooslobodilački pokret i spreman da ga pomaže. Seljaci su rado primali ilegalne partijske radnike, čuvali ih i prebacivali iz sela u selo.

U *luštičkoj opštini*, posle julske kaznene ekspedicije i zločina »Crne ruke«, stanje se naglo pogoršalo. Dok su se partijski terenski radnici u ovoj opštini u leto 1943, a naročito posle kapitulacije Italije, skoro potpuno slobodno kretali u svakom selu — posle julskog četničkog naleta stanje se potpuno izmenilo u korist neprijatelja. Mase je uhvatila strašna panika, a s obzirom da je do tog momenta Luštica bila skoro potpuno van domašaja okupatora, da nije do tada osetila skoro nikakve represalije i ostale strahote rata, kao i da je sam narod ove opštine vrlo miran i povučen — okupator i četnici su uspeli da ga naoružaju i u priličnoj meri odvoje od narodnooslobodilačkog pokreta. Ne bi se mogla prihvatiti ocena ondašnjeg partijskog rukovodstva da bi dobar deo ljudi iz Luštice posle prijema oružja pucao na partizane, ali je činjenica da su Luštičani, usled navedenih okolnosti, kao i sve jače kontrole okupatora i žandarma, postali vrlo pasivni u odnosu na narodnooslobodilački pokret i da je rad Partije na tom terenu sve do oktobra 1944. godine bio onemogućen.²⁹⁹

Zločini četnika, sistematski pritisak okupatora na mase i podrivački rad mačekovskih i proustaških elemenata teško su se odrazili na veliki deo masa *Tivatske opštine*, a naročito u Bogdašićima, Kavču i Mrčevcu, gde su četnička zverstva bila najstrašnija. U ovakvoj situaciji oku-

²⁹⁸ Isto

²⁹⁹ Isto

pator je uspeo da naoruža sela: Kavač, Bogdašiće i Mrčevac »kako bi se branili od Crne ruke«, u stvari, da bi se odstranio uticaj narodnooslobodilačkog pokreta u ovim selima, gde je do tada zaista bio jak. Okupator je pokušao naoružati i ostala sela u ovoj opštini, ali zahvaljujući blagovremenoj intervenciji partijske i skojevske organizacije, to je otklonjeno.

U ovoj opštini došlo je i do emigriranja priličnog broja muškaraca sposobnih za vojsku u NDH. Ova pojava je s jedne strane odraz straha od četničkog pokolja a s druge posledica perfidne politike i propagande proustaških elemenata. Emigrirali su oni koji su se do tada skoro potpuno pasivno odnosili prema narodnooslobodilačkom pokretu, mada je među njima bio i jedan mali broj njegovih simpatizera.³⁰⁰

Sve ovo nedvosmisleno govori da je i u Boki postojala ilegalna ustaška organizacija koja nije imala nekog naročitog uticaja, ali koja je, ipak, predstavljala latentnu opasnost protiv koje se trebalo boriti.

No, i pored svega, rad partijske organizacije u ovoj opštini nije prekidan, već se, zavisno od trenutnih situacija, poboljšavao ili pogoršavao. I u najtežoj situaciji, za vreme najvećih racija, narod ove opštine čuvao je svoje ilegalce.

Najbolje stanje u čitavom kotorskom srezu bilo je, u ovom periodu, u *kotorskoj opštini*. Skoro sav narod bio je prijateljski raspoložen prema narodnooslobodilačkoj borbi. Nemci su i u ovoj opštini uz pomoć četnika i žandarma naoružali po 5—6 ljudi u pojedinim selima, da zajedno sa žandarmima održavaju straže. »Ovi seljaci nas stalno obavestavaju — kaže se u izveštaju Okružnog komiteta Boke od 28. avgusta 1944. — o mjestima gdje održavaju straže i zasjede. Poneki nas mole da dođemo i odvedemo ih sa stražarskog mjesta, kako bi se njihove porodice mogle pravdati pred okupatorom i izdajnicima.«³⁰¹ Većina ljudi sposobnih za vojsku bila je spremna da stupi u partizane,

³⁰⁰ Isto

³⁰¹ Isto

ali briga i strah za porodicu primoravali su mnoge da ostanu kod svojih kuća. Inače, partijski radnici u svim selima ove opštine za čitavi period četničke vladavine uspešno su radili sa masama.³⁰²

U primorskoj opštini politički uticaj narodnooslobodilačkog pokreta stalno je rastao. Kad god četnici ili okupator nisu u neposrednoj blizini, rad sa masama se odvijao vrlo intenzivno i uspešno, jer je ogromna većina naroda bila za narodnooslobodilačku borbu. Usled takvog raspoloženja, a naročito posle upada bokeljskih bataljona četnici pojačavaju teror.

Hercegovska opština, a posebno grad Herceg-Novi, bili su najjače četničko uporište u ovom srezu. Posle svakog zapaženog dolaska partijskih radnika u neko selo, četnici bi vrlo brutalno reagovali. Naročito su se okomili na omladinu u kojoj nisu za čitavo vreme uspeli stvoriti bilo kakvo uporište. U ovoj opštini četnici su imali svoj štab i logor, a prisustvo velikog broja četničkih oficira i ostalih reakcionarnih elemenata stvaralo je psihozu krajnje nesigurnosti i straha. Pored svega, u svakom selu i varošici pa i u samom Herceg-Novom, Partija je imala veliki broj »odanih prijatelja koji i u najtežoj situaciji održavaju stalnu ličnu vezu sa nama«.³⁰³

Najteže stanje u hercegovskom srezu bilo je u risanskoj opštini. Ovde su se od kapitulacije Italije stalno nalazile jake nemačke snage, pošto je Risan za njih značio važnu raskrsnicu. Pored toga, ovde su bili vrlo aktivni poznati zlikovci — komandir žandarmerijske čete kapetan I klase Gajo (Gavrilo) Radović i komandant Krivošijskog »nacionalnog« bataljona Miloš Kovač. U Risan i mesta pored obale terenski partijski radnici nisu mogli zalaziti, ali se tu, ipak, osećao jak uticaj narodnooslobodilačkog pokreta, što je u prvom redu zasluga omladine. U čitavoj opštini, a naročito u mestima duž obale, u ovom periodu bio je veliki broj omladinaca u partizanima ili u zatvo-

³⁰² Isto

³⁰³ Isto

rima. Četnici i žandarmi su zato za čitav period svoje vladavine bili naročito svirepi prema omladini.

Pored Risna, zbog odanosti narodnooslobodilačkom pokretu, najviše je stradalo selo Morinj, u kome je poginulo i streljano oko 30 omladinaca. Da bi zastrašili narod, četnici su ubili jednog uglednog i vrlo poštenog starca Mitra Lukovca, prijatelja narodnooslobodilačke borbe. U čitavoj opštini, sem 20—30 najizrazitijih neprijatelja, koji su još u periodu postojanja Orjenskog bataljona pokušali izvršiti prevrat u Krivošijama aprila 1942, ogromna većina naroda je bila za narodnooslobodilački pokret. Ali usled navedenih okolnosti, rad partijske organizacije bio je otežan, pa je zato jedan deo naroda bio prilično pasivan prema narodnooslobodilačkoj borbi.³⁰⁴

Zahvaljujući povoljnom razvoju međunarodne i unutarnje vojno-političke situacije, kao i radu partijske organizacije u Boki i Paštrovićima, opšte političko stanje u Boki se, i pored terora okupatora i četnika, iz dana u dan popravljalo u korist narodnooslobodilačkog pokreta. Ovakav razvoj događaja, uz organizovani rad Partije, imao je vrlo pozitivnog odraza ne samo na deo masa koji se do tada držao pasivno, već i na one koji su usled neobaveštenosti i pod pritiskom neprijatelja i njihove propagande stajali uz bok okupatora i domaćih kolaboracionista, ali koje nisu »zagazile u zločine«. I ovaj deo masa, iako se ovo odnosi na relativno vrlo mali broj, sve je otvorenije izražavao neraspoloženje, a često i ogorčenje prema zločinima crnorukaša i njihovih naredbodavaca. Mnogi među njima izbegavali su da idu u potere za partijskim radnicima, da stoje na straži, u zasedi itd. Čak su pojedinci ili grupe hvatali vezu sa terenskim partijskim radnicima da bi se prebacili u partizane.

Razvoj događaja stvarao je nespokojstvo kod domaćih izdajnika koji se zbog zločina nad narodom nisu mogli nadati ničemu dobrom. Zato se oni bore, nadajući se spasu sa zapada. Jedan deo četničkih oficira nastojao je da se dohvati Italije da bi se uvrstio u savezničke ili neke

³⁰⁴ Isto

druge formacije, odnosno da bi uticao na saveznike da izmene stav prema Draži Mihailoviću.³⁰⁵ Drugi oficiri nastoje da se zadrže na ovom terenu radi »dočeka« zapadnih saveznika, preduzimajući izvesne vojne i političke mere: formiraju »ravnogorske odbore« i omladinske »svetosavske ravnogorske odbore«, a narodu objašnjavaju da je kralj pod pritiskom raspustio staru i formirao novu vladu, ali da će saveznici na kraju ipak podržati četnike.³⁰⁶

U avgustu 1944. Okružni komitet Boke doneo je odluku da se usled teškog stanja u Boki povuče sa terena jedan broj aktivista članova Partije, koji usled slabog zdravlja i nedovoljne snalažljivosti nisu mogli dalje ostati i uspešno raditi. Tako je iz kotorskog sreza otišlo »pet drugarica i četiri druga, a iz hercegnovskog sreza tri drugarice i šest drugova«.³⁰⁷

Brojno stanje partijske organizacije u Boki posle ove odluke izgledalo je ovako: u kotorskom srezu postojao je Sreski komitet Partije od 3 člana, Sreski komitet Skoja takođe od 3 člana i još 20 članova Partije. Na istom terenu postojalo je 8 aktiva Skoja sa 48 članova. U hercegnovskom kraju takođe je postojao Sreski komitet Partije od 3 člana, Sreski komitet Skoja od 3 člana i još 14 članova Partije, od kojih 3 žene. Organizacija Skoja bila je obuhvaćena u 26 aktiva sa 115 članova.

Brojno stanje partijske organizacije na čitavoj teritoriji Boke u avgustu iznosilo je, bez Okružnog komiteta i osnovnih partijskih organizacija koje su postojale pri Okružnom komitetu, 46 članova Partije i 163 člana Skoja.³⁰⁸

Rad organizacije Skoja naročito se osećao u kotorskoj, hercegnovskoj i primorskoj opštini. Borbenost, vitalnost, politička svest i brzina u izvršavanju postavljenih zadataka, bile su karakteristika organizacije Skoja.

³⁰⁵ Isto i ORNJ, knj. II, str. 335.

³⁰⁶ Izveštaj OK Boke od 28. VIII 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

³⁰⁷ Isto

³⁰⁸ Isto

Četnici su se naročito okomili na organe narodne vlasti, tako da je posle racija u julu i avgustu vrlo malo *narodnooslobodilačkih odbora* ostalo da funkcioniše u punom sastavu. Jedan broj odbornika je bio uhapšen, drugi su stupili u jedinice Narodnooslobodilačke vojske, dok se izvestan broj usled oštih represalija privremeno pasivizirao. Usled toga, priličan broj odbora ostao je okrnjen, dok su neki bili potpuno prestali sa radom. Ali Partija je uz pomoć Skoja, ostale omladine, AFŽ-a, brzo uspostavljalala organe narodne vlasti gde god su ranije postojali.

Organizacija AFŽ-a je u ovom periodu dala pozitivne rezultate. Skoro u svim mestima, gde su postojale partijske i skojevske organizacije, bili su formirani i odbori AFŽ-a, ali posle povlačenja skoro svih žena članova Partije sa terena, rad ove organizacije bio je mnogo slabiji.³⁰⁹

DEFINITIVNI PRELOM

Septembar 1944. godine predstavlja u opštem razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Boki početak definitivnog preloma kako za slom okupatora, tako i u prilaženju i aktiviranju masa za narodnooslobodilački pokret. Ovaj mesec je i početak ozbiljne diferencijacije u četničkim redovima, što četničko rukovodstvo nastoji da spreči po svaku cenu, primenjujući drastične mere.

Dolazak Crvene armije na Dunav i uspesi zapadnih saveznika u Francuskoj i Italiji, već su jasno ocrtavali sigurnu pobedu antihitlerovske koalicije u kojoj je i naša zemlja igrala važnu ulogu. Ovakav razvoj međunarodnih događaja vidno je uticao na još veće rasplamsavanje narodnooslobodilačke borbe u našoj zemlji i na potpuno opredeljivanje narodnih masa za nju. S druge strane, ogromnu ulogu u opredeljivanju masa za narodnooslobodilački pokret odigrale su pobjede Narodnooslobodilačke vojske širom naše zemlje i ispravna linija Partije, koja se sve više manifestovala kroz Jedinostveni narodnooslobodi-

³⁰⁹ Isto i izveštaj SK Kotor od 21.VIII 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor.

lački front, kao i sve otvorenija sprega četnika Draže Mihailovića i okupatora, koja se na svakom koraku svakim danom sve više ogledala.

Svi ovi elementi kao i aktivan rad partijske organizacije vrlo pozitivno su se odrazili i na narodne mase Boke i Paštrovića, koje, kako se navodi u jednom izveštaju, »vrve i hitaju u partizane«. ³¹⁰

Stav okupatora prema narodu umnogome se izmenio. Dok su ranije bili vrlo oholi, bahati i svirepi, postepeno su postali ne samo blaži, nego su nastojali da se približe pojedincima, da se žale na sudbinu, da mole razne stvari itd. Prestali su sa uzimanjem talaca i uopšte čitavu upravu prepustili su četnicima. Oni su, uglavnom najviše boravili u utvrđenjima i garnizonima opasanim bodljikavom žicom i minskim poljima. Da bi pribavili hranu i novac, u čemu su počeli oskudevati, prodavali su razni materijal iz magacina, pa čak i ratnu spremu. Inače njihovi oficiri su i dalje sa vojnicima, a posebno sa mornaričkim jedinicama svakodnevno izvodili strojevu borbenu obuku. Nemci su pronosili vesti kako će se protiv partizana boriti do poslednjeg, dok bi se savezničkoj jedinici predali. Ocenjujući i sami da će se morati brzo povlačiti, prestali su oko 15. septembra sa izgradnjom tunela kod Njivica (Herceg-Novi), dok su garnizone i pojedine položaje, naročito u risanskoj opštini, vrlo dobro utvrđivali. ³¹¹ Pored toga, Nemci su u toku avgusta, septembra i oktobra pripremili za dizanje u vazduh sva važnija pristaništa u Boki i Budvi, zatim Arsenal u Tivtu, sve važnije kasarne, raskrsnice, puteve, mostove itd. Isto tako postavili su na samom ulazu u Boku, a i u samom zalivu minska polja, kako bi sprečili ulazak savezničke flote u luku. ³¹²

³¹⁰ Obaveštajni izveštaj od 5. IX 1944. OK-u Boke. Orig. OK Kotor.

³¹¹ Obaveštajni izveštaj od 3. i 5. IX 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom; obaveštajni izveštaj od 16. i 17. IX OK-u Boke. Orig. u OK Kotor.

³¹² Izveštaj SK Herceg-Novi od 2. IX 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom; obaveštajni izveštaj od 5. IX 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom; obaveštajni izveštaj od 8. IX 1944. OK-u Boke. Orig. u OK

Nasuprot Nemcima, četnički rukovodioci su u svojoj krajnjoj rezigniranosti i besperspektivnosti, postajali iz dana u dan drskiji, bezočiji i beskrupulozniji i prema narodu i prema zatvorenicima, a i prema »sumnjivim« u njihovim redovima. Gde nisu pomagali propaganda i lažni trikovi, ovi izdajnici su upotrebljavali silu ne prezajući od najgorih zločina, samo da bi ostvarili svoj cilj.

Propagandom koja nije imala nikakvu realnu osnovu, izvrgavali su se podsmevanju masa, jer ne samo da u to o čemu su pisali i govorili niko nije verovao, nego su u lecima, izjavama, govorima i na druge načine iznosili takve protivrečne planove da su čak i sami sebi izgledali smešni.

Kad su, na primer, okupljali narod na konferencije, po selima gde su imali potpunu vlast, govorili su da za te konferencije niko ne sme da sazna, jer se oni spremaju da napadnu okupatora čim osete da je došao pogodan moment. U drugom selu opet su govorili da imaju sigurne podatke da Nemci i partizani saraduju i da se čitav narod mora staviti na njihovu stranu, da bi sprečili i Nemce i druge neprijatelje u uništavanju narodnih dobara prilikom povlačenja. Napisali su čak i neke zapovesti za napad na Nemce,³¹³ pa su ih proturali kroz narod Boke da bi se stvo-

---

Kotor; Ob. izveštaj iz Boke od 12.IX 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom; pismo OK Boke od 25.IX 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Orig. u OK Kotor.

³¹³ Očekujući pomoć sa Zapada četnici su krajem septembra ubrzano radili na osposobljavanju aerodroma u Grabu (Zupci), a napali su Nemce u Trebinju ne samo zato da bi popravili utisak kod naroda, već i da bi stvorili bazu u zaleđu primorja, gde su očekivali iskrcavanje saveznika. Napad na Trebinje bio je vrlo slab i neodlučan pa zato i neuspešan.

Grupu oko Graba raspršile su jedinice Primorske operativne grupe i tako su im planovi potpuno propali. Posle ovog slučaja Nemci ne prekidaju vezu sa četnicima nego ih i dalje koriste u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske. Boško Đuričković: »Kratak pregled borbi za oslobođenje Crne Gore«, Vojni istorijski glasnik, br. 2—3/1955, str. 102.

rio utisak da se zaista spremaju za napad na okupatora.³¹⁴ Četnici u hercegnovskom kraju izdali su letak sa potpisom »solunac«, u kome pozivaju narod da bude spreman za napad na Nemce, da je kucnuo dvanaesti čas i da se ne sme dozvoliti Nemcima da nekažnjeni napuste Boku Kotor-sku.³¹⁵

Uporedo sa ovakvom propagandom neprekidno su vršili hapšenja, konfiskacije i slično. Naročito su bili brutalni prema porodicama partizanskih boraca, koje su ostavljali bez ikakvih sredstava za život. Posle ovakvih mera mogli su izvestiti svoje pretpostavljene da je situacija u njihovim rukama. Međutim, naglašavali su da su gospodari situacije u odnosu na partizane u Boki, ali ukoliko bi se pojavile partizanske snage iz Crne Gore, ne bi se mogli sami održati.³¹⁶

Da bi se održali u Boki i na primorju četnici su u katunskoj nahiji i drugim predelima Crne Gore vršili prisilnu mobilizaciju. Oni su plakatama koje su odštampli zajedno sa Nemcima, pozvali sve muškarce od 16 do 50 godina da se jave u njihove jedinice. No, pošto je odziv bio slab, išli su od kuće do kuće i odvodili ljude sa sobom. Ali i pored ovakvog stava mobilizacija im nije uspela, jer, kako priznaju sami četnici u svojim izveštajima, na njihove pozive narod je išao u partizane.³¹⁷ »Vlada opšte rasulo« — javlja Đuro Ivetić Petru Baćoviću. »Svi naši odbegli većinom u Boku, naročito oficiri bez ljudstva, koje se razbjeglo kućama, u partizane i zelenaše.«³¹⁸ Sem toga, situacija u hercegnovskom kraju je kritična, dok u Grblju još dobra.³¹⁹

Usled ovakvog razvoja događaja, a radi što uspešnije mobilizacije, četnici su u pojedinim mestima, u kojima je

³¹⁴ Izveštaj SK Herceg-Novu od 2.IX 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

³¹⁵ Obaveštajni izveštaj iz Boke od 5.IX 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

³¹⁶ Isto od 3.IX 1944.

³¹⁷ AVII-DM-CG-13 depeša od 22.IX 1944.

³¹⁸ Isto, depeša od 18.IX 1944.

³¹⁹ Isto od 28.IX 1944.

bio jak uticaj narodnooslobodilačkog pokreta, počeli javno govoriti na konferencijama, da se neće više boriti protiv partizana. Isto tako, u septembru 1944, počeli su pozivati u svoje redove Hrvate i Slovence.³²⁰ Četničko vodstvo u Boki nastojalo je da po svaku cenu zadrži ovaj važan obalski pojas, zbog toga da prilikom odstupanja Nemaca uzmu, odnosno zadrže vlast, stalno se nadajući iskrcavanju Anglo-Amerikanaca.

Treba posebno istaći da se pod uticajem događaja na samim granicama Boke i zahvaljujući stalnoj aktivnosti partijske organizacije, priličan broj četnika, pa čak i neki niži četnički oficiri, počeo sve više približavati narodnooslobodilačkom pokretu i tražiti vezu sa partizanima. Na njih je naročito uticala izjava maršala Tita u kojoj se septembar označava kao poslednji trenutak da se pređe iz raznih kvinslinških formacija u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije. Mnogi četnici, koji nisu pravili nikakva zlodela, počeli su se sastajati sa partijskim terenskim radnicima, davati im razna obaveštenja i saradivati po nizu pitanja. Tako je, na primer, komandir četničke čete iz Ledenica (Risan), saradivao sa partijskim radnicima, čineći im razne usluge,³²¹ dok je komandir čete četničke milicije, iz sela Kutu, bez ikakvog otpora predao grupi partizana, iz istog sela, nekoliko pušaka i drugog materijala, kad su ovi to od njega tražili prilikom odlaska u Narodnooslobodilačku vojsku. Inače, bile su vrlo česte pojave da milicija koju su organizovali četnici po selima hercegnovskog sreza, potajno saraduje sa partizanima.³²² Pored navedenih, karakterističan je primer pokušaj ubistva Miloša Kovača, najvećeg četničkog zlikovca iz Krivošija, od strane samih njegovih Krivošijana u septembru 1944. godine. Pokušaj nije uspeo, jer je među zaverenicima bilo nekih

---

³²⁰ Izveštaj SK Herceg-Novu od 29.IX 1944 OK-u Boke. Original u Zavičajnom muzeju Herceg-Novu.

³²¹ Izveštaj SK Herceg-Novu od 2.IX 1944. OK-u Boke. Original u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novu.

³²² Obaveštajni izveštaj iz Boke od 23.IX 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor.

izdajnika, pa je otkrivena priprema atentata.³²³ Isto tako grupa partizana uspela je, opet uz saradnju 2 žandarma, da razoruža, zarobi i odvede u partizane 8 žandarma iz žandarmerijske stanice Donjeg Orahovca. Ova akcija izvedena je noću 24/25. septembra 1944. bez borbe, jer su partizani ušli u zgradu žandarmerijske kasarne za vreme stražarenja onih koji su bili u dogovoru sa partizanima, pokupili oružje i pozvali ostale žandarme, koji su spavali, na predaju. Ova akcija, izvedena na cesti pored same obale, kuda su stalno saobraćale okupatorove jedinice, izazvala je veliko oduševljenje u narodu.³²⁴

Partijska organizacija Boke i Paštrovića se u toku septembra pa sve do oslobođenja, najviše angažovala na vojnim problemima i u pitanju narodne vlasti. Ona je mobilisala ne samo sve svoje članove i Skoj, već i sve rodoljubive snage na ovom području. Pored obaveštajne službe, koju su organizovale određene vojne komande i koju su pomagali svi poštteni rodoljubi, Okružni komitet Boke je kao partijski zadatak postavio sreskim komitetima da preko svojih organa ispituju stanje minskih polja u zalivu Boke, a posebno na ulazu u zaliv i da podatke odmah dostavljaju štabu 5. pomorskog sektora. Isto tako, Okružni komitet zadužuje sreske komitee da za svakog obaveštajca sa terena pošalju podrobne podatke, da bi se tim izveštajima moglo verovati.³²⁵

Sem rada na vojno-obaveštajnim pitanjima, partijska organizacija je angažovala sve svoje snage i za mobilizaciju narodnih masa za Narodnooslobodilačku vojsku. Tako je u septembru formirana jedna terenska četa u Sutorini, koja je, sem manjih akcija, imala kao zadatak i mobilizaciju.³²⁶ U budvanskoj opštini takođe je formirana jedna

³²³ Pismo OK Boke od 25.IX 1944. Primorskoj operativnoj grupi i izveštaj OK Boke od 1.X 1944. PK-u CG. Originali u OK Kotor.

³²⁴ Isto

³²⁵ Pismo OK Boke od 1.IX 1944. sreskim komitetima i pismo sa pozivom pojedinim rodoljubima za saradnju sa NOP koje je uputio OK Boke 1.IX 1944. Original u OK Kotor.

³²⁶ Izveštaj SK Herceg-Novom od 29. IX 1944. OK-u Boke. Original u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

terenska partizanska četa od 40 ljudi, koja je izvodila manje akcije i vršila mobilizaciju.³²⁷ Sve u svemu, sa terena Okružnog komiteta Boke u toku avgusta i septembra stupilo je u Narodnooslobodilačku vojsku oko 350 novih boraca i to 130 iz kotorskog i 220 iz hercegnovskog sreza.³²⁸ Prema izveštaju Sreskog komiteta Herceg-Novi iz samog hercegnovskog sreza upućeno je za jedinice NOVJ preko 450 boraca. Ako se uzme u obzir da je jedan deo ljudstva ovog sreza stupio i u 2. dalmatinsku proletersku brigadu, može se pretpostaviti da su ovi podaci približno tačni.³²⁹ Iz Paštrovića je u toku septembra otpremljeno za Primorsku operativnu grupu oko 100 boraca.³³⁰ Ovako veliki broj mobilisanih nije bio samo odraz raspoloženja masa za narodnooslobodilački pokret, nego i uspostavljanje direktnog dodira sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, koje su operisale na granicama Boke.

Da bi se uspostavila što bolja veza i razumevanje između Okružnog komiteta Boke i štaba Primorske operativne grupe, sekretar Okružnog komiteta Boke Rako Radulović u pismu, detaljno upoznaje političkog komesara Primorske operativne grupe sa situacijom u Boki. On konstatuje da je nužno da partizanske jedinice počnu što pre operisati na terenu Boke da bi se narod uverio u snagu narodnooslobodilačkog pokreta i u odnos tih snaga prema narodu a s druge strane da bi se razbio strah kod jednog dela masa, koje su, pod uticajem četničke propagande, sa zebnjom očekivale partizanske jedinice. Isto tako u ovom se dokumentu traži da Primorska operativna grupa pomogne Okružnom komitetu u kadrovima, kako bi u određenom

---

³²⁷ Izveštaj SK Kotor od 7.X 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor.

³²⁸ Izveštaj OK Boke od 1.X 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

³²⁹ Izveštaj SK Herceg-Novi od 29. IX 1944. OK-u Boke. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

³³⁰ AVII-NOP, k. 1956-31/1-8.

trenutku bili spremni da preuzmu vlast u Boki i da obezbede normalno funkcionisanje svih organa i službi.³³¹

Po pitanju mobilizacije za Narodnooslobodilačku vojsku angažovali su se ne samo partijska organizacija u Boki i u Crnoj Gori uopšte, već i najviši organi vlasti. Tako Predsedništvo Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja za Crnu Goru i Boku u jednom dopisu od septembra 1944. piše svim sreskim narodnooslobodilačkim odborima: »U zajednici sa našim vojnim vlastima svi narodnooslobodilački odbori od seoskih do sreskih — moraju pitanje mobilizacije shvatiti kao najvažnije i svojim upornim radom popularisati ga do te mjere da ni jedan sposoban vojnik ne ostane van naših jedinica«. »Narodnooslobodilački odbori zadržaće za sebe samo što je nužno potrebno za aparat narodne vlasti«. ³³²

Okružni komitet Boke je već početkom septembra 1944. dao tačne direktive sreskim partijskim komitetima šta treba da rade po vojnim pitanjima čim osete povlačenje okupatorovih trupa. Kao najvažniji zadaci bili su: mobilisati sve terenske partijske radnike i sve prijatelje narodnooslobodilačke borbe za likvidaciju istaknutih izdajnika i špijuna; razviti jaku obaveštajnu službu; pratiti rad i kretanje svakog izdajnika itd. Partijska organizacija je trebalo da pripremi organizaciju narodne milicije u koju su imali da uđu svi poštenu rodoljubi i omladina, a koji nisu sposobni za operativne jedinice. Isto tako Okružni komitet je stavljao u zadatak partijskoj organizaciji da psihički pripremi mase na eventualne brutalnosti i teror, koje će okupator i četnici preduzeti prilikom povlačenja i da im savetuje da se u tim danima što više udaljavaju od glavnih komunikacija, ratnih poprišta i neprijateljskih garnizona.³³³

³³¹ Pismo CK Boke od 12. IX 1944. političkom komesaru Primorske operativne grupe. Original u OK Kotor.

³³² Pismo Predsedništva CASNO od 5. IX 1944. svim sreskim narodnooslobodilačkim odborima. Orig. u OK Kotor.

³³³ Pismo OK Boke od 8. IX 1944. sreskim komitetima. Orig. u OK Kotor.

Terenske čete i terenski partijski radnici su u toku septembra izveli i nekoliko uspešnih akcija i odbili nekoliko intervencija neprijatelja.

3. septembra 1944. došlo je do sukoba između jedne grupe terenskih partijskih radnika, koji su sprovodili 14 mobilisanih boraca za Narodnooslobodilačku vojsku, i četničke zasede od oko 15 ljudi. Do borbe je došlo na putu između Baošića i Repaja. Posle kraće borbe četnici su se razbežali.³³⁴ Sutradan, prilikom povratka ista partizanska trojka rasterala je četničku grupu od 15 ljudi, koja se kretala od Žlijeba prema Kruševicama i tom prilikom ranila kapetana Vlatka Stanišića, poznatog četničkog komandanta iz hercegnovskog kraja.³³⁵

4. septembra je grupa od 12 partizana, sa terena Sreskog komiteta Kotor, sačekala u zasedi oko 25 italijanskih fašista (prema izjavama učesnika bilo ih je oko 40), na putu između sela Brajića i Obzovice, na položaju zvanom Romo Ždrijelo, i sa bliskog odstojanja otvorila na njih vatru. Posle kraće borbe partizani su potpuno razbili ovu grupu fašista, ubili i ranili 13, dok su ostali uspeli da pobegnu. Zaplenjen je jedan mitraljez »breda« bez postolja, 2 puškomitraljeza, nekoliko pušaka i nešto municije. Partizani nisu imali gubitaka. Odmah posle ove borbe naišla je veća kolona Nemaca, koja se kretala od Budve prema Cetinju, iz čega proizilazi da su italijanski fašisti bili njihova prethodnica. Partizani nisu napali ovu kolonu jer je bila daleko brojnija od njih a sem toga im je ponestalo municije.³³⁶

5. septembra su četnici iz hercegnovskog sreza, pod komandom Andrije Šumovića i žandarmi iz Baošića, pod komandom komandira žandarmerijske čete Branka Sekulovića, u zoru napali sedište Sreskog komiteta Partije u Baošiću. Zahvaljujući budnosti stražara, koji je odmah na njih otvorio vatru i dvojicu ranio, ova četnička akcija nije

³³⁴ Obaveštajni izveštaj iz Boke od 12. IX 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Original u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

³³⁵ Isto

³³⁶ Izveštaj OK Boke od 1. X 1944. PK-u Boke. Orig. u OK Kotor i izjava Jovana Vujadinovića.

uspela. Čim je straža otvorila vatru, ostali članovi Komiteta su prihvatili borbu i postepeno se povlačili, ostavljajući na mestu skoro sav materijal, sem arhive. Uglavnom niko od članova Sreskog komiteta nije nastradao. Četnici i žandarmi su zatim uhapsili 6 muškaraca i 2 žene, simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta, odveli ih u Kruševice i dobro isprebijali, a zatim pustili sve sem dvojice muškaraca.³³⁷

6. septembra četnici su izvršili pretres sela Podi u kome su se nalazila 2 terenska partijska radnika, ali su oni, uz pomoć naroda uspeli da izbegnu zarobljavanje.³³⁸

Vršeci pretres terena iznad Baošića, četnici su 6. septembra naišli na tri terenska partijska radnika i između njih se razvila borba. Tom prilikom partizani su ranili nekoliko četnika, među kojima jednog teže, koji je ranije podlegao ranama.³³⁹

Početkom septembra četnici i Nemci iz Paštrovića izvršili su pokret u pravcu sela Brda, znajući da se tamo nalazi partijsko rukovodstvo. Usput su imali nameru da pljačkom, hapšenjima i drugim merama izvrše pritisak na mase, da bi prestale da pomažu narodnooslobodilački pokret. Međutim, partizani sa terena, uz pomoć naroda, napali su ovu kolonu prilikom pretresa sela Žukovice i posle višesatne borbe, u kojoj je neprijatelj pored pešadije upotrebio artiljeriju i minobacače, oko 20 partizana prisililo je neprijatelja na povlačenje. Neprijatelj je imao 2 mrtva i više ranjenih, dok je na strani partizana 1 bio lakše ranjen.³⁴⁰

Na terenu Paštrovića iskrcala se oko 8. septembra grupa engleskih oficira i vojnika, koju su prihvatili četnici i preko njih vršili propagandu za svoj pokret.³⁴¹

Oko 20. septembra dva terenska partijska radnika sukobila su se sa jednom četničkom grupom, koja je če-

³³⁷ Obaveštajni izveštaj iz Boke od 12.IX 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Original u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

³³⁸ Isto

³³⁹ Izveštaj OK Boke od 1.X 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

³⁴⁰ Hronika petrovačke opštine.

³⁴¹ AVII-NOP, k. 397-5/10.

kala u zasedi. Posle kraće borbe partizani su uspeli da izbegnu zarobljavanje, ranivši tom prilikom četničkog komandanta Andriju Šumovića.³⁴²

Na cesti Dobrota—Kotor, 25. septembra 1944. partizani su uhvatili Bogdana Matkovića, predsednika opštine Perast. Ovaj izdajnik je u septembru 1944. godine bio određen da primi dužnost načelnika štaba Bokokotorskog četničkog korpusa.³⁴³ Četnici su s njim izgubili čoveka koji je imao najviše uticaja na Nemce, i kome su oni najviše verovali.

Drugom polovinom septembra grupa partizana napala je nemački kamion i tom prilikom ubila jednog nemačkog majora i jednog vojnika.³⁴⁴

Sem navedenih akcija i sukoba posebno mesto zauzimaju, po uticaju na narodne mase Boke i Paštrovića, borbe 10. crnogorske brigade na položajima oko Krivošija. U okviru opšte operativne zamisli 2. udarnog korpusa i zapovesti Primorske operativne grupe od 24. septembra 1944, 10. crnogorska brigada je u toku 26. i 27. septembra ovladala položajima na komunikaciji Risan—Grahovo i prisilila četnike i Nemce da se povuku u dobro utvrđena uporišta: Crkvice, Grkovac, Dragalj i Grahovo. Zbog ovog poduhvata 10. brigade i uspeha ostalih jedinica Primorske operativne grupe, četnički komandanti iz Boke javljaju da je situacija na području hercegnovskog sreza »kritična«.³⁴⁵

Od interesa je navesti da su se u septembru 1944. godine u Boki zadržale, nekoliko dana na odmoru, prilično jake nemačke snage, koje su prema nekim izveštajima brojale oko 10.000 vojnika, što nije mnogo verovatno.³⁴⁶ Isto tako, 21. septembra u zaliv su uplovila 3 razarača i nekoliko torpednih čamaca, koji su, verovatno, doplovili iz

³⁴² Izveštaj OK Bok eod 1. X 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

³⁴³ Isto

³⁴⁴ Isto

³⁴⁵ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 311 i 332; AVII-DM-CG-13 depeša od 28.IX 1944.

³⁴⁶ Obaveštajni izveštaj iz Boke od 12. X 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Orig. u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

Grčke. Ovaj pomorski odred je 23. septembra uveče napustio luku i produžio prema Dalmaciji.³⁴⁷

*

Izgradnja i učvršćivanje narodne vlasti bili su isto tako najvažniji zadaci partijske organizacije u Boki u ovom periodu. Pitanjem »popune i proširenja odbora, kao i pronalaženjem novih ljudi koje će trebati uzeti u obzir za izbore u sreskim skupštinama, kao i u punim opštinskim i seoskim odborima«, bavila se partijska organizacija na svim svojim sastancima i konferencijama.³⁴⁸ Već početkom septembra Okružni komitet Boke daje direktivu za aktiviranje svih starih i stvaranje novih narodnooslobodilačkih odbora da bi se što bolje učvrstila narodna vlast. Za sreske narodnooslobodilačke odbore Okružni komitet Boke je predviđao najuticajnije ljude iz partijskog aparata. Tako su za Sreski narodnooslobodilački odbor u Herceg-Novom bili predviđeni: sekretar Sreskog komiteta Herceg-Novi Vido Cvetković, Uroš Zagorac, Marko Grbić, Dragoman Vuković, Aleksa Radulović, Vidak Pavlović i drugi. Za sreski narodnooslobodilački odbor u Kotoru bili su predviđeni: sekretar Sreskog komiteta Kotor Đorđe Vukasović Baro, Savo Starović, Pero Stanišić, Toni Petrović, Joko Prentović, Niko Rusović, Peko Bauk i drugi.³⁴⁹ Ocenjujući rad narodnooslobodilačkih odbora u ovom periodu, Okružni komitet Boke konstatuje da su seoski narodnooslobodilački odbori najaktivniji, jer se s njima najviše radi i oni daju najbolje rezultate. Što se tiče opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora oni su se retko sastajali, ali su pružali podršku seoskim i gradskim narodnooslobodilačkim odborima, tako da se i njihov rad u priličnoj meri osećao. Aktivnost narodnooslobodilačkih odbora u

³⁴⁷ Obaveštajni izveštaj od 21. i 26. IX OK-u Boke. Orig. u OK Kotor.

³⁴⁸ Pismo Predsedništva CASNO od 5. IX 1944. svim sreskim NOO. Original u OK Kotor.

³⁴⁹ Pismo OK Boke od 8. i 21. IX 1944. sreskim komitetima. Original u OK Kotor.

ovom periodu najviše se ispoljavala u pitanju mobilizacije za narodnooslobodilačku vojsku.³⁵⁰

Rad u organizacionim, političko-propagandnim, omladinskim pitanjima, kao i o pitanju Jedinственog narodnooslobodilačkog fronta i AFŽ-a, razvijao se i u ovom periodu vrlo intenzivno i davao vidne rezultate.

FORMIRANJE BOKELJSKE BRIGADE

21. septembra 1944. obrazovan je štab Grupe bokeljskih bataljona, što je, u stvari, bila neposredna priprema za formiranje brigade. Za komandanta grupe postavljen je Jeko Boreta, a za političkog komesara Mato Petrović.³⁵¹

Naredbom broj 518 štaba 2. udarnog korpusa od 29. septembra 1944. određen je komandni kadar 1. bokeljske narodnooslobodilačke udarne brigade:³⁵² komandant — Božo Jovanović, politički komesar — Mato Petrović, pomoćnik političkog komesara — Milo Medigović, zamenik komandanta — Jeko Boreta, načelnik štaba — Vojin Janjević, intendant — Mitar Vuksanović. Pored rukovodilaca iz 1. i 2. bokeljskog bataljona brigada je dobila još oko 20 rukovodilaca iz 2. dalmatinske i 6. crnogorske brigade.

1. bokeljska brigada formirana je 5. oktobra 1944. u opštini Zubci (Konjsko), u jugoistočnoj Hercegovini. Prilikom formiranja brigada je imala oko 800 boraca raspoređenih u 4 bataljona.³⁵³

Oba bokeljska bataljona početkom septembra imala su manje od 300 boraca. Ovakav nagli porast boraca u toku septembra i sve bolje perspektive za dalje povećavanje tog broja bili su, pre svega, odraz raspoloženja naroda Boke prema narodnooslobodilačkom pokretu, odraz rada par-

³⁵⁰ Izveštaj OK Boke od 1. X 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

³⁵¹ Izveštaj štaba Grupe bokeljskih bataljona od 22. IX 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor.

³⁵² »Vrhovni štab NOV i POJ, na predlog ovoga, odobrio je i naredio formiranje I bokeljske NOU brigade...« Zbornik, tom III, knj. 8, str. 334.

³⁵³ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 424 i 501.

tijske organizacije i njenog dubokog korena u najširim slojevima naroda, kao i odraz potpunog fijaska četničkog pokreta Draže Mihailovića u Boki i Paštrovićima.

Posle oslobođenja Nikšića 18. septembra, Bileća 2. oktobra i Trebinja 5. oktobra, u mnogome je proširena slobodna teritorija i prekinuta veza između pojedinih nemačkih garnizona. Ovo je omogućilo 2. udarnom korpusu da veći deo snaga Primorske operativne grupe i 29. hercegovačke divizije orijentiše prema obalnom pojasu i time ugrozi važne komunikacije okupatora i oslobodi odličnu bazu za regrutaciju. Važnost ovog područja za Primorsku operativnu grupu i 2. udarni korpus bila je i u tome što se time uspostavljala direktna veza sa morem, odnosno sa saveznicima, od kojih je korpus do tada dobijao pomoć samo vazдушnim putem. Isto tako važnost zaposedanja ovog područja bila je i radi potpunog razbijanja četnika i ostalih pomagača okupatora, a u isto vreme tajno su sa radivali sa zapadnim saveznicima i raznim reakcionarnim snagama na zapadu, baš preko ovog područja.³⁵⁴

U izvršenju ovih zadataka na području Boke Bokeljska brigada je imala prvorazredan značaj.

Na dan formiranja brigade, postrojenim bataljonima govorio je politički komesar Primorske operativne grupe Boško Đuričković koji je ukratko evocirao dotadašnje uspehe Narodnooslobodilačke vojske i narodnooslobodilačkog pokreta uopšte. Predskazujući borcima brzi i pobedonosni završetak rata, pozvao ih je da svojoj novoj jedinici nastave borbu do konačnog oslobođenja, nastavljajući herojske tradicije naroda Boke iz stare i najnovije istorije. Borci su ovaj govor primili sa oduševljenjem i može se bez preterivanja reći da su se po borbenosti, političkoj svesti i drugim pitanjima za kratko vreme potpuno izravnali sa borcima slavnog Orjenskog bataljona i opravdali nade naroda Boke i Paštrovića i Komunističke partije Jugoslavije. Istog dana održan je sastanak štaba brigade i štabova bataljona. Ovom sastanku prisustvovao je politički komesar Primorske operativne grupe i članovi politodela. Na ovom

³⁵⁴ Boško Đuričković, navedeno delo, str. 101—119.

sastanku ukazano je rukovodiocima brigade i bataljona na svu težinu zadataka i na odgovornost koja stoji pred njima. Ovde se naročito preciziralo kakav stav treba da zauzmu jedinice prema narodu uopšte, i prema onima koji su do tada bili na neprijateljskoj strani a nisu počinili nikakva zlodela. Isto tako skrenuta je pažnja svim rukovodiocima kakav stav treba da zauzmu prema narodnooslobodilačkim odborima, tj. kako i na koji način da s njima sarađuju i kako da ih pomažu.³⁵⁵

Zemljište na kome su brigade imale da djeluju bilo je brdsko-planinsko, jako ispresecano, puno udolina i vrtača, pretežno kamenito i golo, sa strmim i izbrazdanim kraškim grebenima, strmim kosama i vrlo slabim putevima. Sve ovo u mnogome je ograničavalo pokretljivost, osmatranje i vezu i bilo vrlo nepodesno za organizaciju napada. Pored ovih negativnosti, napadaču, nisu odgovarali i meteorološki uslovi Boke. Naime, poznato je da je Boka, a posebno Krivošije, gde su se u toku oktobra i novembra i odigravale najveće borbe, mesto sa najviše padavina u Evropi. Ako se još doda da su te padavine najobilnije u toku jeseni, onda je slika još potpunija.

Međutim, branilac je bio u preimućstvu ne samo zbog zemljišta, već i zbog jakih utvrđenja, na dominantnim kotama i raskrsnicama. Nemci su ih ojačali još i žičanim preprekama i minskim poljima, kao i podzemnim skloništim.

No, partizanske jedinice su imale ono što njihov neprijatelj nije imao, narod.

Istog dana kad je formirana, Bokeljska brigada je dobila zadatak od Primorske operativne grupe da se prebaci na prostoriju Vrbanje-Jablan Do i da odmah djeluje prema Crkvicama, Mokrinama i Mrcinama. 2. dalmatinska proleterska brigada dobila je zadatak da djeluje prema Konavlima i Dubrovniku, u sadejstvu sa jedinicama 29. hercegovačke divizije, dok je 10. crnogorska brigada u isto vreme bila raspoređena na prostoriji Dra-

³⁵⁵ Dnevnik Jova Mihaljevića, rukopis, strana 543, i izjava Mata Petrovića.

galj—Grahovo i na tom sektoru vodila borbe protiv četnika.³⁵⁶

Prema naređenju Primorske operativne grupe, 2. bataljona Bokeljske brigade 6. oktobra napadaju na dobro utvrđeno uporište Crkvice, u kome se nalazilo oko 400 četnika. Prvi napad nije uspeo i bataljoni su se povukli na polazne položaje u Vrbanj. Tom prilikom bataljoni su imali 1 mrtvog i 3 ranjena, dok su četnici, prema izveštaju Bokeljske brigade, imali 5 mrtvih i 4 ranjena, što nije sasvim sigurno.

Jedan bataljon Bokeljske brigade, određen za dejstva prema Mrcinama, u toku noći 7/8. oktobra, izvršio je napad na ovaj garnizon. No, s obzirom na nedovoljno borbena iskustvo i nedovoljnu organizovanost napada, kao i usled toga, što je neprijatelj bio jako utvrđen i zaštićen bunkerima i minskim poljima, bataljon se, dočekan pripremljenom i dobro organizovanom vatrom, vratio na polazne položaje u Jablan Dolu. Tada je bataljon imao jednog ranjenog borca.

Noću 8/9. oktobra 2 bataljona ponovo napadaju na Crkvice i uspevaju da prisile neprijatelja da se povuče u samo utvrđenje. Borba je nastavljena u toku dana i noći 9. oktobra, a sutradan, oko 14 časova, Crkvice su oslobođene. Koristeći maglu četnici su uspeli da se izvuku u pravcu Risna. Posle oslobođenja Crkvice pušteno je iz četničkog zatvora 29 ljudi koji su svi stupili u Narodnooslobodilačku vojsku.

Jedan bataljon Bokeljske brigade je u toku noći 8/9. napao selo Mokrine, iz koga su četnici pobjegli ne prihvativši borbu.

Bataljon koji je ponovo napao na garnizon Mrcine, u kome je bilo i Nemaca i četnika, uspeo je da prisili neprijatelja da se najpre povuče u samo selo, a zatim da ga u toku 10. oktobra napusti.

Prilikom ovih borbi zaplenjeno je: 2 mitraljeza, 3 puškomitraljeza, 2 radio-stanice, oko 300 bombi, 50 puša-

³⁵⁶ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 500—501; Boško Đuričković, navedeno delo, str. 101.

ka, nekoliko granata za minobacač i raznog drugog materijala.³⁵⁷

Dolaskom bokeljske brigade na područje Boke, a naročito posle oslobođenja Crkvice, Mokrina i Mrcina, među četnicima je nastala panika. Četnički vođi: Nikola Vukasović, Radoje Dabetić, Ratko Rađenović, Milivoje Šabović, Milošević i drugi, pobjegli su u Herceg-Novi. Od čitave četničke brigade, ostalo je svega oko 60 ljudi, zajedno sa rukovodstvom. Pored njih, u Herceg-Novom je bilo još oko 60 žandarma, koji su takođe bili spremni da pruže otpor jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. Ostali četnici, među kojima je bio priličan broj iz Zubaca, razbežali su se na sve strane, a najveći broj se vraćao kućama i prijavljivao jedinicama Narodnooslobodilačke vojske.

Pod ovim okolnostima bio je prisiljen na povlačenje i komandant četničke Pomorske obalne komande, kapetan bojnog broda, Vladimir Šaškijević sa svojim štabom. On se najpre prebacio iz Vratla na Kamenare, a odatle motornim čamcem, u toku noći 13/14. sa motivacijom da ide za Budvu — prebacio se za Italiju »da prihvati jugoslovensku flotu«. Sa njim su otišli kapetan Vlatko Stanišić, komandant četničke »Crne ruke« u hercegnovskom kraju, zatim kapetan Branko Marović iz štaba bokokotorskog žandarmerijskog bataljona, kao i još nekoliko oficira i podoficira.

Među ostalim oficirima i podoficirima bivše jugoslovenske vojske, od kojih su neki saradivali sa organizacijom Draže Mihailovića, ali se nisu eksponirali pred narodom, takođe je nastalo nespokoјstvo. Jedni su bežali za Dubrovnik, navodeći da žele da se prebace u jedinice Narodnooslobodilačke vojske, odnosno Jugoslovensku ratnu mornaricu, drugi prema Budvi, nadajući se da će se prebaciti za Italiju, dok se jedan broj koji je ranije pomalo kontaktirao sa narodnooslobodilačkim pokretom, prebacio preko Dobrote u Narodnooslobodilačku vojsku.³⁵⁸

³⁵⁷ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 500—509.

³⁵⁸ Obaveštajni izveštaj iz Boke od 13. X 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Original u Zavičajnom muzeju u Herceg-No-

Posle prvih uspešnih borbi Bokeljske brigade, Nemci su se stavili u najstrožu pripravnost, naročito na sektoru od Grude do Risna.³⁵⁹

Posle oslobođenja Crkvice, Mokrina i Mrcina, bataljoni Bokeljske brigade nastavljaju sa napadom na uporište na liniji Ledenica — k. 577 — Žlijebi — Kameno — Mojdež — Prijedor, oslanjajući se desnim krilom na 2. dalmatinsku brigadu, koja je dejstvovala na pravcu Gruda-Cavtat.

Dva bataljona Bokeljske brigade bila su, počev od 11. oktobra, stalno angažovana na pravcu Ledenice-Greben — k. 577 i vršila stalan pritisak na ove položaje sve do 27. oktobra, ali usled jakih utvrđenja i upornosti neprijatelja, Ledenice su oslobođene tek 18. novembra.

Drugi jedan bataljon Bokeljske brigade u toku 12. oktobra oslobodio je Kulinu, Žlijebe i Kameno, dok je jedan bataljon vršio stalan pritisak prema Sutorini.

Delovi 2. dalmatinske proleTERSKE brigade napadali su na Grudu 12. i 13. oktobra, ali je nisu mogli odmah osloboditi. Tek kad su izvršili jak pritisak na ostala mesta u Konavlima i presekli put Gruda—Cavtat, ustaše i domobrani su se noću 14/15. oktobra povukli iz Grude, a Dalmatinci su 15. oktobra ušli u napušteno mesto. Za vreme povlačenja ustaša iz Grude sačekali su ih u zasedi kod Čilipa delovi 3. bataljona i naneli im gubitke od oko 50 mrtvih i ranjenih.

Za vreme borbi oko Grude i u Konavlima Nemci su potpomognuti četnicima i žandarmima, izvršili napad na Sutorinu da bi pomogli odbranu Grude. Prilikom ovog napada Nemci i četnici su ubijali žene i starce i pljačkali sve do čega su došli. Posle borbi u toku 14. oktobra, Nemci i četnici su prisiljeni na povlačenje prema Herceg-Novom. Borbe protiv Nemaca i četnika oko Sutorine vodio je jedan bataljon Bokeljske brigade, koji je, nastavljajući

---

vom; obaveštajni izveštaj od 16. X 1944. Povereništvu OZN-e za Boku. Original u OK Kotor.

³⁵⁹ Isto

dejstva na ovom sektoru, uspeo do 16. oktobra da oslobodi Sutorinu, Igalo i ostala okolna sela.³⁶⁰

Pored borbi operativnih jedinica i terenski partijski radnici, uz pomoć omladinske organizacije, izvodili su manje akcije. Tako je 15. oktobra jedna grupa terenskih radnika potopila jedan manji brod, a posadu zarobila. Isto tako u tom vremenu organ OZNE, uz pomoć terenskih partijskih radnika, uhapsili grupu kolaboracionista iz Kotora, među kojima i Acu Vučkovića, koji je neko vreme bio predsednik opštine kotorske i otvoreni saradnik okupatora.³⁶¹

U međuvremenu su bataljoni 10. crnogorske brigade vršili stalni pritisak na garnizon Grahovo, razbijajući četnike na Jankovom vrhu i zauzeli u jednom naletu Dvrsnik, Krnju jelu i Jabukovac. 20. oktobra Nemci i četnici su izvršili koncentričan napad na delove 10. crnogorske brigade, koji su se nalazili prema Orahovcu, i uspeali da ih potisnu. Ali, već sutradan, 10. brigada uz sadejstvo 1. bataljona Bokeljske brigade, koji je napao neprijatelja u bok, preko Veljeg vrha i Deveričkih greda, uspeali su da povrate ranije položaje i odbace Nemce i četnike prema Ledenicama.³⁶²

U toku 17. oktobra jedinice 2. dalmatinske brigade oslobodile su Cavtat, a već 18. oktobra, posle kraće borbe, uz sadejstvo sa jedinicama 29. hercegovačke divizije, ušle su u Dubrovnik. Padom Dubrovnika Nemci definitivno gube svaku vezu između Boke i Dalmacije.³⁶³

Posle nekoliko napada, 22. oktobra 10. crnogorska brigada, uz pomoć 6. brigade, oslobodila je Grahovo, a 23. oktobra vrlo jako uporište Dragalj. Grupa od oko 100 Nemaca i četnika, koja se povukla iz Grahova, pokušala je da

³⁶⁰ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 500—509; AVII-NOP; k. 846-12/3; obaveštajni izveštaj od 16. X 1944. OK-u Boke. Orig. u OK Kotor; obaveštajni izveštaj iz Boke od 20.X 1944. Primorskoj operativnoj grupi. Original u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

³⁶¹ Izveštaj OK Boke od 26.X 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

³⁶² Zbornik, tom III, knj. 8, str. 332 i 500—509.

³⁶³ AVII-NOP, k. 846-12/3.

se probije prema Risnu. Koristeći planinsko zamljište i maglu, ova grupa odjednom se našla u pozadini jednog Bokeljskog bataljona, koji se nalazio u rejonu Poljice-Zvečeva, i na njega izvršila napad. Posle vrlo oštne borbe koja je trajala više od dva časa, razbijeni neprijatelj je proteran u pravcu Bijeje gore i sela Ubala. Tom prilikom ubijeno je 3 a zarobljeno 7 četnika. Gubici bokeljskog bataljona u ovom okršaju bili su: 1 mrtav i 2 ranjena. Od 23. do 25. oktobra na prostoru Krivošija bataljoni Bokeljske brigade zarobili su 6 nemačkih vojnika, koji su pokušali da se iz Bijeje gore probiju na Risan.³⁶⁴

Jedinice Bokeljske brigade su u toku 24. oktobra oslobodile Đenović, Kumbor, Baošić, Bijelu i Kamenare, a pre toga potpuno očistile od neprijateljskih elemenata sela koja gravitiraju ovim primorskim mestima.

U borbama koje je vodila Bokeljska brigada od 11. do 27. oktobra, neprijatelj je imao, prema izveštaju same brigade, 67 mrtvih i veliki broj ranjenih, dok su gubici brigade, za isti period, iznosili 22 mrtva i 41 ranjen borac. Brigada je zaplenila 3 mitraljeza »breda«, 4 puškomitraljeza, 1 kamion i dosta ratne spreme.³⁶⁵

Posle oslobođenja Konavala, Cavtata i Dubrovnika, kao i dobrog dela hercegnovske obale, bilo je potrebno što hitnije osloboditi još neka uporišta, da bi se s jedne strane oslobodio čitav hercegnovski kraj, a s druge likvidirale izolovane neprijateljske tačke, koje su predstavljale ozbiljnu smetnju za dalje izvođenje planiranih borbi. Pored Herceg-Novog, Nemci su imali još otporne tačke u Moluntu, Prevlaci i na rtu Oštro.

Za izvršenje ovog zadatka određena je 10. hercegovačka brigada, koja je u to vreme bila pridodata Primorskoj operativnoj grupi. Štab brigade izdao je bataljonima zapovest za napad 25. oktobra. Napad je otpočeo istoga dana u 21 čas, istovremeno na Molunat, Prevlaku i Herceg-Novu. Jačina neprijatelja (uglavnom Nemci) bila je u

³⁶⁴ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 332 i 500—509.

³⁶⁵ Isto

Moluntu oko 100, na Prevlaci oko 80 i u Herceg-Novom sa okolinom oko 150 vojnika. Sva ova uporišta bila su dobro utvrđena i naoružana. U prvom naletu jedan bataljon je uspeo da zauzme prve kuće u Moluntu, ali su se Nemci odmah prebacili na ostrvo, odakle su, koristeći reflektore, otvorili jaku vatru na bataljon. Drugi bataljon je u prvom naletu zauzeo uporište Prevlaku, ali su se Nemci povukli prema tvrđavi Oštro, odakle su pružali ogorčen otpor. Sem toga, Nemce na Prevlaci uspešno je potpomagala artiljerija sa Arze. Tako se i ovaj bataljon morao sutradan vratiti na polazne položaje. Ni bataljoni koji su napadali Herceg-Novi (1. i 2.) nisu uspeli u prvom naletu. Posle ovog prvog neuspeha, štab brigade je pregrupisao snage u toku 26. oktobra, održavajući stalan dodir sa neprijateljem. 27. oktobra 10. brigada je uputila jedan bataljon preko Sušćepana sa zadatkom da obiđe Herceg-Novi i napadne garnizon u Meljinama. Bataljon je oko 22 časa napao Meljine, ali je dočekan jakom vatrom i morao se povući. Iako nije izvršen zadatak, dejstvo ovog bataljona imalo je pozitivnog odraza na dalji tok borbe, jer su Nemci, bojeći se da ne budu opkoljeni, morali požuriti sa evakuacijom.

1. i 2. bataljon 10. brigade, koji su napadali Herceg-Novi, u toku noći 27/28. oktobra uspeli su sa delom snaga da prodru kroz odbrambenu liniju neprijatelja i uđu u grad.

U toku 28. oktobra produžene su borbe za oslobodjenje Herceg-Novog. Napadnut iznutra i spolja, neprijatelj je napuštao jednu otpornu tačku za drugom. Oko 17. časova 2. bataljon je zauzeo tvrđavu »Španjolu« i na taj način otvorio vrata grada sa severne strane. Oko 18 časova neprijatelj pritisnut sa dve strane, iz grada i od Igala, napustio je jako uporište Toplu, a oko 9 časova Savinu i kreće prema Zelenici, gde se ukrcava i prebacuje na Lušticu. U isto vreme Nemci su evakuisali Molunat i Prevlaku. 28. oktobra bila je slobodna čitava hercegovačka obala od rta Oštro do Veriga.

10. hercegovačka brigada je ostala na ovom području do 1. novembra 1944, kada je dobila zapovest od svoje

divizije da se prebaci na sektor Čapljina-Mostar, ostavljajući privremeno u Igalu 3. bataljon pod komandom Primorske operativne grupe.³⁶⁶

Oslobođenjem ovog dela Boke, Grahova i Katunske nahije, a uvidevši da bi snage angažovane na sektoru Risna bile necelishodno iskorišćene, kao i radi manevra za opkoljavanje neprijatelja na širem planu, štab Primorske operativne grupe donosi odluku da deo snaga orijentiše prema Cetinju i Budvi. U tom je cilju 10. crnogorska brigada dobila zadatak da uništi posade na putu Kotor—Cetinje, preseče ovu komunikaciju i oslobodi Cetinje.

1. bokeljska brigada dobila je naređenje 26. oktobra od Primorske operativne grupe da sa 3 bataljona, sa prostorijske Zalazi-Njeguši-Krstac usmeri svoja dejstva prema Kotoru i Grblju. Na taj način brigada je obezbeđivala 10. crnogorsku brigadu sa pravca Kotora, pružajući joj mogućnost da se potpuno angažuje za napad na Cetinje, a s druge strane je ugrožavala komunikaciju Kotor-Risna i vršila pritisak na četnike u Grblju. Jedan bataljon Bokeljske brigade ostavljen je na starim položajima iznad Risna prema uporištima Grkovac i Ledenice.

Štab Bokeljske brigade uputio je 27. oktobra 2 svoja bataljona preko Cuca u pravcu Njeguša, sa zadatkom da oslobode ovo mesto i zaposednu dominantni položaj na Krscu. 2. bataljon zadržan je prema Grkovcu, dok je 1. dobio zadatak da ostane 2 dana na položajima: Velji vrh—Prošćanica-Knezlaz, prema neprijatelju u Ledenicama.

28. oktobra 1. bataljon sukobio se sa Nemcima koji su se još uvek, posle oslobođenja Grahova, kretali razbijeni po grupama po Bijeloj gori i nastojali da se spoje sa svojim jedinicama u Risnu. Ovom prilikom ubijena su 5, a zarobljena 2 nemačka vojnika.

Istog dana 2. bataljon je napao grupu nemačkih vojnika na položajima oko Markov dola i Dragalja i ubio 10 nemačkih vojnika. Gubici 2. bataljona bili su 6 mrtvih i 4 ranjena.

³⁶⁶ AVII-NOP, k. 1.148-I/12-4; k. 1.143-A-114/8.

Bataljoni upućeni u pravcu Njeguša, stigli su na određenu prostoriju 29. oktobra, dok je 1. bataljon zadržan na položajima prema Ledenicama, 30. oktobra stigao ostale bataljone u Zalazima. Kad su bataljoni stigli na ovu prostoriju, 10. crnogorska brigada već je bila oslobodila Njeguše i Krstac. Prema naknadnom naređenju Primorske operativne grupe, Bokeljska brigada trebalo je da se zadrži na prostoriji: Zalazi-Njeguši-Krstac, ne ispoljavajući dejstva prema Grblju.³⁶⁷

Posle oslobodenja Konavala, Cavtata i Dubrovnika, 2. dalmatinska brigada dobila je naređenje od Primorske operativne grupe da se vrati u Boku i učestvuje u njenom konačnom oslobodenju. Već 25. oktobra čitava brigada je raspoređena na položajima iznad Risna i Morinja. Znači, odlaskom 3. bataljona Bokeljske brigade položaji oko Risna nisu ostali bez jedinica, već su još više pojačani.

2. dalmatinska brigada (bez 3. bataljona, koji je bio raspoređen na prostoriji Dubrovnik—Cavtat—Herceg-Novi, zbog garnizonske službe) već je 26. oktobra počela sa intenzivnim napadima na položaje oko Risna i na sam grad. Tako su dve čete 1. bataljona 26. oktobra izvršile uspešan napad na nemački garnizon u D. Morinju i posle odlučne borbe oslobodile ovo mesto. Tom prilikom zarobljeno je 20 neprijateljskih vojnika i zaplenjeno: 2 mitraljeza, 4 puškomitraljeza, nekoliko pušaka i nešto ratne spreme. 2. bataljona Dalmatinaca je u toku noći 26/27. oktobra napao na kotu 577 od pravca Knezlaz gde se nalazilo oko 30 Nemaca i 40 četnika. Borba se vodila u toku cele noći, ali usled jakih utvrđenja i minskih polja, bataljon nije mogao izvršiti postavljeni zadatak i morao se povući na polazne položaje. 4. bataljon Dalmatinaca napao je Risan, sa dve čete od pravca Poljica, a sa jednom od pravca Strpa. Zbog jakih utvrđenja i dobrog sistema zapreka, bataljon je posle borbe tokom čitave noći, bio prisiljen na povlačenje.

³⁶⁷ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 332, 500—509; Boško Đuričković: »Kratak pregled borbi za oslobodenje Crne Gore«, Vojni istorijski glasnik, 2-3/1955, str. 101—119.

U toku 27. i 28. oktobra bataljoni Dalmatinske brigade ostali su na svojim ranijim položajima, vršeći manje ispade.

29. oktobra Nemci su pokušali morskim putem da ojačaju garnizone u Risnu i Tivtu, ali ih je osujetio 1. bataljon.

30. oktobra 1944. jedan vod 2. bataljona 2. dalmatinske napao je iz zasede nemačku kolonu od 5 kamiona i posle kratke borbe Nemci su prisiljeni na povlačenje. U toku noći 30/31. oktobra jedna četa istog bataljona napala je garnizon u Orahovcu. Posle kraće borbe neprijatelj se povukao u nekoliko utvrđenih zgrada, odakle je pružio vrlo organizovan otpor, tako da četa nije uspela da oslobodi mesto. U isto vreme 5. bataljon se borio protiv Nemaca, koji su pokušali iz Risna da se probiju za Ledenice i posle kraće borbe primorao ih na povlačenje, pojačavajući pritisak na garnizon Risna. Tokom 31. oktobra 1. bataljon je ponovo napao Risan i uspeo da ovlada prvim kućama u gradu, ali pošto je sav grad, a naročito bolnica i njena okolina, bio u bunkerima, bataljon se morao povući na ranije položaje. Na sektoru 2. bataljona (Kotor—Risan) došlo je istog dana do jačeg okršaja. Kolona od oko 100 nemačkih vojnika krenula je iz Kotora sa namerom da se probije za Risan i usput očisti od partizana ovu važnu komunikaciju. Jedna četa 2. bataljona dočekala je ovu kolonu u zasedi i sa bliskog odstojanja otvorila vatru. Iznenadjeni Nemci razbežali su se u paničnom bekstvu. U toku istog dana naišao je na zasedu jedne čete istog bataljona nemački kamion na putu Risan — Perast. Tom prilikom ubijen je 1 Nemač, zaplenjen 1 puškomitraljez i još nešto ratnog materijala, a kamion je zapaljen. 2. bataljon ponovio je napad na Orahovac sa 2 čete u toku noći 31/1. novembra, ali bez uspeha jer su Nemci bili jako utvrđeni. Ponovljenim napadom u toku 1. novembra 2. bataljon je uspeo da oslobodi Orahovac, goneći neprijatelja u pravcu Kotora. Ostali bataljoni Dalmatinske brigade ispoljavali su tokom ovih dana manju aktivnost u pravcu Risna i Ledenica.

2. novembra 2. dalmatinska brigada napala je Risan 1. bataljonom sa pravca Strpa, a 4. bataljonom, koji se u toku noći prebacio morem preko Risanskog zaliva, sa pravca Perasta. Nanad je počeo u 1 sat noću, ali nije imao uspeha, pa su se bataljoni vratili na ranije položaje.

2. dalmatinska brigada intenzivno je napadala Risan i cestu Risan—Kotor u toku 3, 4, 5. i 6. novembra.³⁶⁸

1. bokeljska brigada bila je, takođe, vrlo aktivna u kotorskom kraju. Prema naređenju štaba Bokeljske brigade, 1. bataljon se 1. novembra spustio u Dobrotu i tom prilikom napao grupu Nemaca, koja se povlačila ispred jedinica 2. dalmatinske brigade od pravca Orahovca. Ovom prilikom neprijatelj je imao 4 mrtva i nekoliko ranjenih.

2. novembra delovi Bokeljske brigade napali su Kotor od pravca Dobrote i Škaljara, ali pošto su Nemci bili dobro utvrđeni i imali veliku premoć u naoružanju, vratili su se na polazne položaje.

Već 3. novembra Bokeljska brigada dobija naređenje od Primorske operativne grupe da se sa 3 bataljona vrati na prostoriju Dragalj—Zvečava—Knezlaz, radi izbacivanja neprijatelja iz uporišta Ledenica i Grkovca, i oslobodjenja Risna.³⁶⁹

OPŠTE STANJE NOP I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Oktobar 1944. bio je mesec ne samo velikih pobeda saveznika već i Narodnooslobodilačke vojske. Oslobodena je skoro čitava Srbija, Makedonija, veliki deo Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije. Jedinice 2. udarnog korpusa oslobodile su Trebinje, Bileće, Nikšić, Dubrovnik, Cavtat i skoro čitav zapadni deo Boke Kotorske. Sve ove pobede kao i prisustvo jedinica Primorske operativne grupe, a posebno prisustvo Bokeljske i Dalmatinske brigade, stvarali su vrlo pogodnu atmosferu za

³⁶⁸ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 678—688 i 500—509.

³⁶⁹ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 500—509; Boško Đuričković, navedeno delo, str. 101—109.

razbuktavanje narodnooslobodilačkog pokreta i za vrlo uspešan rad partijske organizacije na ovom terenu.

Predviđajući skoro oslobođenje čitave Crne Gore, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru već je 7. oktobra uputili pismo svim okružnim komitetima, u kome im se postavlja kao osnovni zadatak politički rad. Naročito se insistiralo na pojačavanju rada sa masama preko konferencija, zborova itd. Sledeći zadatak je bio da svaki član Partije dobro prouči odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta, da bi masama što vernije i ubedljivije izneli značaj stvaranja nove države i da bi se odmah posle oslobođenja mogli aktivno angažovati u izgradnji zemlje. Od Partije se dalje tražilo da smelo priđe podmlađivanju organizacije iz redova omladine i da učvršćuje disciplinu i razvije osećanje odgovornosti kod svakog svog člana. Posebno se ističu kao važni zadaci: političko i teoretsko uzdizanje članova Partije, rad sa anti-fašističkom omladinom i AFŽ-om kao i rad komisija za prikupljanje podataka o zločinima okupatora.³⁷⁰

U toku oktobra 1944. na čitavom području Boke i Paštrovića stanje se naglo poboljšava. Ohrabren prisustvom jedinica NOVJ, kao i pod uticajem povoljnog razvoja međunarodnih događaja i aktivnog delovanja partijskih radnika, narod se oslobađao straha i masovno prilazi narodnooslobodilačkom pokretu.

Jedino je grbaljska opština ostala pod jakim uticajem četničkog pokreta, ali je i ovde pojava bataljona Bokeljske brigade izazvala veliko previranje. Tako se na jednom zboru narod otvoreno izjasnio da se neće boriti protiv partizana i vršio je pritisak na četničke vođe da se nađe neki kompromis.³⁷¹ I kapetan Ivetić priznaje 28. oktobra da je kod njega situacija vrlo ozbiljna: »Narod traži kompromis sa partizanima, koji neću moći sprečiti ako odmah ne kreneš ka nama« — javlja Ivetić Pavlu Đurišiću, a 30. oktobra ga izveštava da su partizani za-

³⁷⁰ Pismo PK CG od 7. X 1944, svim okružnim komitetima. Original u OK Kotor.

³⁷¹ Izveštaj SK Kotor od 21. X 1944. OK-u Boke i izveštaj OK Boke od 26. X 1944. OK-u CG. Original u OK Kotor.

uzeli Njeguše i Krstac, a zatim nastavlja: »Nemci koncentrisani u Kotoru. Žandarmerija rasformirana. Jovović (Jakov Jovović, poznati četnički zlikovac iz danilogradskog sreza — D. Ž.) poveo sa sobom nekoliko svojih oficira. Pošao i Savo Popović. Narod u Grblju neće više da se bori protiv partizana i Narodnooslobodilačke vojske... Ostanak na teren mi je nemoguć. Moram napustiti teritoriju. Ne znam gde ću...« Ivetić ponovo javlja 31. oktobra da je sve u rasulu i da će morati da napusti Grbalj i sa jednom grupom odstupiti u pravcu Bara i Albanije.³⁷²

Politički rad u masama, kako na oslobođenoj tako i na neoslobođenoj teritoriji, bio je vrlo intenzivan. U oslobođenim selima partijski rukovodioci jedinica, zajedno sa terenskim partijskim radnicima održavaju političke zbrove, konferencije i mitinge, na kojima upoznaju narod sa događajima u svetu i kod nas. Na konferencijama su potvrđivani ilegalni narodnooslobodilački odbori i birani novi. Jednom rečju, na oslobođenoj teritoriji došao je do punog izražaja politički rad.

I na neoslobođenoj teritoriji, u toku oktobra, pojačao se politički rad. Narod je vrlo rado dolazio na konferencije koje su organizovali partijski radnici. Tako je na teritoriji kotorskog sreza u ovo vreme održano 19 političkih konferencija, koje su bile vrlo posećene, i više manjih sastanaka sa grupama rodoljuba u onim selima gde se veći skupovi usled prisustva neprijatelja nisu mogli održavati. Na konferencijama su partijski radnici, uglavnom, govorili o razvoju međunarodnih događaja, stanju na frontovima, izdajničkoj ulozi Draže Mihailovića, Mačeka i ostalih kolaboracionista, zatim o drugom zasjedanju AVNOJ-a, o važnosti njegovih odluka, o sporazumu Tito—Šubašić, kao i o značaju učvršćivanja narodnooslobodilačkih odbora.

Što se tiče rada po organizacionim partijskim pitanjima, Partija je i na tom sektoru vidno koraknula napred. Primljen je priličan broj novih članova i kandidata, a sastanci, radni i teoretski, redovno su se održavali.

³⁷² AVII-DM-CG-13 depeše od 28, 30. i 31. oktobra 1944.

Skoj se potpuno podmladio jer su skoro svi članovi starih aktiva ili otišli u Narodnooslobodilačku vojsku ili su primljeni u Partiju, tako da su novi aktivni pretežno bili sastavljeni od novoprimitih članova. No, pošto se sa ovim mladim članovima Skoja radilo i ranije dok su bili obuhvaćeni u USAOJ-u, oni su uz pomoć partijske organizacije pokazali lepe rezultate.

Organizacionom učvršćivanju i punoj aktivizaciji i afirmaciji *narodnooslobodilačkih odbora*, partijska organizacija je i u ovom periodu posvećivala najveću pažnju.

Krajem oktobra na teritoriji hercegnovskog sreza su postojali: 1 sreski narodnooslobodilački odbor, 3 opštinska (primorska, risanska i hercegnovska opština), 2 gradska (Herceg-Novu, Risan) i 24 seoska narodnooslobodilačka odbora. Svi odbori na oslobođenoj teritoriji ovoga sreza bili su aktivni po svim sektorima i pokazivali su veliko razumevanje za potrebe vojske, mobilizaciju, politički rad s masama itd. Odbori koji su bili još na okupiranoj teritoriji, takođe su bili vrlo aktivni.

Narodna vlast se i u kotorskom srezu razvijala punim zamahom i postepeno učvršćivala. I u ovom srezu je postojao i radio Sreski narodnooslobodilački odbor, proširen sa 5 rodoljuba koji su aktivno pomagali narodnooslobodilački pokret i uživali ugled u narodu. To su bili: don Niko Luković, dr Galić, Golub Đukanović, Ilija Vujadinović i Dušan Radonjić. U srezu su još postojali: 6 opštinskih (Kotor, Tivat, Budva, Grbalj, Krtoli i Luštica), 3 gradska (Kotor, Tivat, Budva) i 28 seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Po svojoj aktivnosti naročito su se isticali narodnooslobodilački odbori iz Kotora, Dobrote, Prčanja, Tivta, Lastve i Lepetana. U tivatskoj opštini još nisu bili obnovljeni narodnooslobodilački odbori u Kavču, Mrčevcu i Bogdašićima, ali se radilo na njihovom obnavljanju. U svim selima kotorske, krtoljske i luštičke opštine, funkcionisali su seoski narodnooslobodilački odbori. U grbaljskoj opštini postojali su narodnooslobodilački odbori u selima: Prijedor, Lastva, Gorovići, Bratešići, Nalježici i Sutvara. Partijska organizacija je pred ove narodnooslobodilačke odbore, koji su još svi bili na oku-

piranoj teritoriji, postavila sledeće osnovne zadatke, a i sama se u punom obimu angažovala za njihovo izvršenje: politički rad u masama, učvršćivanje narodnooslobodilačkih odbora, mobilizacija za Narodnooslobodilačku vojsku, materijalno potpomaganje narodnooslobodilačke borbe. Uviđajući značaj narodne vlasti za dalji uspešan nastavak narodne revolucije, partijska organizacija Boke je skoro sve svoje članove angažovala za rad u organima narodne vlasti, tako da je rad narodnooslobodilačkih odbora dobio puni sadržaj i onemogućio da se u njih uvuku pojedini neprijateljski elementi.

Organizacija AFŽ-a je takođe u ovom periodu pokazala veliku aktivnost, naročito posle povratka nekih aktivistkinja na teren, koje su posle racija u julu bile povučene na oslobođenu teritoriju.

U toku oktobra 1944. iako su se na teritoriji Boke već nalazile regularne jedinice Narodnooslobodilačke vojske, Okružni komitet Boke je formirao *dva partizanska odreda*, i to jedan na području hercegnovskog, a drugi na području kotorskog sreza. U hercegnovskom srezu bio je formiran Orjenski odred, čiji je komandant bio Drago Radulović, a politički komesar Vido Cvetković. U kotorskom kraju formiran je Kotorsko-primorski odred, čiji je komandant bio Joko Prentović, a politički komesar Pero Stanišić. Orjenski odred je kratko vreme postojao, dok se Kotorsko-primorski održao sve do oslobođenja čitave Boke. Zadatak odreda je bio: mobilizacija ljudstva, manje akcije, prikupljanje obaveštajnih podataka, politički rad sa masama. Kotorsko-primorski odred je početkom novembra imao oko 50 boraca i taj broj se postepeno povećavao, naročito sa Grbljanima, koji nisu bili voljni da idu daleko od svojih kuća.³⁷³

Na *teritoriji Paštrovića* u toku oktobra stanje se takođe mnogo popravilo. Dolaskom jedinica Narodnooslobodilačke vojske u neposrednu blizinu ovog kraja narod se ohrabrio i masovno prilazio narodnooslobodilačkom

³⁷³ Izveštaj SK Kotor od 21.X 1944. OK-u Boke, izveštaj OK Boke od 26.X 1944. PK-u CG i izveštaj Kotorsko-primorskog odreda od 1.XI 1944. OK-u Boke. Originali u OK Kotor.

pokretu, a sposobni za oružje, naročito omladina, stupali su u Narodnooslobodilačku vojsku. Oko 12. oktobra na Paštrovskoj gori formirana je komanda mesta za svetostefansku, petrovačku i sutomorsku opštinu. Komandant mesta bio je Ilija Srzentić, njegov zamenik Nikola Arnenko, a politički komesar Vlado Medin. Komanda je na sebe preuzela sve vojno-pozadinske funkcije.

U ovom periodu još više se aktiviraju opštinski i seoski narodnooslobodilački odbori, koji, i pored toga što je ovo još okupirana teritorija, imaju potpunu vlast i narod se za sva pitanja i potrebe njima obraćao. Skoro u svim selima postojali su narodnooslobodilački odbori. Takođe je još od ranije postojao opštinski narodnooslobodilački odbor za svetostefansku i petrovačku opštinu.³⁷⁴

Kao što se vidi iz ove kratke analize, partijska organizacija Boke se u novim uslovima suočavala sa novim problemima i uz pomoć Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru uspešno ih rešavala. Nove događaje, koji su išli u prilog narodnooslobodilačkom pokretu, ali i donosili niz novih vrlo osetljivih problema, partijska organizacija je spremno dočekala. Ti događaji nisu diktirali politiku Partiji, već je ona, unapred predviđajući takav njihov razvoj, kanalisala njih u pravcu koji je najbolje odgovarao interesima narodnooslobodilačkog pokreta.

Vredno je navesti da je 1. septembra do 20. oktobra 1944. sa ovog terena — ne uzimajući u obzir Paštroviće, odakle je takođe u Narodnooslobodilačku vojsku stupilo nekoliko stotina boraca — upućeno u jedinice NOVJ 900 boraca: 650 iz hercegnovskog sreza, a 250 iz kotorskog, i to prvenstveno dobrovoljaca.³⁷⁵

ZAVRŠNE BORBE

Oslobođenjem Beograda i čitavog istočnog dela Jugoslavije sprečeno je povlačenje nemačkim jedinicama iz Grčke i Albanije dolinom Vardara i Morave. Zato je ko-

³⁷⁴ Izveštaj OK Boke od 26.X 1944. PK-u CG. Orig. u OK

³⁷⁵ Izveštaj OK Boke od 26.X 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

manda nemačkog 21. korpusa, po zapovesti komandanta Jugoistoka fon Lera (Löhra), odlučila da se prebaci za Sarajevo pravcem Podgorica — Nikšić — Mostar. Za izvođenje ovog zadatka komanda korpusa je izdala zapovest 181. diviziji, ojačavši je artiljerijom i drugim pešadijskim jedinicama, da glavni udar usmeri pravcem: Podgorica — Danilovgrad — Nikšić, a pomoćni: Kotor—Risan—Ledenice—Grahovo. Snage na pomoćnom pravcu imale su, u stvari, da zađu za leđa jedinicama Primorske operativne grupe u Katunskoj nahiji, da bi na taj način obezbedile lakši prodor jedinica na glavnom udaru.

Plan 21. korpusa se vremenski poklapao sa planom 2. udarnog korpusa Narodnooslobodilačke vojske i Primorske operativne grupe, čiji je cilj bio da oslobode ovaj važan deo jadranske obale sa Bokom i Crnogorskim primorjem.

Izgubivši krajem oktobra severozapadni deo Boke i našavši se opkoljen snagama NOVJ koje su izbile na morsku obalu, 21. korpus je morao ojačati snage na pravcu Risan—Ledenice, kako bi mogao obezbediti izvršenje postavljenog zadatka.

Radi izvršenja zadatka i uočavajući značaj položaja oko Risna (Goli vrh, Grkovac, Ledenice), koji su predstavljali ključ za oslobodjenje Boke, Štab Primorske operativne grupe je već početkom novembra 1944. na ovoj prostoriji koncentrisao 2. dalmatinsku brigadu i 1. bokeljsku udarnu brigadu.

Nemačke snage u rejonu Risan—Ledenice—Grkovac iznosile su početkom novembra: kompletan bataljon 334. puka 181. divizije, ojačan sa nekoliko vodova artiljerije i pešadije i podržavan 222. artiljerijskim divizionom iz Stoliva i Lepetana. Kad su se borbe tokom novembra pojačale, skoro kompletan 334. puk prebacio se u rejon Risan—Ledenice, a u Kotor su stigli delovi 523. puka 297. pešadijske divizije. Pored Nemaca u ovom rejonu bilo je i nekoliko stotina četnika i žandarma.

Raspored neprijateljskih snaga bio je: Grkovac — k. 802 — Goli vrh — Ledenice — k. 664 — k. 577. Ove

snage imale su direktnu vezu sa Risnom, odakle su se i snabdevale.

Po dolasku u rejon Grkovac—Ledenice 4. novembra 1944. 1. bokeljska brigada odmah je stvorila plan i izvršila pripreme za napad. Zamisao štaba bila je da preseče komunikaciju Ledenice—Risan i na taj način prekine vezu između ova dva garnizona i onemogući snabdevanje i dolazak pojačanja, a zatim da opkoli Ledenice i likvidira ovo najjače uporište u Boki, da bi otvorila put za oslobođenje Risna, a zatim ostale Boke.

Izvršavanje ovog zadatka bilo je vrlo teško. Neprijatelj je imao dva preimućstva: solidna utvrđenja na vanredno povoljnim mestima i jaku artiljeriju.

Napad je otpočeo u toku noći 4/5. novembra. Iste noći presečena je komunikacija Ledenice—Risan i stavljena pod kontrolu 1. bokeljske brigade. U toku 5. novembra jedan bataljon brigade izvršio je napad sa položaja Vrežnik (k. 1223) i Strug (k. 970), na uporište Goli vrh (k. 1.308) — Ledenice. Posle viščasovne uporne borbe bataljon je uspeo da savlada tri utvrđenja na Golom vrhu, dok napad na Ledenice nije uspeo. Istovremeno je izvršen napad na Grkovac (k. 710) i k. 802, ali usled jakog otpora neprijatelja jedinice su se morale povući na polazne položaje, držeći i dalje zauzete položaje na Golom vrhu.

U toku narednih dana bataljoni 1. bokeljske brigade stalno su napadali na utvrđenja neprijatelja, dolazeći vrlo često i do samih zidina, ali usled nemanja artiljerijskih oruđa sposobnih za proboj ovih zidina morali su se vraćati. I pored toga što je većina boraca brigade bila neiskusna, u ovim akcijama pokazala se vrlo hrabra.

Istovremeno su bataljoni 2. dalmatinske proleTERSKE brigade stalno napadali na Risan, kao i na komunikaciju Risan—Kotor. Tako je 5. bataljon izvršio napad na k. 577 u toku noći 5/6. novembra i zauzeo je, sužavajući na taj način odbrambeni reion neprijatelja. Ovaj bataljon je u toku noći 7/8. novembra sadejstvovao jedinicama 1. bokeljske brigade, koje su napadale na Ledenice, ali bez uspeha.

7. novembra jedna kolona od nekoliko stotina Nemača iz Kotora, potpomognuta desantnim jedinicama iz Prčnja i Stoliva i podržavana jakom artiljerijskom vatrom, napala je 2. bataljon dalmatinske brigade, koji je bio raspoređen na komunikaciji Kotor—Risan. Zadatak Nemača bio je da po svaku cenu oslobode ovu komunikaciju da bi mogli uputiti efikasnu pomoć garnizonu Risan, deblokirati Ledenice i izvršiti pripreme za ostvarivanje svoga plana za prodor pravcem Risan—Grahovo—Bileće, radi sadejstva sa jedinicama na glavnom pravcu udara (Danilovgrad—Nikšić—Bileće). Posle borbe, koja je trajala tokom čitavog dana i noći, Nemci su uspeali da se uz velike gubitke probiju za Orahovac.

U toku 8. novembra nastavljene su borbe između 2. bataljona dalmatinske brigade i nemačke kolone u predelu Orahovac—Dražin vrt. Usled velike nadmoćnosti, Nemcima je uspelo da se probiju do Perasta. Ista ova kolona sukobila se u toku 9. novembra sa 4. bataljonom 2. dalmatinske brigade, na putu Perast—Risan i posle vrlo oštre borbe uspela je da se probije u garnizon Risan. Ovladavši komunikacijom Kotor—Risan, Nemci su odmah prebacili skoro kompletan 334. puk na sektor Risan.³⁷⁶

Radi ostvarivanja postavljenog zadatka Nemci su 11. novembra pokušali sa jednim bataljonom iz Risna da deblokiraju garnizone u Ledenicama i Grkovcu. Napadali su glavnim snagama pravcem Risan—Ledenice, dok su na k. 577, koju je branio bataljon 2. dalmatinske brigade, uputili grupu od oko 80 vojnika. Razvila se žestoka borba na oba pravca, ali zahvaljujući odlučnosti i hrabrosti bokeljskih i dalmatinskih boraca neprijatelj se morao povući uz osetne gubitke. U ovoj borbi vidnu ulogu imala je artiljerija koja je podržavala jedinice 1. bokeljske i 2. dalmatinske brigade (kombinovani divizion Primorske

³⁷⁶ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 500—509, 678—690, 549—555; Boško Đuričković, navedeno delo; D. Trifunović i P. Babac; »Pokušaj proboja 21. nemačkog korpusa ka Nikšiću«, Vojni istorijski glasnik br. 5/1954, str. 61—67; AVII-NOP, k. 846—12/3.

operativne grupe i jedan saveznički artiljerijski divizion koji je na ovaj sektor došao početkom novembra).³⁷⁷

Posle odbijenog napada od pravca Risna, jedinice 1. bokeljske brigade su u toku 12. novembra, posle vrlo uporne borbe, zauzele jako utvrđeno uporište Grkovac, a sutradan potpuno ovladale Golim vrhom, zbacivši neprijatelja sa svih okolnih visova u Ledenice.

Pored 1. bokeljske brigade, na Ledenice je napadao i 5. bataljon 2. dalmatinske brigade koji je u toku 17. novembra uspeo da zauzme k. 664, zapadno od Donjih Ledenica. S obzirom da su se u ovom garnizonu nalazile glavne snage Nemaca, prišlo se organizovanju koncentričnog napada sa svih strana, da bi im se onemogućio proboj u pravcu Risna.

Borbe za oslobođenje Ledenica vođene su neprekidno od 13. do 18. novembra, kad je u 14 časova savladan i poslednji otpor neprijatelja. Ovde su Nemci bili najjače utvrđeni. Pored žičnih prepreka i minskih polja, branje-

³⁷⁷ U poslednjim borbama za oslobođenje Boke došlo je do bliske saradnje između britanskog divizona i Bokeljske brigade. Divizion je dejstvovao potpuno samostalno, na osnovu opštih smernica koje je dobijao od nekog višeg štaba, ali nije direktno sadejstvovao sa jedinicama koje su neposredno izvodile napade na uporišta. Divizion je, uglavnom, bombardovao Risan i artiljerijske položaje Nemaca, ali od toga jedinice NOV nisu imale naročite koristi. Kad je jednom prilikom komandant Bokeljske brigade zatražio od komande divizona da mu stave na raspolaganje neko artiljerijsko oruđe, Britanci nisu pristali. Tada je politički komesar brigade, koristeći poznanstvo sa kapetanom Smitom (pre rata je radio kao inženjer u Trepči i dobro je poznavao naš jezik, a tada se nalazio pri štabu ovog art. divizona) organizovao sastanak kod štaba brigade, kome je prisustvovao, pored oficira divizona, i jedan britanski general, koji se momentano nalazio u inspekciji ovog divizona. Za vreme ručka, koji je u njihovu čast priredio štab Bokeljske brigade, politički komesar brigade i britanski general izmenjali su zdravice u kojima je podvučena zajednička borba britanskog i jugoslovenskog naroda protiv zajedničkih neprijatelja. Stvorena je vrlo dobra atmosfera, te su Britanci posle ovoga sami pitali kako bi mogli da pomognu našim jedinicama. Sutradan su dali jedan protivoklopni top, a zatim i jednu haubicu, što je mnogo pomoglo Bokeljskoj brigadi da osvoji jaka uporišta na Grkavcu i u Ledenicama. (Prema izjavi Mata Petrovića, tadašnjeg političkog komesara Bokeljske brigade.)

nih odlično organizovanim sistemom vatre, imali su i nekoliko podzemnih bunkera u koje su se sklanjali u toku dana od partizanske artiljerije, a u toku noći su izlazili na položaje. Uoči samog pada Ledenica, jedan deo nemačke posade istakao je belu zastavu a kad su im borci 1. bokeljske brigade prišli Nemci su otvorili mitraljesku vatra.

U borbama oko Grkovca i Ledenica, nemački gubici, prema vlastitim izjavama, iznosili su preko 420 mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Zaplenjeno je: 2 topa, 4 minobacača, 2 mitraljeza, 31 puškomitraljez, 35 automata, 40 pištolja, 380 pušaka i velika količina ratne spreme. Komandant veza nemačkog 21. korpusa major Bem u svom dnevniku piše da je na sektoru Ledenice—Risan skoro potpuno razbijen 334. pešadijski puk, a komandant puka potpukovnik Eduard Gosman navodi u svojoj izjavi da je puk posle ovih borbi spao na svega 400 vojnika.

1. bokeljska brigada od 6. do 18. novembra imala je 37 mrtvih i 71 ranjenog, a 5. bataljon 2. dalmatinske 12 mrtvih i 48 ranjenih.³⁷⁸

Oslobođenjem Ledenica položaj okupatora u Boki Kotorskoj postao je beznadežan, a plan proboja prema Grahovu i Bileću morao je da odbaci. Zbog toga, da bi izbegao potpuno uništenje morao se postepeno evakuisati iz Boke uz osetne gubitke.

*

Posle odbacivanja 2. bataljona 2. dalmatinske brigade sa komunikacije Kotor—Risan, pod okupatorom je ostao čitavi istočni deo Boke sa poluotokom Lušticom, što mu je omogućavalo slobodan manevar i kretanje čitavom obalom od Risna do Albanije. Ovakvo stanje u mnogome je pogodovalo i grbaljskim četnicima jer su bili pošteđeni od napada partizanskih jedinica. Zbog toga je 4. bataljon 1. bokeljske brigade, koji se još od 3. novembra

³⁷⁸ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 500—509, 688—694, 549—555, 730—733; VAII—NOP, k. 846—12/3; AVII—Na, k. 73 A-20/4. A.

nalazio na prostoriji Njeguši—Krstac, a pod komandom 10. crnogorske brigade, dobio zadatak da povremeno napada grbaljske četnike.

Pod pritiskom ovog bataljona, a ostavši bez ikakve pomoći i perspektive, komandant grbaljskih četnika kapetan Đuro Ivetić je 9. novembra krenuo sa oko 500 Grbljana prema Albaniji i stigao do Maina. Ali kad je obavešten da su četnici i Nemci kod Cetinja prešli u protivnapad i povratili neke izgubljene položaje, po savetu pretpostavljenih vratio se »uz borbu« na svoju teritoriju. U stvari, tada nije bilo nikakve borbe. Upravo situacija se razvijala na sledeći način. Kad su se četnici 9. novembra sakupili u Lastvi sa namerom da napuste Grbalj, Kotorsko-primorski odred upao je u selo Šišiće, gde tada momentano nije bilo četnika, jer su se već bili evakuisali. Zatim je u Šišiće stigla i 3. četa 4. bataljona 1. bokeljske brigade, koja je tu ostala jedan dan i noć a zatim se vratila na ranije položaje. U selu je ostala jedna desetina boraca sa namerom da prikupi nešto hrane. Kad su se Ivetićeви četnici vratili ponovo na teren 13. novembra, ova desetina se povukla bez borbe. Do borbe je došlo tek 13/14. novembra kad su partizani izvršili napad na Šišiće sa čitavim bataljonom i nekim jedinicama Narodne odbrane. Usled nedovoljne pripremljenosti i slabe veze među jedinicama ovaj napad nije uspeo, već su partizani imali 3 mrtva i 1 ranjenog (a ne 12 mrtvih, kako je u svojoj depeši javljao Ivetić). Poginuli su: Nikša Bućin, koji je bio politički komesar čete u bataljonu Narodne odbrane, zatim Mirko Franović i Vujović.³⁷⁹

Pored snaga raspoređenih duž komunikacije Bar—Budva—Kotor—Risan, Nemci su u toku novembra pojačavali svoja uporišta u Boki, naročito na poluotoku Vrmcu, da bi zaštitili snage koje su dejstvovalе oko Risna i na komunikaciji Risan—Kotor. Ovo se naročito osećalo polovinom novembra, kad je u rejon Kotora došao 523. puk 297. divizije. Tako su Nemci tada, sem već navedenih

³⁷⁹ Prema izjavi Sava Četkovića, koji je tada bio komesar čete u 4. bokeljskom bataljonu.

jedinica, imali prilično jake posade u sledećim uporištima: Arza — jedna baterija teških tvrđavskih topova, nekoliko mitraljeza i oko 100 vojnika i mornara; Luštica — jedna baterija i oko 40 vojnika; Radiševići — dve baterije različitih kalibara i oko 100 vojnika; Radanovići u Grblju — oko 80 vojnika sa jednom baterijom; Budva sa Toplišom — oko 150 italijanskih fašista; Trojica sa okolnim utvrđenjima — oko 100 vojnika sa nekoliko topova raznih kalibara; Tivat sa okolinom, uračunavajući i mornaričke jedinice — nekoliko stotina Nemaca; Vrmac — oko 40 vojnika sa dva artiljerijska oruđa; Opatovo — oko 40 Nemaca; Lepetane — oko 100 vojnika sa nekoliko topova, minobacača i mitraljeza. Sem toga, Nemci su u ovom periodu uspostavili svoja uporišta u Prčanju i Stolivju, kako bi onemogućili eventualni desant partizanskih jedinica na Vrmac. Tih dana Nemci su potopili u Tivtu sve peniše (šlepove), dizalice, dragere i uništili većinu strojeva u radionicama Arsenala.³⁸⁰

No isto tako pored 1. bokeljske i 2. dalmatinske brigade, na teritoriju Boke je tokom novembra došao najpre 1. a zatim i 2. bataljon mornaričke pešadije 5. pomorskog obalnog sektora Jugoslovenske ratne mornarice, koji su umnogome doprineli oslobodjenju Boke i uspostavljanju normalnog saobraćaja u zalivu. Isto tako još u oktobru bila je oformljena Mornarička stanica Boke, koja se 6. novembra preformirala, popunila i počela sa radom. Ova stanica imala je zadatak da poseda razne mornaričke objekte, prikuplja brodove i mornarički materijal, deminira objekata koje Nemci nisu imali vremena da poruše prilikom povlačenja i da što pre uspostavi pomorski saobraćaj u zalivu. U prvo vreme bataljon mornaričke pešadije stavljen je pod njenu komandu. Komandant stanice bio je Krsto Vukotić, a politički komesar Stevo Đakonović.

Odmah po dolasku, 1. bataljon mornaričke pešadije dobio je zadatak od komande 5. pomorskog sektora da što pre prouči mogućnost za napad na poluotok Lušticu. Treba napomenuti da je ovaj bataljon (a od polovine novembra

³⁸⁰ AVII—NOP, k. 2.053—33/1—2 i 34/1—2.

dva bataljona mornaričke pešadije) držao obalu od rta Oštro do Kamenara i obezbeđivao pomorski saobraćaj od Molunta do Bijele i kopneni od Herceg-Novog do Dubrovnika.

1. bataljon mornaričke pešadije započeo je sa izvođenjem manjih akcija 13. novembra na poluotoku Luštici. Zbog ovih akcija u kojima je okupator imao gubitaka, a naročito posle pokušaja napada na bateriju na Arzi 16. novembra 1944, Nemci artiljerijom bombarduju mnoga sela u Luštici, a naročito Radovaniće. Nemci su 20. novembra sa Arze bombardovali Herceg-Novi topovima od 150 mm. 20. novembra naveče prebacio se na poluotok Lušticu 2. bataljon mornaričke pešadije, ali nije došlo do borbe jer su se Nemci u toku noći 20/21. povukli u pravcu Trojice. 21. novembra vršeno je prebacivanje jedinica mornaričke pešadije iz Kamenara u Lepetane, koje su u zajednici sa delovima 2. dalmatinske brigade produžile za Tivat, dok su Dalmatinci nastavili za Kotor i Trojicu.³⁸¹

*

U toku 19. novembra jedinice Dalmatinske i Bokeljske brigade vršile su pripreme za poslednji juriš na neprijatelja u rejonu Risna. 20. novembra po naređenju Primorske operativne grupe 1. bokeljska brigada uputila je jedan bataljon prema Cetinju, sa zadatkom da dejstvuje u pravcu Kokota, dok je drugi bataljon dobio zadatak da zajedno sa jedinicama 2. dalmatinske brigade goni neprijatelja u pravcu Kotora. Bataljon 1. bokeljske brigade koji je bio na prostoriji Njeguši—Krstac, dobio je zadatak da napada neprijatelja u povlačenju od Kotora prema Budvi.

2. dalmatinska brigada je u toku 20. novembra vodila borbe oko Risna. Da bi stvorili utisak kako se neće još povlačiti, Nemci su napravili vrlo jak ispad 20. novembra iz Risna u pravcu Ledenica, ali su ih Dalmatinci posle oštre borbe vratili natrag. U toku čitavog 20. no-

... i Zbornik, tom III, knj. 8, str. 695.

vembra Nemci su bili vrlo aktivni, a naročito njihova artiljerija. Cilj mu je bio da prikriju početak povlačenja.

Noću 20/21. novembra Nemci su pod borbom napustili Risan, povlačeći se komunikacijom Risan—Kotor. 2. dalmatinska je u samom Risnu zarobila jednog nemačkog kapetana, kao i nekoliko vojnika i italijanskih fašista.

21. novembra jedinice 1. bokeljske i 2. dalmatinske brigade, uz pomoć i sadejstvo dva bataljona mornaričke pešadije, gonile su neprijatelja u pravcu Kotora i Budve, oslobodivši istoga dana Kotorski i Tivatski zaliv i poluotok Lušticu. Tivat i čitavu tivatsku opštinu oslobodile su jedinice 2. dalmatinske brigade zajedno sa bataljonima mornaričke pešadije.

U Kotor je 21. novembra prvo ušla jedna četa 4. bataljona 1. bokeljske brigade, a malo kasnije su stigli i Dalmatinci. Vod 3. čete 4. bataljona Bokeljske brigade sukobio se 21. novembra posle podne na Trojici sa jakom grupom Nemaca, čiji je zadatak bio da na ovom mestu sačeka sve svoje delove koji su se izvlačile iz bokeljskog bazena. Usled ogromne nadmoćnosti neprijatelja, vod nije mogao ništa učiniti sve dok u toku noći nije došlo pojačanje. Tada je preduzeto gonjenje Nemaca prema Budvi. Prilikom ovog sukoba poginuo je hrabri omladinac Marković Anto.

Sutradan su jedinice 1. bokeljske brigade nastavile gonjenje. Tako je 22. novembra oslobođena Budva, 24. Bar, a 26. Ulcinj, čime je posle tri i po godine okupacije oslobođena čitava obala Crnogorskog primorja.

Za vreme prolaza 1. bokeljske brigade kroz Petrovac na moru, zarobljeno je oko 80 prisilno mobilisanih četnika, koji su odmah stupili u brigadu. U Baru je zarobljena grupa od oko 140 četnika, koji su iz Boke i Crnogorskog primorja odstupali zajedno sa okupatorom. Tom prilikom nekoliko zlikovaca, izazvali su incident i ubili jednog političkog komesara čete. Krivci su kažnjeni, a ostali četnici su prihvatili oružje ali, ovog puta, protiv okupatora i njegovih slugu.

Po oslobođenju Boke i Crnogorskog primorja, 1. bokeljska brigada ostala je nekoliko dana na ovoj teritoriji

radi garnizonske službe i pomoći partijskim organizacijama za uspostavljanje normalnog života i rada na terenu, a zatim je po naređenju Primorske operativne grupe od 30. novembra nastavila, zajedno sa ostalim crnogorskim jedinicama, borbe za oslobođenje Crne Gore, da bi se kasnije našla na Kosmetu, boreći se protiv balističkih bandi.³⁸²

Posle oslobođenja Boke 2. dalmatinska proleterska brigada 26. novembra izvršila je pokret u pravcu Dubrovnika, da bi se malo kasnije pripojila jedinicama 8. dalmatinskog korpusa i produžila sa borbama kroz Dalmaciju, Liku, Hrvatsko primorje i Istru do konačnog oslobođenja zemlje.³⁸³

2. dalmatinska brigada je u 1944. godini dobila od Vrhovnog komandanta maršala Tita častan naziv proleterska. Ona je za vreme čitavog svog boravka i borbi kroz Crnu Goru i Boku osvojila simpatije naroda, što je rezultat njenog pravilnog odnosa prema narodu i razumevanja njegovih potreba i nevolja. Svojom odlučnošću i hrabrošću brigada je bila bauk za neprijatelja, naročito za četnike, koje bi vrlo često zahvatala panika prilikom njene pojave. Za oslobođenje Boke ova brigada dala je oko 120 mrtvih i ranjenih boraca.

Narod ovoga kraja je sa velikim oduševljenjem dočekivao svoje oslobodiocce i darivao ih najboljim i najlepšim što je imao. Prilikom tih susreta bilo je mnogo dirljivih momenata i mnogo suza. Svako se radovao oslobođenju posle skoro četvorogodišnjeg ropstva, koje je u Boki 1944. godine bilo tako teško. Ali je bio i priličan broj onih koji su dan oslobođenja dočekali sa neizrecivim bolom za svojim najbližim: sinom, kćerkom, ocem ili bratom, koji su poginuli baš tu na domaku svoje kuće, pored svojih ognjišta i svojih najdražih, ne dočekavši momenat da se s njima zajedno vesele tako dragoj slobodi.

³⁸² Zbornik, tom III, knj. 8, str. 500—509, 693—697; AVII—NOP, k. 2.055—23/1.

³⁸³ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 694—697.

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U BOKELJSKOJ BRIGADI

Formiranjem 1. bokeljske brigade u svakom bataljonu oformljen je bataljonski partijski komitet (u većini jedinica Narodnooslobodilačke vojske ovi partijski forumi nazivali su se bataljonski biroji), a u svakoj četi partijska ćelija. Isto tako u svim bataljonima postojali su bataljonski komiteti Skoja, a po četama četni aktivni. Čitavim partijskim radom u brigadi rukovodio je pomoćnik političkog komesara brigade, kome su povremeno pružali pomoć članovi Politodela Primorske operativne grupe u čijem se sastavu nalazila brigada. Struktura partijske organizacije 1. bokeljske brigade, znači bila je istovetna sa strukturom u drugim brigadama NOVJ.

Da bi se što pre brigada osposobila za izvršavanje zadataka bilo je potrebno organizaciono učvrstiti čitavu partijsku organizaciju, koja je bila vrlo mlada i svakim danom se podmlađivala novoprimitim članovima. Zato je čitavo rukovodstvo brigade, iako se nalazilo stalno u pokretu i borbi, koristilo svaki slobodan momenat za pomoć partijskim ćelijama u četama i bataljonskim biroima, odnosno komitetima. Isto tako kao partijska pomoć brigadi bili su i dva člana Politodela Primorske operativne grupe, jedan po partijskom, a drugi po skojevskom, odnosno omladinskom pitanju.

Svi problemi koje je rešavala brigada, sem čisto vojničkih naredbi, zapovesti itd., rešavali su se u partijskoj organizaciji. Partijski sastanak bio je mesto na kome se organizovao i pretresao rad komunista. To je bilo mesto na kome je svaki član Partije podnosio izveštaj o svom radu, odgovarao za svoj rad i primao nove zadatke. Prema svima koji su savesno izvršavali postavljene zadatke i imali pravilan odnos prema svojim drugovima, pretpostavljenima, potčinjenima i narodu, Partija se odnosila više nego roditeljski, odajući im javno priznanje, uzdizanjem na veće dužnosti ili preko pismenih ili usmenih pohvala štaba bataljona ili brigade. Uzdizanjem na veću dužnost svaki komunista dobijao je veće priznanje ali i veću odgovornost, što je opet značilo priznanje, jer je to

bio odraz poverenja koje mu je davala Partija. No, isto tako Partija se vrlo strogo odnosila prema onima koji bi se bilo čime ogrešili o interese narodnooslobodilačke borbe.

Zbog ovakve važnosti partijskih sastanaka, partijsko rukovodstvo brigade je stalno insistiralo da se oni što redovnije održavaju, jer su pored praktične važnosti imali i vaspitni karakter. Sastanci su u pravom smislu bili škola gde su se komunisti učili ne samo partiinosti nego i vojničkim, političkim i drugim pitanjima. Kao i u drugim jedinicama NOVJ i u 1. bokeljskoj brigadi održavani su redovni i vanredni, radni i teoretski partijski sastanci. Vrlo često su održavani pod vrlo nepovoljnim uslovima, u kratkim odmorima između borbi, na položajima, po kiši i slično. Trebalo je i u najtežim situacijama da se komunisti dogovore o nekom važnom pitanju, da se pojedinci upute u konkretne zadatke ili da im se ukaže na učinjeni propust.

Partijskim sastankom rukovodio je sekretar ćelije, odnosno biroa (komiteta) i predlagao dnevni red, koji se na samom sastanku mogao dopuniti ili izmeniti. Posle usvajanja dnevnog reda prešlo bi se na rad po usvojenim tečkama.

Jedno od najvažnijih pitanja koje je tretirala partijska organizacija u Bokeljskoj brigadi bilo je pitanje *partijske discipline*. Ovo je bilo i logično, jer je brigada već na sam dan formiranja dobila vrlo važne vojničke zadatke a dobar deo njenih pripadnika partijaca i članova Skoja, do pred samo formiranje brigade nalazio se na terenu pa nije odmah mogao da shvati kakva treba da bude vojna, odnosno partijska disciplina u regularnim vojnim jedinicama, gde je od samovoljnog poteza bilo kojeg rukovodioca, pa i borca, mogla da strada čitava jedinica. Da se takve pojave ne bi dešavale, partijska organizacija brigade, kao što se to uostalom radilo i u svim ostalim jedinicama NOVJ, preduzimala je vrlo energične mere da se učvrsti partijska disciplina jer je bila svesna činjenica da od disciplina komunista i skojevaca zavisi vojna disciplina u čitavoj brigadi. Sa pitanjem par-

tijske discipline bilo je usko povezano i pitanje odgovornosti prema izvršavanju postavljenih zadataka.

Drugo isto tako važno pitanje bilo je *ideološko-političko* uzdizanje članova Partije i Skoja.

Kad se stvara nova država nije dovoljno samo vojnički pobediti neprijatelja. Isto tako nije bilo dovoljno da vojnici Narodnooslobodilačke vojske budu samo dobri borci koji će disciplinovano izvršavati sve vojničke zadatke. Trebalo je od tih vojnika, odanih narodnooslobodilačkom pokretu, stvarati odlične političke radnike i propagatore partijsko-političke linije. Trebalo je priličan broj boraca, koji u Boki sve do formiranja i dolaska 1. bokeljske brigade bili u četničkim redovima i opterećeni raznim pogrešnim političkim shvatanjima, potpuno prevaspitati i od njih stvoriti ne samo dobre borce nego i svesne graditelje novog društvenog sistema.

Na teoretskim partijskim sastancima, koji su se skoro redovno održavali, prorađivani su razni materijali političkog i teoretskog sadržaja, nacionalno i seljačko pitanje, istorija međunarodnog radničkog pokreta, aktuelni politički problemi i razne teme koje su zadirale u najosetljivija pitanja iz stvaranja nove Jugoslavije. To su bile direktive CK KPJ, Pokrajinskog komiteta Crne Gore, zatim odluke AVNOJ-a, kao i članci iz partizanske štampe, koji su tretirali najvažnije unutarne i međunarodne događaje. Sav ovaj materijal, prenosio se zatim preko četnih i bataljonskih konferencija na sve borce u brigadi.

Kulturno-prosvetnom radu partijska organizacija takođe je pridavala posebnu pažnju, jer je ovaj sektor partijskog rada, pored toga što je stvarao vedrinu u jedinicama, vrlo mnogo doprinomio i političkom uzdizanju boraca. Preko priredbi, džepnih i zidnih novina, borci su se upoznavali sa linijom Partije i na vrlo pristupačan način uočavali razlike između politike koju sprovodi Partija i one koju žele sprovesti njeni neprijatelji. Ovaj sektor partijskog rada je na zabavan i pristupačan način uticao i na učvršćivanje discipline, podizanje borbene gotovosti kao i na otklanjanje raznih nedostataka kod

pojedinaца. Tretirana su, pored ostalog, disciplina, urednost ili neurednost, higijena, hrabrost itd., što se sve pozitivno odrazilo na borce.

Odmah no formiranju brigade u svim bataljonima stvoreni su kulturno-prosvetni odbori, a zatim i po četama. Rukovodioci četnih odbora bili su članovi Partije ili Skoja, a u bataljonu član bataljonskog partijskog komiteta. S obzirom da je dobar deo boraca i rukovodilaca u brigadi bio i politički i kulturno na priličnoj visini, kulturno-prosvetni rad se intenzivno razvijao. U 1944. godini 1. bokeljska brigada bila je jedna od retkih brigada Narodnooslobodilačke vojske koja je imala i svoju bleh-muziku, koja je, naročito kad je brigada došla na teritoriju Kosmeta, odigrala vrlo pozitivnu ulogu.

Vojnim pitanjima partijska organizacija 1. bokeljske brigade pridavala je prvorazredan značaj. Jer, kao što nije bilo dovoljno samo se izvrsno boriti protiv neprijatelja, a ne biti dovoljno politički izgrađen — isto tako samo političkom svešću i odanošću nije se mogao tući dobro naoružan i vojnički obrazovan neprijatelj.

1. bokeljska brigada koja je prilikom formiranja imala oko 800 boraca, mesec dana kasnije brojila je već 1.600. Zato nije mogla biti ravna drugim starijim brigadama po vojnom iskustvu i vojničkoj izgrađenosti. Neki stariji borci uzdizani brzo na rukovodeća mesta, iako vrlo odani i hrabri, u početku nisu mogli u potpunosti da odgovore svojim dužnostima i zato im je bila potrebna partijska pomoć. Ona se sastojala u tome što se na partijskim sastancima ili četnim, odnosno bataljonskim konferencijama pretresala disciplina, odgovornost i pravilan odnos mlađih prema starijim. No, na partijskim sastancima često se raspravljalo i o čisto vojnim problemima: o uspehu ili neuspehu neke akcije i odatle crpele pouke.

Kakve je sve rezultate dala partijska organizacija 1. bokeljske brigade samo za prva 2 meseca najbolje će se videti iz analize nekoliko osnovnih problema.

U svom prvom izveštaju o opštem stanju brigada, posle mesec dana njenog postojanja, politički komesar brigade konstatuje niz slabosti i nedostataka koji su, uo-

stalom, bili prirodni pratioci svake novoformirane jedinice. Na primer, oko 85% boraca nije bilo dovoljno opremljeno odećom i obućom, a šinjela, iako je već bila pozna jesen, imao je vrlo mali broj boraca. Neprekidne borbe i stalno boravljenje na položajima izazivali su kod boraca iznurenost, česte prehlade i bolesti, a stalni pokreti onemogućavali su vojne i političke pripreme, kao i zdravstveno-higijensku zaštitu. Sve se ovo, bez sumnje, odražavalo na disciplinu, budnost i čitav život i rad brigade.

Komandni kadar brigade u vojničkom pogledu nije u potpunosti zadovoljavao. To su bili »dobri ljudi i prokušani junaci« ali bez dovoljno vojničkog znanja. Usled toga desilo se nekoliko slučajeva da su se gubili ljudi bez potrebe ili da se usled slabe organizacije napada neprijatelj izvukao bez gubitaka i slično. »No ipak, upoređujući početno stanje brigade, piše u izveštaju politički komesar Bokeljske brigade, njen neprekidan i brz rast, organizovanje bolnice, intendanture, pratećeg voda, izviđačkog voda, čete pratećih oruđa, nesređenosti koja je sve to pratila i još uvek po malo prati, akcije i borbe, uspesi i teškoće — sve je to brigadu ojačalo i prilično učvrstilo«. Dalje se navodi da ima primera neobične hrabrosti i kao primer navodi se 1. četa 1. bataljona u kojoj ima 16 dobrovoljaca bombaša, koji jurišaju na utvrđenja, penju se na njihove zidine itd. Slično je bilo i u drugim četama.³⁸⁴

Isto tako u ovom izveštaju stavljaju se ozbiljne primedbe i na politički i kulturno-prosvetni rad. No i pored svih teškoća održano je oko 30 konferencija na kojima su prorađivani najvažniji problemi iz unutarne i vanjske situacije. Sem toga, održano je nekoliko predavanja i konferencija sa narodom. U istom ovom periodu održane su nekolike bataljonske konferencije, zatim savetovanja partijskih rukovodilaca u 3 bataljona, kao i jedno savetovanje štaba bataljona sa komandama četa. Na kulturno-prosvetnom planu održane su dve priredbe, kao i nekoliko predavanja iz geografije.

³⁸⁴ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 423.

Iz novembarskih izveštaja još bolje se vidi šta je značio rad partijske organizacije u brigadi. U njemu se konstatuje da iako je među novopridošlim borcima najviše onih koji su ranije bili u kvislinškim jedinicama, zahvaljujući upornom sistematskom partijsko-političkom radu brigada je uspela da od tih politički nepravilno orijentisanih ljudi stvori odlične borce, koji »pokazuju mnogo volje i truda da poprave svoje ranije držanje, tako da ponegde u borbenosti, disciplini, samokritici i izdržljivosti premašuju one koji su ranije na okupiranoj teritoriji bili naši simpatizeri.«³⁸⁵ Isto tako i disciplina i borbenost kao i odnosi između boraca, boraca i rukovodilaca mnogo su se popravili. No i u ovom izveštaju se konstatuje da komande četa i neki štabovi bataljona u potpunosti ne zadovoljavaju, što je i logično jer je ginulo prilično rukovodećeg kadra pa su se njihova mesta morala popunjavati mlađim i neiskusnijim kadrovima.

Na političkom planu u novembru se mnogo intenzivnije radilo. Održano je oko 100 konferencija u četama, bataljonima i vodovima, na kojima su prorađivane aktuelne teme. »Borci sve više ulaze u diskusiju i sve više povezuju političku situaciju sa zadacima koji se pred njih postavljaju.«³⁸⁶ Politička nastava se pored konferencija, održavala i u manjim grupama. Posebno se organizovao rad sa onima koji su teže shvatali.

U svim jedinicama brigade održana je proslava oktobarske revolucije. Pored referata koji su obuhvatili njen značaj za međunarodni radnički pokret, vršene su smotre jedinica i paljene vatre po svim brdima Boke Kotorske.

Isto tako u novembru je održano nekoliko konferencija sa narodom, kojima je prisustvovalo po nekoliko stotina ljudi. Naročito uspešna je bila u selu Vladimiru (Ulcinj) na kojoj se govorilo o ciljevima narodnooslobodilačke borbe i stavu Partije u rešavanju nacionalnog pitanja, što je oduševilo živalj u ovom kraju.

³⁸⁵ Isto, str. 549.

³⁸⁶ Isto

I kulturno-prosvetni rad je napredovao. Izdavane su džepne i zidne novine, a održano je i nekoliko priredbi za vojsku i narod u mestima: Zlazi (Njeguši), Budva, Ulcinj i Vladimir, sa skečevima, horskim pesmama, recitacijama i muzičkim tačkama brigadne muzike.

Odnos naroda Boke prema brigadi bio je vrlo dobar i naročito prisan. Formiranje brigade narod je toplo pozdravio, a posle njenih prvih pobeda bio je i ponosan na nju. Iako su i sami vrlo oskudno živeli, Bokelji su, kao i ranije, delili sa svojim borcima sve što su imali. Ljubav naroda Boke prema svojoj brigadi bila je dvostruka: kao prema jedinici NOVJ koja oslobađa njihov kraj i kao prema jedinici u kojoj su se nalazila njihova deca. Otuda se može kazati da je to bila roditeljska ljubav.

Snabdevanje i sanitet isto tako su vidno koraknuli napred. Snabdevanje se vršilo preko narodnooslobodilačkih odbora i komande mesta, iz intendanture Primorske operativne grupe i od ratnog plena. U sanitetu je postojao brigadni lekar, a po svim četama bolničarke.

Kao zaključak o stanju i borbenoj gotovosti Bokeljske brigade, njen politički komesar Mato Petrović, pored ostalog, piše: »Brigada kao cjelina pokazala je da može odgovoriti i težim zadacima koji se pred nju postave. Likvidirala je mnoge važne i dobro utvrđene položaje na sektoru Crkvice, Grkovac, Ledenice, Goli vrh. Uništila je više stotina švapskih razbojnika. Zarobila je veliki ratni plijen. Vojnički i politički rukovodioci, uz svestranu pomoć pri postavljanju i izvršavanju zadataka, koja im je ukazivana i od drugova iz Političkog odeljenja, brzo koračaju naprijed, kako u izvršavanju zadataka tako i u prevaspitavanju masa vezujući ih za tekovine narodnooslobodilačke borbe.³⁸⁷

Brigada je zaista za relativno kratko vreme postala vrlo jaka udarna snaga, koja je časno izvršavala zadatke. Zahvaljujući intenzivnom radu partijske organizacije i neki bivši jugoslovenski oficiri i podoficiri koji su se u početku držali vrlo pasivno i koji su na narodnooslobo-

³⁸⁷ Isto, str. 549—555.

dilačku borbu gledali kao nešto tuđe postepeno se menjali pa su posle izvesnog vremena provedenog u brigadi postali vojnički, a i politički aktivni.³⁸⁸

1. bokeljska brigada je zahvaljujući partijskoj organizaciji uspela relativno vrlo brzo da otkloni svoje osnovne slabosti, da se konsoliduje i časno izvrši postavljene zadatke. Svojim delima ova brigada, koja je uglavnom bila sastavljena od boraca iz Boke i Paštrovića, potvrdila je još jednom veličinu, požrtvovanje i hrabrost sinova ovoga kraja.

Za oslobođenje Boke i Paštrovića narod ovog kraja dao je oko 100 mrtvih i 150 ranjenih.³⁸⁹

*

Okružni komitet KPJ za Boku i sve masovne organizacije imale su u toku novembra 1944. god. pune ruke posla. Dok su još trajale borbe za konačno oslobođenje, vršene su obimne pripreme za potpuno preuzimanje vlasti i sveg što iz toga proističe. Takođe su u novembru vršeni izbori za odbore narodnooslobodilačkog fronta. Ova organizacija počela se u Boki osećati tek u oktobru i novembru 1944, da bi posle oslobođenja dobila pun zamah, okupljajući sve narodne snage u jedinstveni front borbe protiv svega što je bilo reakcionarno. U toku novembra, dok su još trajale borbe, birani su opštinski i sreski odbori narodnooslobodilačkog fronta kao i okružni odbor koji se održao u tek oslobođenom Herceg-Novom, iako se još vodile borbe oko Risna i u čitavoj istočnoj

³⁸⁸ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 621—625.

³⁸⁹ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 423—429, 500—509, 549—555, 621—625; AVII—NOP, k. 397—21/1—3; Boško Đuričković: »Kratk pregled borbi za oslobođenje Crne Gore«, Vojni istorijski glasnik, br. 2—2/1955, str. 101—119; Jovo Mihaljević: »Izvod iz partijskog dnevnika« rukopis, str. 543—547; Dušan Živković: »Partijska organizacija u jedinicama NOVJ«, Glas SANU, br. 8/1960, str. 49—104.

Boki. Za predsjednika Okružnog odbora izabran je sveštenik Veselin Čavkaš, a za sekretara Rako Radulović.³⁹⁰

U toku novembra birani su narodnooslobodilački odbori u onim selima gde ih do tada uopšte nije bilo, tako da je na dan oslobođenja Boke potpuno funkcionisala narodna vlast. Narod je sa oduševljenjem prihvatio novu narodnu vlast i sav se uključio u nove odnose i život.

Prilikom povlačenja, Nemci su ostavili Boku u vrlo teškom stanju. Arsenal u Tivtu bio je mnogo oštećen, nešto od savezničkog bombardovanja, ali »najviše od sistematskog razbijanja od strane Nemaca prije njihovog odlaska, a koje je vršeno nekoliko dana neprekidno za koje vreme niko sem nemačkih vojnika nije imao pristupa u Arsenalu«. ³⁹¹ Samo zahvaljujući intervenciji nekih rodoljuba nije sve srušeno u ovom najvećem privrednom objektu Boke. Spaseni su gatovi i deo radionica. Pored Arsenala, Nemci su razorili: slagalište municije u Opatovu, artiljerijsko-tehnički zavod u Lepetanima i nadzemne rezervoare za benzin i naftu u Lipcima. Iz odećne radionice u Perastu bile su odnete skoro sve mašine. Pristaništa i mostovi nisu svi bili razoreni blagodareći brzom gonjenju Nemaca od strane brigada NOV. Skoro sve tvrđavske baterije, kao i slagališta municije na čitavoj teritoriji Boke bili su uništeni, a magacini dignuti u vazduh. Isto tako, Nemci su uoči samog napuštanja zaliva posejali priličan broj morskih mina, među kojima je bilo i magnetskih. Od jedne takve mine, odmah po oslobođenju, nastradao je brod »Cetinje« i preko 40 putnika.³⁹²

Besni zbog poraza kod Grahova i nemogućnosti da spasu razbijene ostatke svojih jedinica koje su se povlačile iz tog pravca, Nemci su, pod komandom kapetana Braundštetela Hansa, kod Smokovca (periferija Risna) ubili 33 lica, a 3 ranili. Neke porodice su ovom prilikom pot-

---

³⁹⁰ Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, knj. 4, str. 278.

³⁹¹ AVII—NOP, k. 2.055—23/1.

³⁹² Isto

puno uništene zajedno sa decom, među kojima je bilo i dece od godinu dana.³⁹³

Organi narodne vlasti morali su da ulože maksimum truda da bi se što pre normalizovao život. Nije bilo hrane, saobraćaj je skoro paralisan, veliki broj starih i iznemoglih bez ikakvog imetka, kao i niz drugih problema čekali su na rešenje. Narodnooslobodilački odbori na teritoriji Boke nisu imali skoro nikakvih poteškoća u političkom pogledu, jer ih je narod svesrdno pomagao, ali baš zato ta nova narodna vlast od prvog dana oslobođenja, suočavajući se sa teškim ekonomskim problemima, morala je ulagati maksimalne napore da bi opravdala poverenje naroda. No, narodnooslobodilački odbori uz pomoć partijske organizacije i čitavog naroda, prionuli su sa najvećim elanom da reše te probleme i uz pomoć Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Predstavništva Crnogorske antifašističke skupštine.

Partijska organizacija Boke — koja je na dan oslobođenja (ne računajući članove Partije i Skoja u 1. bokeljskoj brigadi) imala 95 članova Partije i 12 kandidata, raspoređenih u 26 partijskih ćelija.³⁹⁴ — pored svih slabosti i nedostataka kojih je bilo i neminovno ih je moralo biti — pripada čast što je kroz čitavi ovaj period bila jedini i nezamenljivi predvodnik svih progresivnih snaga Boke i Paštrovića i što je pred svoje više partijske forume mogla izaći sa bogatim bilansom.

³⁹³ AVII — Arhiva ratnih zločina i AVII—NOP, k. 2.053—30/1—2.

³⁹⁴ Izveštaj o kadrovima OK Boke za period od 1. XI do 1. XII 1944. Original u OK Kotor.

OPŠTI ZAKLJUČAK

Stavljajući se na čelo svih naroda Jugoslavije protiv fašističkih okupatora, Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina snaga sposobna da okupi oko svoje političke platforme sve progresivne i rodoljubive mase. Sa pripremanjem i organizovanjem oružane borbe protiv okupatora Partija je, u isto vreme, proklamovala i borbu svega reakcionarnog što je postojalo u staroj Jugoslaviji — borbu za stvaranje novog društvenog poretka. Ovakvim političkim programom ona je dala jasne perspektive milionima, ali u isto vreme i izazvala protiv sebe ujedinjeni front domaće i inostrane reakcije. Što se više razvijao narodnooslobodilački pokret, sve je više protiv sebe izazivao okupatora i domaće reakcionarne snage koje se nisu odmah u početku direktno stavile u službu neprijatelja da se sve više i otvorenije povezuju s njim i od njega traže pomoć i zaštitu.

Pravilno ocenjujući objektivne faktore — spremnost naroda za borbu protiv okupatora i njegovu tradicionalnu ljubav za slobodu i nezavisnost, teško stanje koje je zaveo okupator i domaći izdajnici, napad na SSSR i angažovanje glavnih osovinskih snaga na istočnom frontu razočarenje masa u izbegličku vladu i sve građanske političke partije, Komunistička partija Jugoslavije je kao subjektivna snaga revolucije odigrala presudnu ulogu i pokazala se toliko snažna i vitalna da je uspela ne samo da se suprotstavi okupatoru i domaćoj reakciji, nego i da ih slavno pobedi. Tajna njenih uspeha bila je, pre svega, u njenoj pravilno postavljenoj političkoj liniji i njenoj odlučnosti, revolucionarnosti i spremnosti njenih kadrova da se bezrezervno bore na čelu masa, ne žaleći svoje živote, kao i u njenoj neraskidivoj vezi sa milionskim ma-

sama sa kojima je bila tesno povezana i čiji su interesi bili istovetni. Ova neraskidiva veza između Komunističke partije Jugoslavije i širokih narodnih masa bila je najčvršća zaloga zajedničke pobjede.

*

Narodnooslobodilačkim pokretom na čitavoj teritoriji Jugoslavije jedinstveno je rukovodila Komunistička partija Jugoslavije, odnosno Centralni komitet. Sve instrukcije i direktive, kao i ostali materijali koji su tretirali probleme partijske strategije i taktike, dolazali su iz jednog centra. Sve partijske organizacije sa terena, od mesnih komiteta da preko okružnih, pokrajinskih i nacionalnih centralnih komiteta, podnosili su izveštaje o svom radu i o stanju na svom terenu Centralnom komitetu KPJ. No, sve to ne znači da se svuda pokret odvijao na jedinstven način. Svaka pokrajina, svaki okrug, pa čak i neke manje teritorijalne jedinice, imali su svoje osobenosti i svoje mogućnosti organizovanja i rukovođenja. Sem toga, više puta zavisilo je i od pojedinog partijskog rukovodstva, pa čak i od pojedinih rukovodilaca, od njihovih sposobnosti da shvate i realizuju postavljene zadatke u datim uslovima i na određenom mestu, kako će se pokret razvijati. Zato se s pravom može tvrditi da je manje-više svaki kraj, pored opštih zakonitosti, koje su bile slične za čitavu teritoriju, imao i svojih specifičnosti.

U Boki i Paštrovićima narodnooslobodilačkim pokretom do novembra 1943. godine rukovodili su Okružni komitet Nikšića i Cetinja, a otada po odluci Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, oformljeni Okružni komitet Boke. Prema tome, razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u ovom predelu bio je usko povezan s razvitkom pokreta u Crnoj Gori i od njega mnogo zavisio. No, isto tako, razvitak pokreta imao je specifičnosti. Štaviše razvitak narodnooslobodilačkog pokreta Boke Kotorske do kapitulacije Italije vidno se razlikovao od razvitka pokreta Budve

i Paštrovića, jer je do kapitulacije Italije Boka bila anektirana, a Budva i Paštrovići okupirana teritorija.

Italijani su po aneksiji Boke Kotorske preduzeli sve mere da što pre ovu pokrajinu izjednače sa ostalim svojim pokrajinama u metropoli. Preduzimajući mere za italijanizaciju i fašizaciju oni su vodili računa o postepenom pridobijanju masa.

Zatim, treba imati u vidu da je Boka Kotorska po geografskom sklopu, jakim utvrđenjima, komunikacijama, mnoštvu garnizona i ratnih brodova — bila vrlo pogodna okupatoru za odbranu i manevar po unutrašnjim pravcima.

Čim je počeo ustanak Italijani su pored postojećih garnizona doveli u Boku diviziju »Taro«, te tako ni jedno mesto u njoj nije bilo bez posade okupatora.

Isto tako, ovde Italijani nisu dozvolili formiranje vojnih formacija koje nisu bile pod njihovom direktnom kontrolom i komandom, iz čega proizilazi da se pokret Draže Mihailovića (iako je preko svoje ekspoziture MVAC direktno sarađivao sa Italijanima), uspeo prikazati, jednom delu masa, kao organizacija spremna za borbu protiv okupatora demobilisajući i direktno minirajući jedinstvo naroda i narodnooslobodilačkog pokreta uopšte.

Za razliku od Crne Gore gde je narod u trinaestojulskom ustanku masovno prišao komunistima, Partija je na ovom terenu morala postepeno, korak po korak, osvajati mase i primerom svojih članova, njihovom odlučnošću i požrtvovanjem ulivati joj veru u opravdanost borbe i sugurnu pobeđu.

Posle kapitulacije Italije Boka i Paštrovići bili su od posebnog značaja za Nemce i četnike, i zato je i u ovom periodu razvitak narodnooslobodilačkog pokreta imao posebne teškoće.

Za Nemce je ovo područje bilo od neobično važnog strategijskog značaja; ovde su prelazile glavne komunikacije koje su povezivale grčko-albanski front sa frontom u Dalmaciji i Italiji; Nemci su pretpostavljali da će tu doći do iskrcavanja saveznika; Boka je predstavljala odličnu ratnu luku i dobru bazu za smeštaj i odmor trupa

prilikom njihovog prebacivanja sa jednog fronta na drugi. Zbog svih ovih razloga Nemci su na ovom području držali relativno jake snage i do poslednjeg momenta uporno ga branili.

I četnici su ovom području pridavali poseban značaj, naročito 1944. godine, jer su verovali da će tu doći do savezničkog iskrcavanja i da će tada uz njihovu pomoć lako prigrabiti svu vlast u zemlji.

Svi navedeni elementi igrali su važnu ulogu u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Boki i Paštrovićima. Oni se prilikom ocene razvoja i uspeha oružane borbe moraju uzeti u obzir jer su na čitavi tok događaja ostavljali jak pečat.

*

Kao i u drugim krajevima Crne Gore i u Boki i Paštrovićima je partijska organizacija bila jedina snaga koja je organizovala i počela oružanu borbu protiv okupatora i jedina do kraja ostala dosledna svojoj političkoj platformi, nailazeći pored okupatora i na niz drugih otvorenih i zamaskiranih neprijatelja.

Partijska organizacija Boke i Paštrovića kroz četorogodišnju borbu imala je vidnih uspeha a i povremениh neuspeha.

Razlozi neuspeha su bili: nepotpuna priprema i grube greške na vojno-političkom i organizacionom polju.

Zato je i došlo, posle prvih oštirijih represalija okupatora, do kolebanja ne samo širokih masa već i nekih partijskih rukovodilaca pa i organizacije. Ovome su doprineli i petokolonaški elementi.

Posle analize trinaestojulskog ustanka, iz koga su izvučene dragocene pouke i pomoći koju je Centralni komitet KPJ pružio Pokrajinskom komitetu početkom jeseni, ponovo oživljava pokret u Crnoj Gori.

I na području Boke i Paštrovića partijska organizacija je isto tako u duhu dobivenih direktiva vrlo intenzivno radi na organizovanju vojnih jedinica.

Pored angažovanja oko učvršćivanja i jačanja Orjenskog i Primorskog bataljona, partijska organizacija je

posvećivala naročitu pažnju izgradnji i učvršćivanju narodne vlasti, kako u oslobođenim tako i u okupiranim mestima, što je bilo od ogromnog značaja za jačanje i učvršćivanje pokreta.

Radu sa omladinom, ženama i ostalim institucijama, Partija je takođe posvećivala punu pažnju i time svakim danom sticala sve više pristalica.

Teško stanje nastalo u periodu krize ustanka bilo je rezultat sile oružja i oštih represalija neprijatelja. No i pored svega partijska organizacija je živela i njen se rad osećao. I pored upornog nastojanja okupatora da uguši svaki pokret u narodu i nastavi sa svojim planovima italijanizacije i fašizacije stanovništva Boke Kotorske, to mu nije uspelo, sem što je jače aktivirao najreakcionarniji ološ. U ovu grupu spadaju i razni četnički elementi, kao i oni koji su taj pokret podržavali.

*

Partijska organizacija sa ovog terena od prvog dana ustanka okupljala je mase i učvršćivala bratstvo-jedinstvo između srpskog, crnogorskog i hrvatskog naroda, koje su okupatori, a naročito Nemci, nastojali svim sredstvima da onemoguće.

U vreme kapitulacije Italije pod uticajem partijske organizacije skoro čitava Boka digla se na ustanak, da bi nekoliko stotina boraca dala u crnogorske proleterse i ostale udarne brigade. U toku 1944. godine sa ovog područja formiraju se 1. i 2. bokeljski bataljon, a zatim Bokeljska brigada koja je već posle mesec dana borbi narasla na 2.000 boraca i koja je u oslobođenju Boke i Crnogorskog primorja u novembru 1944. godine odigrala prvorazrednu ulogu.

U toku narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije narod Boke Kotorske i Paštrovića dao je velike žrtve, kako na bojnopolju tako i kroz razna stradanja od fašističkog i četničkog terora.

Prema prikupljenim podacima u toku narodnooslobodilačkog rata sa područja Boke i Paštrovića poginulo

je ili streljano preko 900 boraca i rodoljuba, ranjeno preko 1.000, dok je kroz zatvore i koncentracione logore prošlo preko 2.000 rodoljuba.³⁹⁵ Na ovom području okupator je u toku rata zapalio 700 kuća i 438 staja.³⁹⁶ U ovaj broj nisu unesene kuće iz petrovačke opštine, u kojoj su zapaljena dva sela, kao ni naselje Ljuta koje se nalazi između Dobrote i Orahovca, a koje su Nemci zapalili neposredno pred povlačenje.

Borci Narodnooslobodilačke vojske sa teritorije Boke i Paštrovića naneli su okupatorima i domaćim izdajnicima osetne gubitke. Samo za vreme svog šestomesečnog postojanja Orjenski bataljon je izbacio iz stroja oko 2.000 italijanskih vojnika, od čega 600 mrtvih.³⁹⁷ 1. bokeljska brigada za vreme borbi za oslobođenje Boke izbacila je iz stroja preko 2.500 neprijateljskih vojnika, od kojeg broja je zarobljen 1.061 vojnik.³⁹⁸ Pored toga, u toku trinaestojulskog ustanka potpuno je razbijen i skoro uništen jedan kompletan italijanski bataljon na Brajićima, zatim posade u Reževića Rijeci i Buljarici. Primorski bataljon je izbacio iz stroja oko 150 neprijateljskih vojnika, a isto tako i bokeljski bataljoni u toku 1944. preformiranja brigade naneli su neprijatelju osetne gubitke. Ukupno na ovom području za vreme četvorogodišnje borbe neprijatelj je imao preko 5.000 izbačenih iz stroja.

Pretrpevši mnoga stradanja za vreme narodnooslobodilačke borbe, stanovništvo Boke i Paštrovića dočekalo je oslobođenje sa velikim oduševljenjem, ponosno što je i ono pod rukovodstvom Partije dalo svoj vidan doprinos za stvaranje nove države.

Članovi Partije i Skoja ovog područja bili su u danima oslobođenja svoje rodne grude gordi i ponosni na svoj pređeni put, spremni da i dalje nastave borbu do konačnog oslobođenja čitave zemlje.

³⁹⁵ AVII—NOP, k. 398—1/1.

³⁹⁶ Izveštaj OK Boke od 28. V 1944. PK-u CG. Orig. u OK Kotor.

³⁹⁷ AVII—Ia, k. 569—15/8.

³⁹⁸ AVII—NOP, k. 398—1/1.

S K R A Ć E N I C E

- ACK SKJ — Arhiva Centralnog komiteta SKJ.
- ACK SK CG — Arhiv Centralnog komiteta SK Crne Gore.
- AVII — Arhiv Vojnog istorijskog instituta.
- AVII—Ia — Arhiv Vojnog istorijskog instituta — italijanska arhiva.
- AVII — DM — Arhiv Vojnog istorijskog instituta — arhiva Draže Mihailovića (četnička dokumentacija).
- AVII — Na — Arhiv Vojnog istorijskog instituta — nemačka arhiva.
- AVII — NOP — Arhiv Vojnog istorijskog instituta — arhiva narodnooslobodilačkog pokreta.
- AVII — U — Arhiv Vojnog istorijskog instituta — ustaško-domobranska arhiva.
- AVNOJ — Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije.
- AVNOCI B — Antifašističko veće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke.
- AFŽ — Antifašistički front žena.
- BNO — Bokeljska narodna omladina.
- DAK — Državni arhiv Kotor.
- DSUP CG — Državni sekretarijat unutrašnjih poslova Crne Gore.
- DSUP FNRJ — Državni sekretarijat unutrašnjih poslova FNRJ.
- JNOF — Jedinstveni narodnooslobodilački front.
- NOB — Narodnooslobodilačka borba.
- NOR — Narodnooslobodilački rat.
- NOO — Narodnooslobodilački odbor.
- NOF — Narodnooslobodilački fond.
- NOV i POJ — Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije.
- NOU — Narodnooslobodilačka udarna (brigada).
- OK Kotor — Opštinski komitet Kotor.
- OK Boka — Okružni komitet Boke.
- OK Nikšić — Okružni komitet Nikšić.
- OK Cetinje — Okružni komitet Cetinje.
- ORNJ — »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije« (odnosi se na knjigu koju je izdao Vojni istorijski institut).
- PK CG — Pokrajinski komitet Crne Gore.

- PA — Protivavionska (artiljerija).
SKJ — Savez komunista Jugoslavije.
SK Kotor — Sreski komitet Kotor.
SK Herceg-Novi — Sreski komitet Herceg-Novi.
SKOJ — Savez komunističke omladine Jugoslavije.
USAOJ — Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije.
USAOCG — Ujedinjeni savez antifašističke omladine Crne Gore.
VII — Vojni istorijski institut.
CASNO — Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja.
MVAC — Milizia volontaria anticomunista (antikomunistička dobrovoljačka milicija).
ZAVNOCIB — Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke.

S A D R Ž A J

PREDGOVOR	5
UVOD	11
Geografski položaj Boke	11
Stanovništvo	13
Ekonomsko stanje i zanimanje stanovništva	16
Paštrovići	18
Aprilski rat 1941.	19
Okupacija Boke i Paštrovića	21
Uspostavljanje okupatorske vlasti u Boki	24
Uspostavljanje okupatorske vlasti u Paštrovićima	35
KP u Boki i Paštrovićima uoči i posle kapitulacije Jugoslavije	36
Pripreme za ustanak	42

I G L A V A

RAZVOJ DOGAĐAJA OD 13. JULA 1941. DO KRAJA MAJA 1942.	57
Događaji od jula do novembra 1941.	57
— Trinaestojulski ustanak	57
— Reakcija Italijana	80
— Zaključak o trinaestojulskom ustanku	92
Rad partijske organizacije od avgusta do decembra 1941.	94
Mere okupatora od jula do decembra 1941.	103
Događaji od novembra 1941. do maja 1942.	119

— Nemačka okupacija i saradnja reakcionarnih snaga sa okupatorom — — — — — — — — — —	207
— Saradnja D. Mihailovića i ostalih kolaboracionista sa Nemcima — — — — — — — — — —	204
— Aktivnost partijske i ostalih organizacija NOP od septembra do kraja 1943. — — — — — — — — — —	200
Vojna situacija i aktivnost organizacija NOP od januara do juna 1944. godine — — — — — — — — — —	314
— Formiranje bokeljskih bataljona — — — — — — — — — —	314
— Narodnooslobodilački odbori — — — — — — — — — —	329
— Antifašistički front žena — — — — — — — — — —	334
— Rad sa omladinom — — — — — — — — — —	339
— Rad sa masama — — — — — — — — — —	343
— Unutarpartijski rad — — — — — — — — — —	352
Borbe za oslobođenje Boke i Paštrovića jun-septembar 1944.	358
— Sporazum Tito-Šubašić i reagovanje četnika — — — — —	358
— Vojno-politička situacija i upad bokeljskih bataljona	366
— Teror okupatora i četnika i aktivnost partijske organizacije — — — — — — — — — —	381
— Definitivni prelom — — — — — — — — — —	395
— Formiranje Bokeljske brigade — — — — — — — — — —	407
— Opšte stanje NOP i rad partijske organizacije — — — — —	419
— Završne borbe — — — — — — — — — —	424
— Rad partijske organizacije u Bokeljskoj brigadi — — — — —	435
OPŠTI ZAKLJUČAK — — — — — — — — — —	445
SKRAĆENICE — — — — — — — — — —	451

Dr DUŠAN ŽIVKOVIĆ
BOKA KOTORSKA I PAŠTROVIĆI
U NOB

*

Redaktor
RADOMIR ĐURAŠINOVIĆ

*

Lektor
VELJKO ALEKSIC

*

Tehnički urednik
ANDRO STRUGAR

*

Korektori
GORDANA ROSI
BILJANA ĐORĐEVIĆ

*

Štampanje završeno aprila 1964.
Tiraž 3.500

Pregledna skica BOKE KOTORSKE I PAŠTROVIĆA

